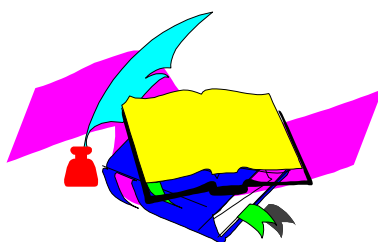

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (Κ.Ε.Θ.Ι.)

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΜΕΛΕΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΕΝΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΕΡΓΟΥ:

**ΕΚΚΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ - ΔΡ. Ι. ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ**

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - Μ. ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ - ΔΡ. Χ. ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ

ΜΕΛΗ ΟΜΑΔΑΣ ΕΡΓΟΥ:

**Μ. ΧΑΤΣΙΟΥ, Κ. ΗΛΙΟΥ, Γ. ΚΟΤΑΛΑΚΙΔΗΣ, Μ. ΜΑΛΑΠΕΤΣΑ, Β.
ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ**

ΑΘΗΝΑ 2001

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο χωρίς σχετική άδεια υπεύθυνης ομάδας έργου.

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΜΕΛΕΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΕΝΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΕΡΓΟΥ:

**ΕΚΚΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ - ΔΡ. Ι. ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - Μ. ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ - ΔΡ. Χ. ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ**

ΜΕΛΗ ΟΜΑΔΑΣ ΕΡΓΟΥ:

**Μ. ΧΑΤΣΙΟΥ, Κ. ΗΛΙΟΥ, Γ. ΚΟΤΑΛΑΚΙΔΗΣ, Μ. ΜΑΛΑΠΕΤΣΑ, Β.
ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ**

Το παρόν έργο χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	16
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ	18
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	21
ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ – ΑΠΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΕΞΑΡΤΗΣΙΟΓΟΝΕΣ ΟΥΣΙΕΣ	30
ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΕΣ – ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΕΣ	79
ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ – ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ – ΠΑΛΛΙΝΟΣΤΗΣΑΣΕΣ	103
ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΡΧΗΓΟΙ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	150
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	185

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	
ΕΝΤΥΠΟ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	
ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΧΡΗΣΗΣ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ	
ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΙΔΟΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ως γνωστόν το *φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού* προβάλλει κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας και στη χώρα μας ως μια καινούργια θεματική ενότητα τόσο για μελέτη-έρευνα όσο και για δράση. Ως ένα σημείο ο όρος *κοινωνικός αποκλεισμός* -έννοια αρκετά ρευστή- έχει πλέον υποκαταστήσει την έννοια της *φτώχειας* που δέσποζε ήδη από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και σε πρακτικό επίπεδο έχει αντικαταστήσει τις εννοιολογικές αναφορές των προγραμμάτων καταπολέμησής της που αποτελούσαν βασικό άξονα άσκησης της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήδη από τη δεκαετία του 1970.

Οι ποικίλες *οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις, η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, τα κοινωνικά φράγματα που συνδέονται με την άνιση ανάπτυξη και τις ευκαιρίες πρόσβασης στα δημόσια αγαθά ή/και τα αγαθά του πολιτισμού* ωστόσο που το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού υπαινίσσεται πρέπει να ενταχθούν αναλυτικά σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών διαρθρώσεων, **όπου η κατανομή των ρόλων και των θέσεων των ατόμων στη βάση της διάκρισης κατά φύλο** παράγουν και αναπαράγουν τις διαφορές και κατ' επέκταση τις ανισότητες στο εσωτερικό συγκεκριμένων κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων γενικού πληθυσμού.

Μετατίθεται, έτσι, η προβληματική από τη γενική σε μια ειδικότερη σκοπιά θέασης, από *το όλο στο μέρος*, σ' ένα πεδίο που προσδιορίζεται από διαφορετικά ίσως ή/και λανθάνοντα χαρακτηριστικά *ελλείμματος* όχι μόνο στο επίπεδο του εισοδήματος αλλά και στο πολιτικό (πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα) όπως και στο κοινωνικό (αποστέρηση, αποξένωση, απομόνωση, παρεμπόδιση σεξουαλική κακοποίηση / παρενόχληση). Οι γρήγορες εξελίξεις της μετάβασης στη μεταβιομηχανική κοινωνία, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και ο ανταγωνισμός προκάλεσαν μεγάλες ανακατατάξεις στους θεσμούς και την προσωπική ζωή και επιζητούν νέους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης για τη διασφάλιση της κοινωνικής ισορροπίας. Η βελτίωση των όρων ζωής στη σύγχρονη κοινωνία απαιτεί την ιδιαίτερη σπουδή των ζητημάτων που σχετίζονται με τη σύγχρονη *θέση* των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων στη βάση της διάκρισης κατά φύλο.

Στο πλαίσιο των παραπάνω γενικών προβληματισμών επιχειρείται η αποτύπωση της επιστημονικής παραγωγής αναφορικά με τους γυναικείους πληθυσμούς συγκεκριμένων κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων που εμφανίζουν μια περισσότερο επιδεινωμένη εικόνα κοινωνικής διάκρισης και διαφοροποίησης και ειδικότερα:

Οι εξαρτημένοι από εξαρτησιογόνες ουσίες:

Η τοξικοεξάρτηση ως κοινωνικό φαινόμενο απασχολεί τα τελευταία χρόνια την Ευρωπαϊκή Ένωση. Μέσω του E.M.C.D.D.A. (Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας) καταβάλλεται προσπάθεια να συγκεντρώνονται πληροφορίες για τα "ναρκωτικά" από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο παρατηρείται και ερευνάται από δύο σκοπιές : α)την καταγραφή των βασικών τάσεων σχετικά με τη χρήση και τα προβλήματα των ναρκωτικών. Οι έρευνες σε αυτό το πεδίο είναι κυρίως ποιοτικές και αφορούν τα είδη των ουσιών και τους τρόπους χρήσης τους, τη θνησιμότητα και τις μολυσματικές ασθένειες που σχετίζονται με αυτές και β) τη σύνοψη βασικών επιδημιολογικών δεικτών, που επιτρέπουν συγκρίσεις σχετικά με την επικράτηση, τις επιπτώσεις, τα χαρακτηριστικά και τις μορφές χρήσης και προμήθειας. Οι συγκεκριμένες έρευνες έχουν ποσοτική κατεύθυνση και αφορούν: γενικές έρευνες πληθυσμού, σχολικές έρευνες, εκτιμήσεις της προβληματικής χρήσης των ναρκωτικών, τον πληθυσμό που υποβάλλεται σε θεραπεία, τη θνησιμότητα και τις μολυσματικές ασθένειες των χρηστών, τους δείκτες του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης και τέλος τους δείκτες αγοράς ναρκωτικών.

Τόσο στην καταγραφή των βασικών τάσεων, όσο και στη σύνοψη επιδημιολογικών δεικτών για τα ναρκωτικά δεν υπάρχει ιδιαίτερη αναφορά σε διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα χρηστών. Γενικά όμως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε όλες τις έρευνες πως οι άνδρες πλειοψηφούν σε σύγκριση με τις γυναίκες στη χρήση, αλλά και στην αίτησή τους για θεραπεία.

Στην Ελλάδα η έρευνα στον τομέα της ουσιοεξάρτησης διεξάγεται από διάφορους φορείς, όπως Πανεπιστημιακές σχολές, Κοινωνικούς φορείς, Θεραπευτικούς και φορείς Υγείας. Το έργο της συλλογής των στοιχείων και του συντονισμού των πηγών πληροφόρησης έχει αναλάβει από το 1994 το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά (ΕΚΤΕΠΝ) εντασσόμενο στις επιστημονικές δραστηριότητες του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγιεινής (ΕΠΙΨΥ).

Στα ερευνητικά προγράμματα που πραγματοποιούνται στη χώρα μας επικρατούν κυρίως οι ποσοτικές μέθοδοι διερεύνησης και λιγότερο οι ποιοτικές. Οι πρώτες αποσκοπούν στη διαμόρφωση δεικτών για τις διάφορες πτυχές του φαινομένου, ενώ με τις δεύτερες αναλύονται τα συστήματα αξιών και οι συμπεριφορές των ατόμων ή των ομάδων που σχετίζονται με το θέμα της ουσιοεξάρτησης.

Στον τομέα της Στατιστικής και της Επιδημιολογίας οι ποσοτικές έρευνες αποσκοπούν στη διαμόρφωση δεικτών : α) από το χώρο της υγείας : δείκτης αίτησης θεραπευτικής βοήθειας, δείκτης νοσηρότητας από AIDS και μόλυνσης από τον ιό HIV, δείκτης για ηπατίτιδα και φυματίωση, δείκτης επειγόντων περιστατικών, δείκτης θανάτων β) από το χώρο της ποινικής δικαιοσύνης: δείκτης για συλλήψεις και απαγγελίες κατηγορίας, δείκτης για καταδίκες και φυλακίσεις, δείκτης για κατασχέσεις ναρκωτικών.

Στον τομέα της μείωσης της ζήτησης οι ποιοτικές έρευνες εμφανίζονται πιο συχνά παράλληλα με τις ποσοτικές. Στόχος τους είναι η συλλογή στοιχείων για τη λειτουργία και την αξιολόγηση των προγραμμάτων πρόληψης και θεραπείας.

Συμφωνά με το ΕΚΤΕΠΝ, τα ερευνητικά προγράμματα, που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα από το 1993 έως το 1998 ακολουθούν τις εξής θεματικές κατηγορίες: 1)Επιδημιολογικές έρευνες με στόχο την εκτίμηση της επικράτησης του φαινομένου της τοξικοεξάρτησης και των παραγόντων που σχετίζονται με αυτή, 2) Έρευνες στα πλαίσια της πρωτογενούς πρόληψης, με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και τη μείωση της εμφάνισης νέων περιπτώσεων χρήσης ουσιών, 3)Έρευνες στα πλαίσια της δευτερογενούς πρόληψης, που περιλαμβάνουν την ψυχοπαθολογία, τη συννοσηρότητα, την παραβατική συμπεριφορά των χρηστών και τη συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια της θεραπείας, 4)Κοινωνιολογικές έρευνες, που ασχολούνται με το κοινωνιολογικό πλαίσιο της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών, 5)Φαρμακολογικές έρευνες των ουσιών.

Τέλος υπό το πρίσμα μιας γενικής προεπισκόπησης τόσο των θεωρητικών όσο και των εμπειρικών ερευνών στη χώρα μας διαπιστώνουμε πως κατηγοριοποιούνται θεματικά ως εξής: 1)Μεθοδολογία-Διαγνωστικά κριτήρια, 2)Επιδημιολογία, 3)Ψυχοκοινωνικοί παράγοντες, 4)Πολιτική αντιμετώπισης-Στάσεις, 5)Πρόληψη, 6)Θεραπεία, 7)Συνέπειες, 8)Φαρμακολογία-Νευροφυσιολογία -Βιολογία, 9) Επιδράσεις, 10) Μελέτες γενικού περιεχομένου.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω τα ναρκωτικά και η χρήση τους αποτελούν συχνότατα αντικείμενο διερεύνησης. Ωστόσο από μια πρώτη

προεπισκόπηση διαπιστώνουμε πως η παράμετρος του φύλου των χρηστών ελάχιστες φορές συμπεριλαμβάνεται ως ιδιαίτερη μεταβλητή στις μελέτες.

Τα συμπεράσματα που εν συντομία προκύπτουν από τις μελέτες με αντικείμενο το φύλο έχουν ως εξής:

- Η πλειοψηφία των χρηστών είναι άνδρες με αναλογία 5:1 ως προς τις γυναίκες
- Η αναλογία για ψυχοδραστικά φάρμακα σε άνδρες και γυναίκες είναι 1:2
- Οι γυναίκες έχουν ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο από τους άνδρες
- Οι γυναίκες πιο συχνά συγκατοικούν με άλλους χρήστες
- Ο προτρεπτικός ρόλος της οικογένειας στη ζήτηση θεραπείας είναι σημαντικότερος για τις γυναίκες από ότι για τους άνδρες
- Οι γυναίκες εμφανίζουν συχνότερα Κατάθλιψη από τους άνδρες
- Οι άνδρες έχουν υψηλότερο ποσοστό καταδικών
- Οι γυναίκες αναφέρουν συχνότερα περιστατικά υπερβολικής δόσης
- Οι παράγοντες που συσχετίζονται περισσότερο με τη χρήση ουσιών στις γυναίκες ήταν: η βαριά κατανάλωση οινοπνευματωδών, η με συνταγή ή χωρίς χρήση ηρεμιστικών από άλλα μέλη της οικογένειας και η παρουσία ψυχολογικών προβλημάτων σε κάποιο μέλος της οικογένειας. Οι παράγοντες που σχετίζονται με τους άνδρες είναι: η εμπλοκή με την αστυνομία και η διακοπή της εκπαίδευσης.

Είναι λοιπόν εμφανές πως διαπιστώνονται διαφορές ανάμεσα στα φύλα των ουσιοεξαρτημένων ατόμων τόσο ως προς τη συμπεριφορά τους ως χρήστες όσο και ως προς τα αίτια της χρήσης. Γι' αυτό και το συγκεκριμένο φαινόμενο θα μπορούσε να αποτελέσει πρόσφορο θέμα διερεύνησης, προκειμένου όχι μόνο να κατανοήσουμε συνολικότερα τη συμπεριφορά της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών, αλλά και να βελτιωθεί η πολιτική αντιμετώπισης του φαινομένου στα πλαίσια της πρωτογενούς, της δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης.

Πληθυσμοί με το στίγμα της ποινικής καταδίκης και της φυλακής:

Οι λόγοι που θεμελιώνουν την ανάγκη διερεύνησης της πληθυσμιακής ομάδας των φυλακισμένων-αποφυλακιζομένων γυναικών είναι ποικίλοι. Σύμφωνα με το σωφρονιστικό κώδικα, η φυλακή έχει ως στόχο την επανένταξη του εγκληματία στο κοινωνικό σύνολο. Εντούτοις, ως τόπος κοινωνικής απόρριψης, αποτελεί ένα μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο των εγκλειστών όσο και αυτών που έχουν αποφυλακισθεί. Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αρχίζει με τον εγκλεισμό στη φυλακή. Αρχίζει πολύ νωρίτερα με την κινητοποίηση των

μηχανισμών του επίσημου κοινωνικού ελέγχου καθώς και με τις επικρατούσες κοινωνικές αναπαραστάσεις της εγκληματικότητας ανδρών και γυναικών.

Στην Ελλάδα τα θέματα που σχετίζονται με την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων και των υπηρεσιών που στοχεύουν στην κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη των κρατουμένων γενικά και ειδικότερα των γυναικών έχουν διερευνηθεί αποσπασματικά. Ερευνητικά κενά εντοπίζονται αναφορικά με την αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών εντός της φυλακής (παιδικοί σταθμοί, επαφή με την οικογένεια, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη) που θα διευκολύνουν την μετάβαση του πληθυσμού των φυλακών στην κοινωνία. Ελλείψεις παρουσιάζονται επίσης σε θέματα που αφορούν τα χαρακτηριστικά της οικογένειας των παραβατών, τους δεσμούς που αναπτύσσουν, τις ειδικές ανάγκες που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες των φυλακισμένων από μειονοτικές ομάδες.

Στο πλαίσιο της εν λόγω μελέτης επισκόπησης, οι φυλακισμένες-αποφυλακιζόμενες-αποφυλακισμένες γυναίκες αποτέλεσαν επιλεγμένη ομάδα στόχο στην προσπάθεια να διερευνηθεί η γνώση των τρόπων με τους οποίους ο εγκλεισμός των κρατουμένων καθώς και η περίοδος μετά την αποφυλάκιση συντελούν στον κοινωνικό αποκλεισμό του συγκεκριμένου πληθυσμού.

Αναλυτικότερα, ο εγκλεισμός αποτελεί ένα μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού, αφού έχει ως συνέπεια την απομάκρυνση των κρατουμένων από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και την αγορά εργασίας για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Από την άλλη πλευρά και μετά την αποφυλάκιση οι δυνατότητες για κοινωνική και επαγγελματική "επανένταξη" είναι περιορισμένες. Η μακρά παραμονή εκτός αγοράς εργασίας καθώς και η έλλειψη κατάλληλης εκπαίδευσης και επαγγελματικής ειδίκευσης επιτείνουν την ανεργία και την περιθωριοποίηση. Ο στιγματισμός που συνοδεύει τον εγκληματία αποτελεί καταλύτη στις προηγούμενες σχέσεις του με το κοινωνικό περιβάλλον (οικογένεια, εργασία) με αποτέλεσμα η δυνατότητα προσαρμογής να καθίσταται δυσχερής. Ειδικότερα για τη στιγματισμένη από τη φυλάκιση γυναίκα, ελλοχεύει ο κίνδυνος να καταστεί εύκολη λεία των εμπόρων σεξουαλικής εκμετάλλευσης καθώς η ανεργία και η περιθωριοποίηση της την οδηγούν σε περιθωριακές ομάδες, στην ένταξή της σε "αντικομφορμιστικά" περιβάλλοντα, και στην τέλεση νέων παράνομων πράξεων.

Ο πληθυσμός των προσφύγων και μεταναστών:

Κατά την πρόσφατη περίοδο έχει διεθνώς παρατηρηθεί σημαντική αύξηση των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Αυτή η αύξουσα τάση των μεταναστευτικών ροών συνοδεύεται με σημαντικές διαφοροποιήσεις στις μεταναστευτικές κινήσεις όσον

αφορά τη χώρα προέλευσης, αλλά και τη χώρα εγκατάστασης των μεταναστών. Το τρίτο κύμα μετανάστευσης το οποίο σημειώνεται την τελευταία δεκαετία, δεν περιορίζεται μόνο στις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών δηλαδή στις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες και στις ΗΠΑ , αλλά έχει ως αποδέκτες και τις χώρες της νότιας Ευρώπης, Ελλάδα , Ιταλία, Ισπανία.

Η Ελλάδα, από χώρα αποστολής μεταναστών καθ' όλο τον 20ο αιώνα, έχει μεταβληθεί πρόσφατα σε χώρα υποδοχής μεταναστών και αποτελεί μία από τις καινούριες ζώνες μετανάστευσης. Γεωγραφικές, ιστορικές, οικονομικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της Ελλάδας προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό την προτίμηση της ως χώρας υποδοχής τμήματος των πληθυσμών που εγκατέλειψαν οριστικά ή προσωρινά τις περιοχές καταγωγής τους στην προσπάθεια να αποφύγουν κάθε είδος καταπίεσης και οικονομικής ανέχειας.

Η μετανάστευση στην Ελλάδα προέρχεται από πολλές χώρες, Βαλκανικές χώρες, χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, Συρία, Ιράκ, Ιράν, Τουρκία, Αίγυπτο, Πακιστάν, Φιλιππίνες. Το κύριο χαρακτηριστικό των μεταναστών από αυτές τις χώρες είναι ότι σε μεγάλο βαθμό είναι λαθρομετανάστες ή παράνομοι μετανάστες. Παράλληλα εντοπίζεται ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων και μεταναστών, ελληνικής καταγωγής που έρχονται στην Ελλάδα από χώρες μέλη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και τη Νότια Αλβανία.

Οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίζονται οι πρόσφυγες και οι μετανάστες στην καθημερινή πραγματικότητα, αναδεικνύουν έντονες τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού. Παρά την βραχύχρονη σχετικά παρουσία προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα, παρατηρείται έντονη δυσπιστία απέναντι στο "διαφορετικό" και το "ανοίκιο". Οι συνθήκες ζωής των μεταναστών και των προσφύγων στην Ελλάδα είναι άθλιες. Έχουν προβλήματα στέγασσης, ζουν σε ανθυγιεινούς χώρους, απομονωμένοι εξαιτίας της γλώσσας και των διαφορετικών παραδόσεων. Δεν έχουν σχολεία και πολιτιστικές δραστηριότητες. Η δυνατότητα νόμιμης εργασίας, η άδεια εξασκήσεως επαγγέλματος και η ιατροφαρμακευτική και ασφαλιστική κάλυψη απουσιάζουν από το μεγαλύτερο αριθμό των προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα.

Την τελευταία δεκαετία, στη διεθνή βιβλιογραφία για τη μετανάστευση υπάρχουν αρκετές αναφορές στη λεγόμενη "θηλυκοποίηση" της μετανάστευσης. Με τον όρο αυτό νοείται η τάση να αποτελούνται τα μεταναστευτικά ρεύματα όλο και περισσότερο από γυναίκες. Η τάση αυτή αναφέρεται κυρίως σε ποιοτική παρά σε ποσοτική διαφορά της σημερινής μετανάστευσης των γυναικών από εκείνη του παρελθόντος. Πρόκειται συγκεκριμένα για την τάση της συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα ως αυτόνομων μεταναστών παρά ως εξαρτημένων ατόμων που συνοδεύουν άντρες μετανάστες. Η αυτόνομη μετανάστευση των γυναικών

διαφαίνεται και στην περίπτωση των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα. Η αριθμητική υπεροχή των γυναικών σε ορισμένες εθνικότητες ή υπηκοότητες είναι ενδεικτική της ανεξάρτητης αυτής μετανάστευσης. Δυστυχώς για γυναίκες κάποιων υπηκοοτήτων δεν μπορεί να ανιχνευτεί η τάση αυτή μιας και τα στοιχεία για τον αριθμό των προστατευόμενων μελών δεν επιτρέπουν τον διαχωρισμό των παιδιών από τη συνοδεύουσα σύζυγο.

Παρά την κυρίαρχη παρουσία των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα διεθνώς, ο ρόλος των γυναικών στην μετανάστευση θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι εντελώς παραμελημένος. Η γυναίκα αντιμετωπίζεται ως "δευτερεύον τμήμα" της οικογένειας που μεταναστεύει. Οι γυναίκες εντάσσονται μέσα στην ευρύτερη μετακινούμενη οικογένεια και δεν αντιμετωπίζονται ως άτομα που δρουν για τον εαυτό τους.

Ο μεγάλος αριθμός των γυναικών μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα συνέβαλε στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος μας για τη γυναίκα μετανάστη στην ελληνική κοινωνία. Παίρνοντας υπόψη τους περιορισμούς της συναφούς βιβλιογραφίας και των διαθέσιμων στοιχείων σε ότι αφορά το φύλο του πληθυσμού που θα εξετάσουμε θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τα πολιτισμικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των γυναικών μεταναστών στην Ελλάδα, τα γνωρίσματα των διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού τους από την Ελληνική κοινωνία και τις όποιες διαφορές τους από τις μορφές κοινωνικού αποκλεισμού των ανδρών μεταναστών.

Γυναίκες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών:

Οι μετασχηματισμοί στις κοινωνικές αναπαραστάσεις της οικογένειας, στις σχέσεις των δύο φύλων και στους γονικούς ρόλους είχαν ως αποτέλεσμα, τις τελευταίες δεκαετίες, την επικράτηση νέων σχημάτων οικογενειακής ζωής στις δυτικές κοινωνίες. Στην αύξηση των μονογονεϊκών νοικοκυριών, όπου ένας εκ των δύο γονέων έχει επιφορτιστεί με την αποκλειστική ευθύνη της ανατροφής του ανήλικου τέκνου, έχουν συντελέσει η αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και η γέννηση παιδιών εκτός γάμου. Μολονότι παλαιότερα η χηρεία ήταν η κύρια και η πλέον αποδεκτή μορφή μονογονεϊκού νοικοκυριού στις σύγχρονες κοινωνίες επικρατούσα κατηγορία είναι αυτή του διαζευγμένου γονέα που αναλαμβάνει την επιμέλεια του/των ανήλικου/ων τέκνου/ων και μικρότερη σε ποσοστό αλλά με αυξημένη δυναμική είναι αυτή του ανύπαντρου γονέα.

Σύμφωνα με στοιχεία από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις αρχές της δεκαετία του '90 (παρά τα προβλήματα που προκύπτουν στον υπολογισμό της

αριθμητικής τους διάστασης λόγω της ποικιλίας των στοιχείων των εθνικών πηγών) επιβεβαιώνεται ότι οι περισσότεροι μόνοι γονείς είναι διαζευγμένοι και οι λιγότεροι οι ανύπαντροι (με αυξανόμενα ποσοστά και για τις δύο κατηγορίες). Χαρακτηριστικό των ιδιαιτεροτήτων της Ελλάδας, είναι ότι παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό εκτός γάμου γεννήσεων, μόλις 3%, με υψηλότερο ποσοστό της Δανίας 46,5% (Eurostat. Δημογραφικές στατιστικές 1995). Η πλειονότητα των μόνων γονέων στην Ευρώπη είναι σ' όλες τις χώρες γυναίκα. Σ' ότι αφορά την Ελλάδα δεν υπάρχουν σχετικές έρευνες που να επιτρέπουν να εκτιμήσουμε και να διερευνήσουμε τη δυναμική των μονογονεϊκών νοικοκυριών με αρχηγό άνδρα.

Η μονογονεϊκότητα δεν αποτελεί μόνιμη ή μακροχρόνια μορφή οικογένειας και οι μόνες μητέρες προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές τάξεις με διαφορετικές δυνατότητες και προοπτικές. Ωστόσο, καθώς στην Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ οι μονογονεϊκές οικογένειες ανήκουν στο φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού, στοιχεία που επιβεβαιώνονται για την Ελλάδα από την έρευνα που διεξήχθη στη Δυτ. Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο του προγράμματος Φτώχεια 3, επικεντρωνόμαστε γι' αυτές τις ευπαθείς ομάδες.

Η κατάσταση διαβίωσης σε συνθήκες σχετικής ή απόλυτης φτώχειας και η αδυναμία πραγμάτωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων των μονογονεϊκών οικογενειών που τις καθιστούν ομάδα ευπαθή στον κοινωνικό αποκλεισμό, σχετίζονται με τη δυσμενέστατη θέση των μόνων μητέρων στην αγορά εργασίας, την περιορισμένη εμβέλεια της κοινωνικής βοήθειας, την έλλειψη διατροφής από το γονέα που απουσιάζει, την έλλειψη υποστηρικτικού κοινωνικού δικτύου και τα ανεπαρκή συστήματα παιδικής προστασία. Ο στιγματισμός εξαιτίας της φτώχειας και της μονογονεϊκότητας μπορεί να επιτείνει τον κοινωνικό αποκλεισμό. Επιπρόσθετα οι παραπάνω παράγοντες επιδρούν αρνητικά στη συμμετοχή των μονογονεϊκών οικογενειών στην κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική ζωή και περιορίζουν τις δυνατότητες εξόδου από το περιθώριο.

Η ενίσχυση του κράτους πρόνοιας προβλέπει τη χορήγηση επιδόματος-βοηθήματος που όμως δεν προσφέρει ένα ανεκτό επίπεδο διαβίωσης. Η πρόκληση, λοιπόν, για την κοινωνική πολιτική δεν είναι μόνο το θέμα της εξάρτησης της μόνης μητέρας από επιδόματα ή της ανεξαρτησίας που παρείχε η ικανοποιητική απασχόληση αλλά η μείωση της οικονομικής ανασφάλειας της μόνης μητέρας και η εξάλειψη της εξάρτησής της από κοινωνικές υπηρεσίες μέσα από πολυδιάστατες στρατηγικές που θα αφορούν περισσότερους του ενός τομείς, που θα της επιτρέψουν να διαμορφώσει ενεργητικά τον προσωπικό και κοινωνικό της μικρόκοσμο.

Ως εκ τούτων, ο εντοπισμός των ερευνών που επικεντρώνονται στους παράγοντες που διαμορφώνουν το πλαίσιο αποκλεισμού που βιώνουν οι μόνες μητέρες και το ρόλο του κράτους πρόνοιας στην άρση του μειονεκτήματος που υφίστανται αποτελεί βασικό στόχο της προτεινόμενης μελέτης επισκόπησης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΕΡΓΟΥ:

Η συγκέντρωση των βιβλιογραφικών δεδομένων για την τεκμηρίωση της μελέτης επισκόπησης αποτέλεσε μια συστηματική και οργανωμένη προσπάθεια συγκέντρωσης βιβλιογραφικού υλικού γύρω από τα συναφή θέματα στη χώρα μας. Η βιβλιογραφική αναζήτηση συμπεριλαμβάνει επεξεργασμένα επιστημονικά δημοσιεύματα - βιβλία και μελέτες σε ελληνική και ξένη γλώσσα. Ο κατάλογος των βιβλιογραφικών αναφορών απαρτίζεται από: βιβλία, κεφάλαια βιβλίων, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, δημοσιεύματα σε τόμους πρακτικών συνεδρίων και διδακτορικές διατριβές. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη συγκέντρωση υλικού κατά τη διάρκεια του χρονικού ορίζοντα της τελευταίας κυρίως δεκαετίας. Βέβαια, βασικές έρευνες και σημαντικές επιστημονικές προσεγγίσεις προηγούμενων ετών που εντοπίστηκαν συμπεριλήφθησαν εξαιτίας της βαρύνουσας σημασίας του περιεχομένου τους για το αντικείμενο του συνολικού έργου.

Προκειμένου να διενεργηθεί η συγκεκριμένη βιβλιογραφική επισκόπηση η προσπάθεια επικεντρώθηκε, κατ' αρχήν, στον εντοπισμό καθώς και στη συγκέντρωση και την αποδελτίωση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφικής παραγωγής σε θέματα, σχετικά με τους πληθυσμούς του έργου στη βάση συγκεκριμένων θεματικών κατηγοριών και υποκατηγοριών, όπως ανισότητα, θεσμοί, κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, ευκαιρίες κλπ.

Ως πηγές συγκέντρωσης του βιβλιογραφικού υλικού χρησιμοποιήθηκαν βιβλιοπωλεία, βιβλιοθήκες καθώς και βάσεις δεδομένων του εσωτερικού και του εξωτερικού. Το υλικό που συγκεντρώθηκε αποδελτιώθηκε, κατηγοριοποιήθηκε και καταχωρήθηκε στο ηλεκτρονικό αρχείο. Η αναζήτηση της βιβλιογραφίας και η συλλογή των δεδομένων κινήθηκε, σε δυο κατευθύνσεις:

Για τη συστηματική παρουσίαση και ταξινόμηση του υλικού των βιβλιογραφικών αναγραφών σχεδιάστηκε βάση δεδομένων. Οι κατηγορίες με βάση τις οποίες ταξινομήθηκε το συγκεντρωθέν υλικό καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεματικών ενοτήτων σε σχέση με το θέμα της μελέτης και αποτελεί παράλληλα σημαντική πηγή πληροφοριών, χρήσιμη όχι μόνον στους ειδικούς επιστήμονες και

τους ερευνητές αλλά και σε κάθε ενδιαφερόμενο που επιζητεί τη σχετική βιβλιογραφική ενημέρωση.

Στη συνέχεια, ακολουθώντας τα συνήθη βήματα μιας επιστημονικής διερεύνησης βιβλιογραφικών πηγών και δεδομένων προς την κατεύθυνση α) της διεύρυνσης των γνώσεων του προς εξέταση αντικειμένου του συνολικού έργου και β) της *κατανόησης* των βασικών εννοιολογικών εργαλείων για την πληρέστερη αποτύπωση της δεδομένης πραγματικότητας, η διαδικασία συγκέντρωσης και επεξεργασίας των διαθέσιμων βιβλιογραφικών αναφορών διενεργήθηκε στη βάση των παρακάτω θεωρητικών, μεθοδολογικών και επιστημολογικών προαπαιτούμενων:

Δεδομένου ότι η βιβλιογραφική επισκόπηση συμπεριλαμβάνει συνήθως ικανό αριθμό βιβλιογραφικών αναφορών διεθνούς και εθνικής προέλευσης που αντανακλούν πλήθος επιστημονικών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων των υπό έρευνα ζητημάτων η βιβλιογραφική αναζήτηση *εξ αντικειμένου* κινήθηκε σε δύο ταυτόχρονα επίπεδα: σε εθνικό - εσωτερικό επίπεδο και σε διεθνές επίπεδο, με συγκριτική κατεύθυνση και προσανατολισμό. Παρόμοια εγχειρήματα αντιμετωπίζουν πλήθος, γνωστών, στην επιστημονική κοινότητα, μεθοδολογικών ολισθημάτων, για την αποφυγή των οποίων η ομάδα έργου αναγκάστηκε να καταφύγει στην επιλογή συγκεκριμένων μέτρων, υιοθετώντας τις πλέον κατάλληλες μεθοδολογικές τεχνικές.

Στο αρχικό στάδιο της διαδικασίας η επιλογή στόχευε στη χρήση κατάλληλων εργαλείων για τη μεγιστοποίηση των *κερδών* από μια κριτική αποτίμηση ενός συνόλου βιβλιογραφικών δεδομένων. Ως εκ τούτου, η κατασκευή και χρήση ενός συστήματος βάσης δεδομένων, προς διευκόλυνση της ταξινόμησης, του συνδυασμού και της αναζήτησης σχετικών πληροφοριών, κρίθηκε απαραίτητο. Στη συνέχεια, εκτός από την κλασσική μέθοδο της συγκέντρωσης - σύνοψης - βιβλιογραφικών δεδομένων, ένα ταξινομητικό σύστημα υιοθετήθηκε στη βάση μιας λογικής -εννοιολογικής- κατηγοριοποίησης του υλικού και κατασκευάστηκε ένας *κατάλογος* ή μια διαφοροποιητική κλίμακα εννοιών για την αρχική επεξεργασία και υποδοχή του βιβλιογραφικού υλικού στους αντιστοιχούντες πίνακες της βάσης δεδομένων.

Ο εν λόγω *κατάλογος*:

α) Αποτέλεσε το μέσο για τη διαμόρφωση ενός *κοινού λεξιλογίου* ανάμεσα στα μέλη της ομάδας έργου και τη συνακόλουθη αποδοχή ταυτόσημων κριτηρίων ένταξης των ανευρισκομένων βιβλιογραφικών πληροφοριών στο ταξινομητικό

σύστημα της βάσης δεδομένων, με τρόπο κοινά αντιληπτό σε όλα τα μέλη της ομάδας και

β) Ενίσχυσε τη διαδικασία προσδιορισμού των θεματικών ενοτήτων της βιβλιογραφικής διερεύνησης και την απομόνωση των περισσότερο ή λιγότερο σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών με το αντικείμενο του παρόντος έργου.

Μια τέτοια ταξινομητική διαδικασία εντάσσει αυστηρά τη κατηγοριοποίηση των βιβλιογραφικών δεδομένων στη βάση των προεπιλεγέντων κριτηρίων ένταξης, διότι, ως γνωστόν, *"η θεωρητική πρακτική της οποιασδήποτε κατάταξης... δύσκολα συνδυάζεται με την αδυναμία εκπόνησης σαφών και αμετακίνητων κριτηρίων και κατηγοριών , με αποτέλεσμα οι ταξινομητικές προσεγγίσεις να προσκρούουν συνεχώς σε μεθοδολογικά προβλήματα μεταταξινομητικής τάξης. Η ταξινόμηση δεν προϋποθέτει μόνο τη διαφοροποίηση αλλά αναζητά και τους "κανόνες οργάνωσης της διαφοράς", που παραμένουν συχνά αδιατύπωτοι"*¹. Από την άλλη πλευρά, καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια μετριασμού των μεθοδολογικών ολισθημάτων που σχετίζονται με το επιστημολογικό πρόβλημα της κατασκευής *ταξινομητικών νοηματικών μητρών* (που κυρίως βέβαια εστιάζεται σε άλλου τύπου αναλύσεις της κοινωνικής πραγματικότητας) και παραπέμπει κυρίως στο γεγονός ότι *"η ίδια η διαδικασία κατασκευής των κατηγοριών αποτελεί κοινωνική πρακτική που υπακούει σε σαφέστατες ιδεολογικές (και πολιτικές) προδιαγραφές. Στο πλαίσιο αυτό η κατασκευή και η αναπόφευκτη ίσως υποστασιοποίηση των κατηγοριών και των ταξινομητικών μητρών συνοδεύονται από ποικίλες σημασιολογικές και κοινωνιολογικές προεκτάσεις.... Με την έννοια αυτή η ...καταμετρητική προσέγγιση... δεν παράγει μόνο δεδομένα. Ταυτόχρονα και ίσως κυρίως παράγει και ιδεολογία, κατασκευάζοντας, αναπαράγοντας και επικυρώνοντας τις νοηματικές μήτρες που προϋποτίθενται στη συλλογή του κοινωνικού υλικού: Οι κατηγορίες αναγορεύονται σε κοινωνικές "ουσίες", που αιχμαλωτίζουν τον λόγο και τη σκέψη σε πανίσχυρα προκατασκευασμένα κελύφη"*².

Στη βάση των προηγούμενων παρατηρήσεων καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια, η αποκωδικοποίηση του άυλου σώματος - της ψυχής - των κειμένων³ να αποφύγει α) την κατατακτική κατηγοριοποίηση των συγγραφέων μέσα από μια *ανακατασκευή της πραγματικότητας* των κειμένων τους και β) την επιστημονική προκατάληψη ή μεροληψία που συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις εντοπίζεται στην παγίδα της προσπάθειας να *εντοπίζονται πράγματα εκεί που δεν υπάρχουν, να ερμηνεύονται μη επιδεκτικές ερμηνείας προθέσεις, σημασίες ή ισχυρισμοί* ή να

¹ Τσουκαλάς Κ. (1987) : "Κράτος, Κοινωνία, Εργασία", Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 203.

² Τσουκαλάς Κ. Βλ. ανωτ. Σημ. 1, σελ. 199-200.

³ Aldridge J. (1993) : "Textual disembodiment of knowledge", Sociology, Vol. 27, no 1, σελ. 53-66.

διαφέρει η ένταση και ο βαθμός προσοχής και αποτίμησης της συνάφειας των βιβλιογραφικών αναφορών. Από την άλλη πλευρά ο χαρακτήρας του συνολικού έργου θα επηρεάσει κυρίως την κατασκευή της ταξινομητικής μήτρας προσδιορίζοντας τη στοχοθεσία της και τον προσανατολισμό της.

Η χρήση της ταξινομητικής μήτρας διευκολύνει την υπαγωγή των σχετικών με το συνολικό έργο βιβλιογραφικών αναφορών σε ένα ενιαίο πλαίσιο και η επιμέρους κατηγοριοποίησή τους θα παραμείνει *ουδέτερη* με την έννοια της προσήλωσης στις ιδεολογικές ή θεωρητικές προτιμήσεις των συγγραφέων τους και της τεχνικής επεξεργασίας τους προς διευκόλυνση της αναζήτησής τους με βάση ευρύτερες θεματικές ενότητες ή ζητήματα που απασχολούν τον ελληνικό ιδιαίτερα χώρο.

Στη βάση των προαναφερθέντων, το σύνολο του συγκεντρωθέντος βιβλιογραφικού υλικού ελέγχθηκε κυρίως ως προς τη συνάφειά του με τη στοχοθεσία του εγχειρήματος.

Τέλος διενεργήθηκαν οι απαραίτητες ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις για την εξαγωγή συμπερασμάτων και την τεκμηρίωση των πορισμάτων και των προτάσεων της μελέτης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ:

Συνοπτική περιγραφή στόχων και προσδοκώμενων αποτελεσμάτων

Αντικείμενο του έργου ήταν η *απογραφή*, η κριτική αποτίμηση και η ανάλυση των δημοσιευμένων θεωρητικών μελετών και εμπειρικών διερευνήσεων που αφορούν τη χώρα μας και άπτονται του συγκεκριμένου αντικειμένου του έργου με τίτλο “Φύλο και Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες”.

Βασικό στόχο του έργου αποτέλεσε η συστηματική έκθεση και συνθετική παρουσίαση των συναφών θεωρητικών παραδοχών και εμπειρικών ευρημάτων με τρόπο που να προκύπτει μια διαυγής συνολική εικόνα του προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί, μια συνολική αποτύπωση της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, μια διερεύνηση των θεωρητικών κενών και των συναφών με το θέμα δράσεων άσκησης κοινωνικής πολιτικής και μια διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων για την πλήρωση των κενών και τη λήψη αποτελεσματικών στρατηγικών μέτρων αντιμετώπισης των προβλημάτων.

Ως βασικές **“κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες στόχοι”** στο πλαίσιο του εν λόγω έργου προσδιορίσθηκαν ο πληθυσμός των γυναικών των κοινωνικών κατηγοριών **των εξαρτημένων-απεξαρτημένων χρηστών εξαρτησιογόνων ουσιών, των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων, των μεταναστών, προσφύγων, αλλοδαπών, παλλινοστούντων και οι γυναίκες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών.** Η περιοριστική επιλογή των συγκεκριμένων πληθυσμών γυναικών εδράζεται σε επισταμένη βιβλιογραφική προεπισκόπηση τόσο του ζητήματος του κοινωνικού αποκλεισμού και των επιπτώσεών του στο *ασθενές φύλο* γενικότερα όσο και στην αξιολόγηση της επιστημονικής αξίας και συμβολής της διερεύνησης της δυναμικής των κοινωνικών ανισοτήτων στη βάση της διάκρισης κατά φύλο σε όλες τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες. Ως αποτέλεσμα, ο γυναικείος πληθυσμός των ομάδων που επιλέχθηκαν αφενός εμφανίζει μια διαφοροποιημένη *πρόσληψη* από την επιστημονική θεωρία και την κοινωνική πρακτική σε σχέση με τον ανδρικό πληθυσμό των αντίστοιχων κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων - για παράδειγμα, διαπιστώνονται μεγαλύτερα

βιβλιογραφικά κενά - και αφετέρου συνιστά *πληθυσμό αιχμής* στη λήψη μέτρων αντιμετώπισης της περισσότερο *ευάλωτης* κοινωνικής τους θέσης σε σχέση με τους γυναικείους πληθυσμούς άλλων κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων οι οποίοι δεν διαφοροποιούνται σημαντικά στη βάση της διάκρισης κατά φύλο.

Το τελικό *προϊόν* που προέκυψε βραχυπρόθεσμα είναι μια έκθεση πορισμάτων με διττή στοχοθεσία και περιεχόμενο η οποία συμπεριλαμβάνει τη συμπύκνωση της συναφούς με το θέμα υπάρχουσας γνώσης στην ελληνική πραγματικότητα καθώς και την ανάδειξη των μεθόδων αποτελεσματικής μελέτης και παρέμβασης για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στη βάση της *διάκρισης κατά φύλο* και αναφορικά με τις κοινωνικά αποκλεισμένες *ομάδες στόχους* του προτεινόμενου έργου.

Μακροπρόθεσμα, το προτεινόμενο έργο μπορεί να δημιουργήσει τη βάση *ενός πυρήνα παρατήρησης* της μορφολογίας και εξέλιξης των συναφών με το θέμα τάσεων μεταβολής των κοινωνικο-οικονομικών πρακτικών που συνδέονται με τη διάκριση κατά φύλο μέσα από μια αρχική διατύπωση ενός "*Χάρτη Κοινωνικών Ανισοτήτων*" για τις παραπάνω ομάδες στόχους του προτεινόμενου έργου. Η συγκρότηση της Βάσης Δεδομένων Βιβλιογραφικής Επισκόπησης που δημιουργήθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο για την ταξινομημένη καταχώρηση των συναφών με το θέμα βιβλιογραφικών αναφορών συνιστά εργαλείο διαρκούς χρήσης αφού θα μπορεί εύκολα να συντηρείται και να ενημερώνεται και να παρέχει στοιχεία σε κάθε ενδιαφερόμενο χρήστη. Με αυτόν τον τρόπο το παρόν παραδοτέο, στο σύνολό του, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη συγκριτική επεξεργασία των δεδομένων του με συναφή στοιχεία του ελληνικού και διεθνούς παρελθόντος και μέλλοντος, εξασφαλίζοντας έτσι δυνατότητες διαχρονικής και συγχρονικής συγκριτικής χρήσης τους.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ:

Σε πρώτο στάδιο τα βιβλιογραφικά δεδομένα (βιβλία, κεφάλαια βιβλίων, άρθρα και μελέτες δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά, ή τόμους πρακτικών συνεδρίων, διδακτορικές διατριβές και επιστημονικές έρευνες) αναζητήθηκαν και συγκεντρώθηκαν από ποικίλες πηγές.

1. Ειδικότερα διενεργήθηκε επιτόπια έρευνα σε:

α) Κεντρικά βιβλιοπωλεία

β) Βιβλιοθήκες στην Ελλάδα:

- Εθνική Βιβλιοθήκη,
- Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου,
- Βιβλιοθήκη του Παντείου Παν/μίου
- Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Βιβλιοθήκη Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών
- Βιβλιοθήκη του ΤΕΙ Κοινωνικής Εργασίας
- Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής Αθηνών - Ποινικό Σπουδαστήριο
- Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Βιβλιοθήκη του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ)
- Βιβλιοθήκη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Αντιπροσωπείας στην Ελλάδα)
- Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών
- Βιβλιοθήκη του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ)
- Μπενάκειος Βιβλιοθήκη της Βουλής

γ) Έντυπο υλικό από αρμόδιους φορείς, Γραμματείες Υπουργείων, κυβερνητικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις.

- Άρσις Εταιρεία κοινωνικής υποστήριξης Νέων
- "Εύξεινη Πόλη", Σύλλογος Βορειοηπειρωτών,
- Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού
- Γενική Γραμματεία Ισότητας
- Γενική Γραμματεία Λαϊκής επιμόρφωσης
- Γραφείο Στήριξης παραβατών του νόμο-Λυσιδέσμη,
- Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού (Κοινωνική υπηρεσία)
- Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης

- Διεύθυνση κοινωνικής πολιτικής της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς
- Δίκτυο κοινωνικής υποστήριξης Ποντίων και Μεταναστών,
- Εθελοντική Εργασία Αθηνών, ΧΕΝ.,
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας
- Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Ι.Ν.Ε. / Γ.Ε.Σ.Ε.Ε.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας
- Ελληνικό Συμβούλιο για τους πρόσφυγες
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας
- Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)
- Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων
- Κέντρο Βρεφών "Μητέρα"
- Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών "Διοτίμα"
- Κέντρο Έρευνας για τις Γυναίκες της Μεσογείου
- Κέντρο Έρευνας Γυναικείων Θεμάτων
- Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών
- Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α.)
- Κέντρο κοινωνικής και επαγγελματικής υποστήριξης.
- Κέντρο συμπάραστασης παλιννοστούντων
- ΟΑΕΔ γραφείο ειδικών κοινωνικών ομάδων)
- Ομοσπονδία Ποντιακών Συλλόγων Νοτίου Ελλάδος (ΝΟΣΤΟΣ)
- Παρατηρητήριο για τα δικαιώματα των γυναικών, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου
- Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες
- Υπουργείο Δικαιοσύνης
- Υπουργείο Εργασίας (Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών Κονδυλίων)

2. Αναζητήθηκε βιβλιογραφικό υλικό από βάσεις δεδομένων:

- Βάσεις βιβλιογραφικών δεδομένων ΕΚΤ-ΕΙΕ (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης)
- Βάση Βιβλιογραφικών Αναφορών Sociolist
- Βάση Βιβλιογραφικών Αναφορών του ΕΚΕΒΙ (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου)
- ΕΛΕΑ, Βάση Ελληνικών Βιβλιογραφικών Δεδομένων
- Ελληνική Βάση Κοινωνιολογικής και Ανθρωπολογικής Τεκμηρίωσης "ΓΛΑΥΚΑ"
- Ελληνική Βάση Διδακτορικών Εργασιών

Στην πρώτη αυτή φάση η χρήση των βιβλιογραφικών δεδομένων αφορούσε την επιστημονική διερεύνηση των δύο κυρίαρχων θεματικών αξόνων του έργου: της επισκόπησης α) της θεωρητικής παραγωγής και β) των εμπειρικών πορισμάτων.

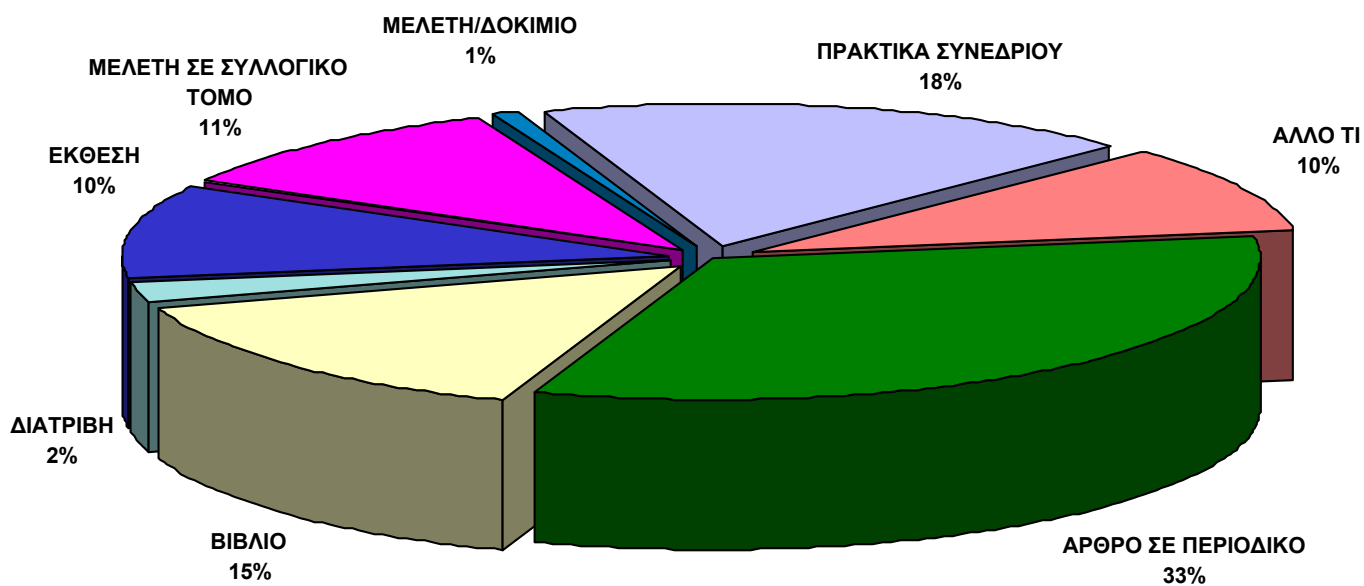
Μετά το πέρας της πρώτης φάσης ακολούθησε μια δεύτερη φάση χρήσης του συλλεγέντος υλικού με απώτερο στόχο των εντοπισμό των ερευνητικών κενών και τη διατύπωση σχετικών προτάσεων. Αναφορικά με τη μέθοδο επεξεργασίας και ανάλυσης του συλλεγέντος υλικού υλοποιήθηκαν δύο παράλληλες και αλληλοσυμπληρούμενες τεχνικές. Αυτές αφορούσαν α) την ποσοτικοποίηση των ποιοτικών δεδομένων που προέκυψαν από μια πρώτη *ανάγνωση* του συλλεγέντος υλικού στη βάση δεικτών και κριτηρίων που επιδέχονταν επεξεργασία με στατιστικές μεθόδους (για παράδειγμα ποσοτικοποιήσεις των βιβλιογραφικών αναφορών ανά πληθυσμό - στόχο, έτος δημοσίευσης, γλώσσα κειμένου ή/ και των εμπειρικών ευρημάτων κλπ.) και β) την ανάλυση περιεχομένου των πορισμάτων της επιστημονικής παραγωγής για την συγκρότηση μιας συνθετικής εικόνας των εμπειρικών ευρημάτων και του θεωρητικού προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί γύρω από το αντικείμενο του εν λόγω έργου. Σε ένα τρίτο στάδιο ακολούθησε η συνολική αποτίμηση των εκθέσεων των επεξεργασιών και αναλύσεων της δεύτερης φάσης του έργου.

**ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ**

Η στατιστική επεξεργασία και η ποσοτικοποιημένη απεικόνιση *ποιοτικού* κατά κανόνα υλικού, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, παρόλο που μερικές φορές μπορεί να προκύψουν μεθοδολογικά προβλήματα τα οποία κατά περίπτωση μπορεί να είναι και δυσεπίλυτα. Η χρησιμότητα αυτής της διαδικασίας αποδεικνύεται με την παρουσίαση του περιεχομένου της Βάσης Δεδομένων με γραφήματα όπου ο αναγνώστης με μια ματιά μπορεί να καταλάβει το σύνολο των καταγραφών, όπως αυτές προέκυψαν με τη συμπλήρωση του ειδικού εντύπου καταγραφής που διαμορφώθηκε από την ομάδα έργου για τους σκοπούς αυτής της μελέτης (βλ. Παράρτημα Ι) και την εισαγωγή του συλλεγέντος υλικού στο σχεσιακό μοντέλο της εν λόγω Βάσης Δεδομένων.

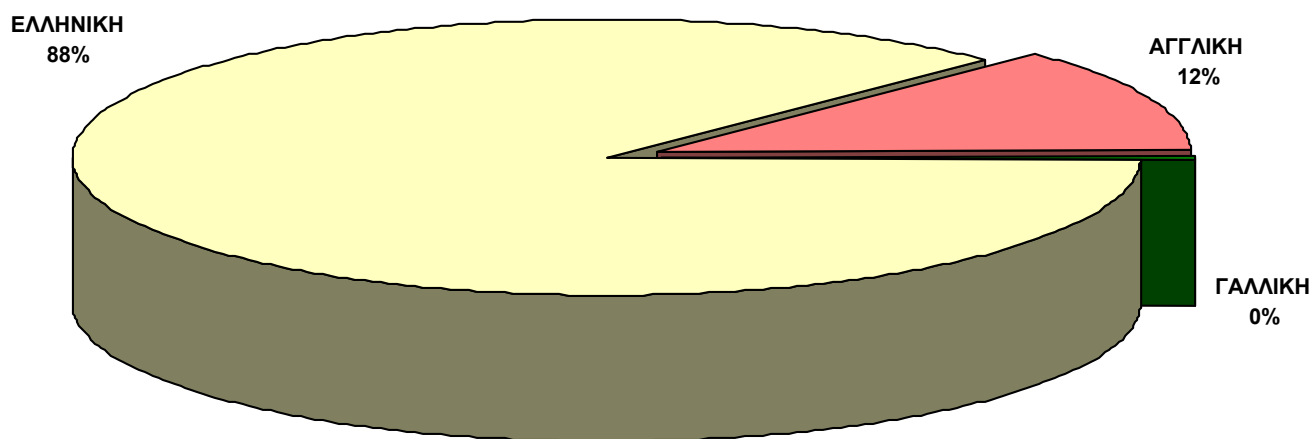
Η ποσοστιαία κατανομή των τύπων των εγγραφών (βιβλία, άρθρα σε περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων, μελέτες-δοκίμια, μελέτες σε συλλογικούς τόμους, εκθέσεις, διατριβές), επί συνόλου 356 εγγραφών της Βάσης Δεδομένων, απεικονίζεται στο σχεδιάγραμμα 1. Τα άρθρα σε περιοδικά υπερτερούν των λοιπών εγγράφων διότι εξ αντικειμένου η βιβλιογραφική παραγωγή εμπλουτίζεται από την αυξητική κυκλοφορία επιστημονικών περιοδικών, αλλά και γιατί τις περισσότερες φορές, πληροφορίες για έρευνες που έχουν γίνει ή που βρίσκονται σε εξέλιξη συνήθως βρίσκονται μόνο σε άρθρα περιοδικών ή σε ανακοινώσεις συνεδρίων δεδομένου ότι πλήθος αυτών δημοσιεύονται καθυστερημένα ή και καθόλου.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ:

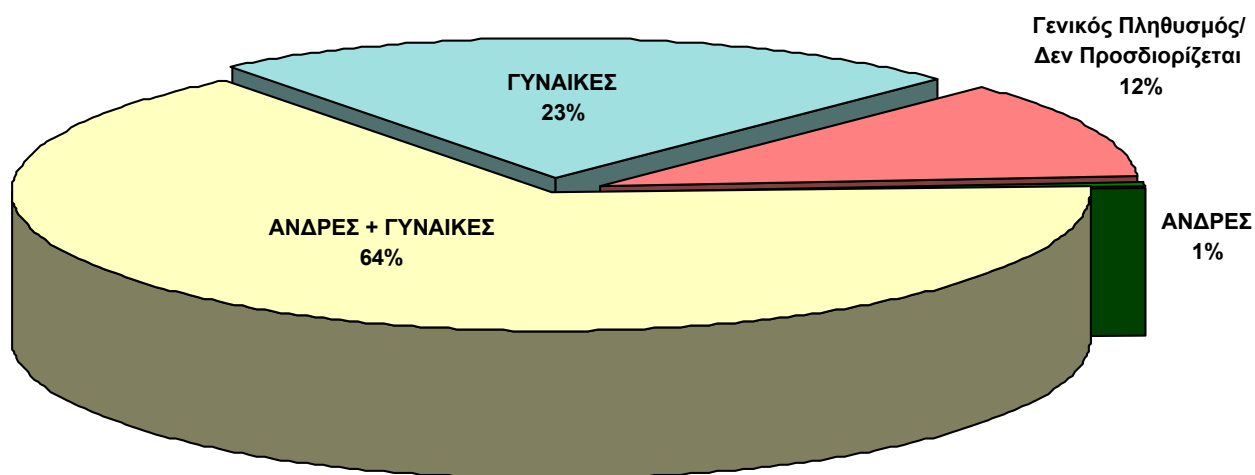
Σχεδιάγραμμα 1

ΚΑΤΑ ΓΛΩΣΣΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ:

Σχεδιάγραμμα 2

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΦΟΡΑ:

Σχεδιάγραμμα 3

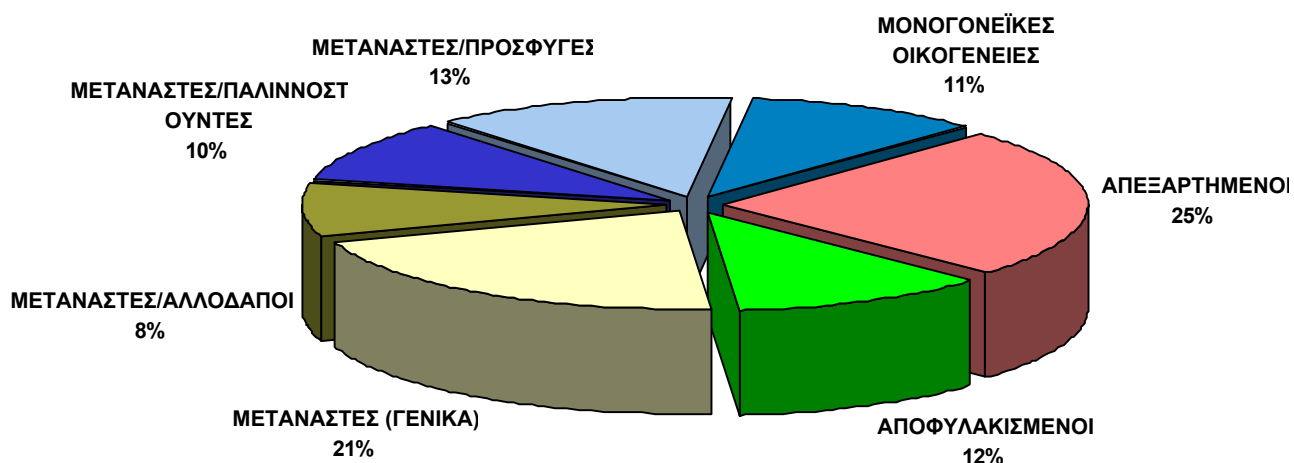
Η βιβλιογραφική επισκόπηση επικεντρώθηκε σε ελληνόγλωσσα κείμενα δεδομένου ότι μας ενδιέφερε η περίπτωση της Ελλάδας και λογικό συνακόλουθο είναι η ελληνόγλωσσα βιβλιογραφία να υπερτερεί της ξενόγλωσσης που αναφέρεται στην ελληνική πραγματικότητα (σχεδιάγραμμα 2).

Στο παραπάνω σχεδιάγραμμα αντικατοπτρίζεται η έμφαση που αποδίδεται από τους επιστήμονες σε αναλύσεις που αφορούν κυρίως και στα δύο φύλα. Η διαφοροποιητική μεταβλητή του φύλου εξετάζεται σε συγκριτικά μικρότερο ποσοστό των εγγραφών της Βάσης Δεδομένων αυτής της συγκεκριμένης διερευνητικής μελέτης σκοπιμότητας, γεγονός που αντανάκλα την "αδυναμία" της συναφούς βιβλιογραφικής παραγωγής σχετικά με το ζήτημα αυτό.

Ειδικότερα, σε σχέση με τις επιμέρους "ομάδες στόχους" στις οποίες επιμερίζεται το ενδιαφέρον των επιστημόνων (βλ. κατωτέρω σχεδιάγραμμα 4) σημαντική θέση καταλαμβάνει η βιβλιογραφική παραγωγή που αναφέρεται στην ομάδα των μεταναστών γενικά με όλες τις υποδιαιρέσεις της και ακολουθεί η ομάδα των εξαρτημένων - ανεξαρτημένων από εξαρτησιογόνες ουσίες. Η ομάδα των αποφυλακισμένων καθώς κι αυτή των γυναικών αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών εμφανίζονται με μικρότερη ποσοστιαία συμμετοχή. Στην Ελλάδα ο αριθμός των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί για να διερευνηθεί η γνώση των τρόπων με τους οποίους ο εγκλεισμός των κρατουμένων καθώς και η περίοδος μετά την αποφυλάκιση συντελούν στον κοινωνικό αποκλεισμό της "ομάδας"

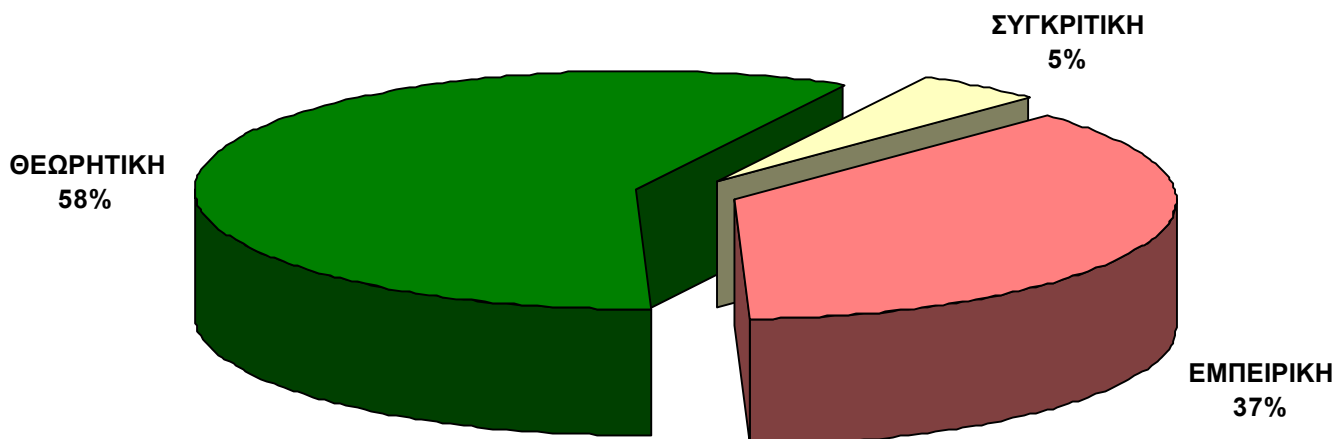
φυλακισμένες – αποφυλακισμένες γυναίκες είναι ελάχιστες ενώ για τη μονογονεϊκή οικογένεια είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Στην πλειοψηφία τους οι έρευνες αυτές βασίζονται σε πολύ μικρό δείγμα και μη αντιπροσωπευτικό. Αντίθετα, η υπεροχή των ομάδων των μεταναστών αντανάκλα τη διαμόρφωση της βιβλιογραφικής παραγωγής στη βάση της ιεράρχησης της σημαντικότητας των κοινωνικών προβλημάτων, ίσως, στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα από την πολιτεία και την κοινωνία

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΕΝΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Σχεδιάγραμμα 4

ΕΙΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

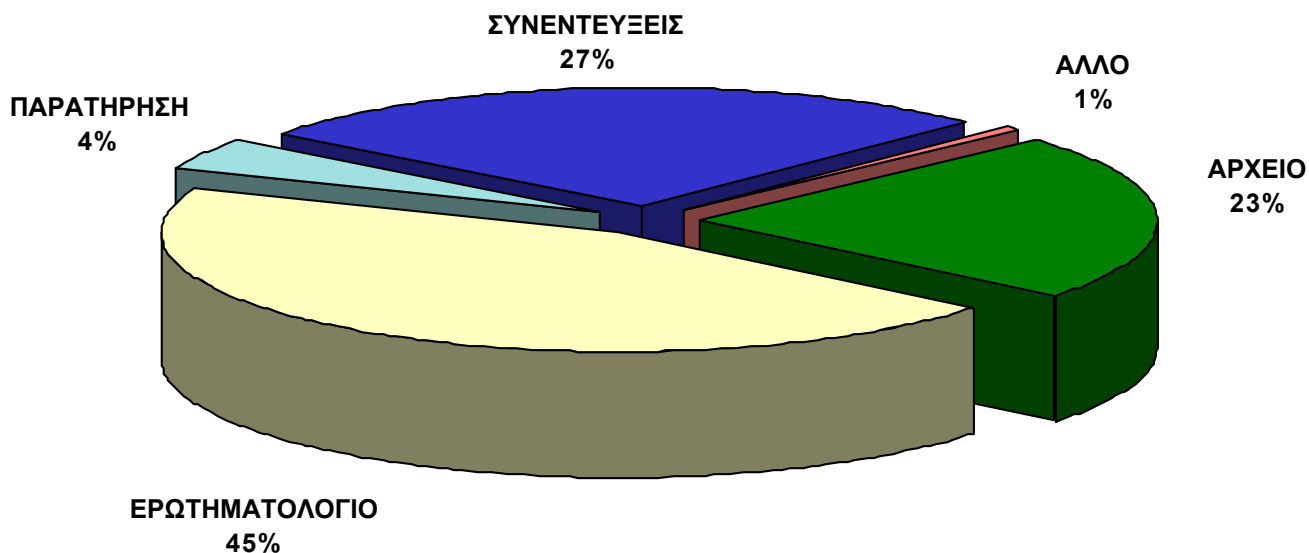

Σχεδιάγραμμα 5

Όπως φαίνεται από το σχεδιάγραμμα 5 που αφορά στην ποσοστιαία κατανομή των εγγραφών ανά είδος διερεύνησης, μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζουν οι θεωρητικές διερευνήσεις των συναφών φαινομένων, ακολουθούν οι εμπειρικές έρευνες ενώ οι συγκριτικές διερευνήσεις υστερούν σημαντικά. Ειδικότερα, σε συνδυασμό με τη μεθοδολογία διενέργειας της έρευνας (βλ. σχεδιάγραμμα 6) υπερτερούν αυτές που υλοποιήθηκαν στη βάση της τεχνικής του ερωτηματολογίου, ακολουθούν οι διερευνήσεις που διενεργήθηκαν με συνεντεύξεις, η έρευνα σε αρχεία και τέλος η παρατήρηση. Λείπουν δηλαδή στον Ελληνικό χώρο έρευνες σε αρχεία κρατικών και άλλων φορέων, από τα οποία μπορούν να προκύψουν σημαντικά δεδομένα αλλά και η παρατήρηση σε χώρους που κινούνται οι ομάδες στόχοι. Το τελευταίο ενισχύεται από το σχεδιάγραμμα 7 όπου βλέπουμε ότι η ποσοτική έρευνα υπερτερεί σε μεγάλο ποσοστό σε σχέση με την ποιοτική. Στα ερευνητικά προγράμματα που πραγματοποιούνται στη χώρα μας επικρατούν κυρίως οι ποσοτικές μέθοδοι διερεύνησης και λιγότερο οι ποιοτικές. Οι πρώτες αποσκοπούν στη διαμόρφωση δεικτών για τις διάφορες πτυχές των φαινομένων, ενώ με τις δεύτερες αναλύονται τα συστήματα αξιών και οι συμπεριφορές των ατόμων ή των ομάδων που σχετίζονται με το θέμα.

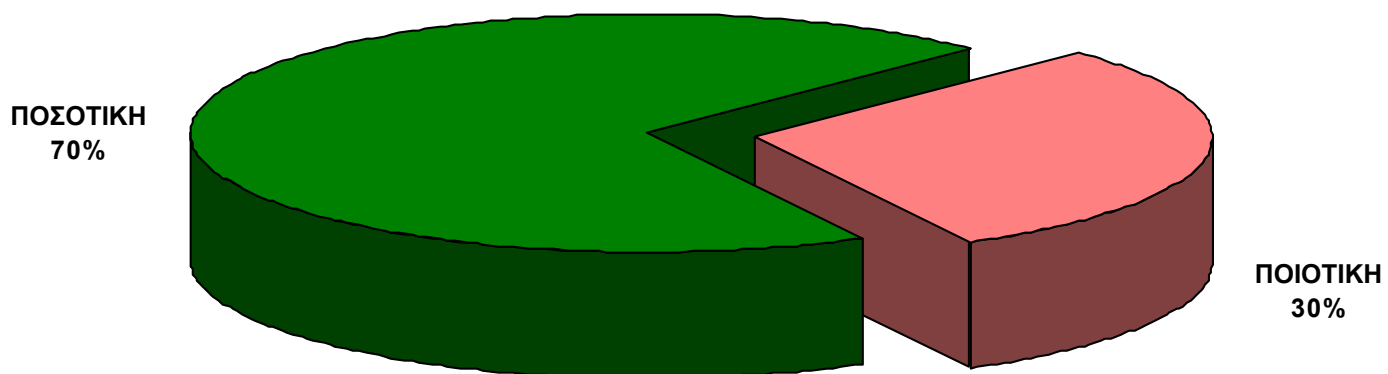
Από την άλλη πλευρά, στο σύνολο των εγγραφών της Βάσης Δεδομένων η δευτερογενής έρευνα (βλ. σχεδιάγραμμα 8) εμφανίζεται με μικρότερη ποσοστιαία αναλογία σε σχέση την πρωτογενή. Οι έρευνες σε τοπική κλίμακα (βλ. σχεδιάγραμμα 9) υπερτερούν αυτών που έχουν γίνει σε πανελλαδικό επίπεδο αλλά η διαφορά δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη.

ΕΙΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

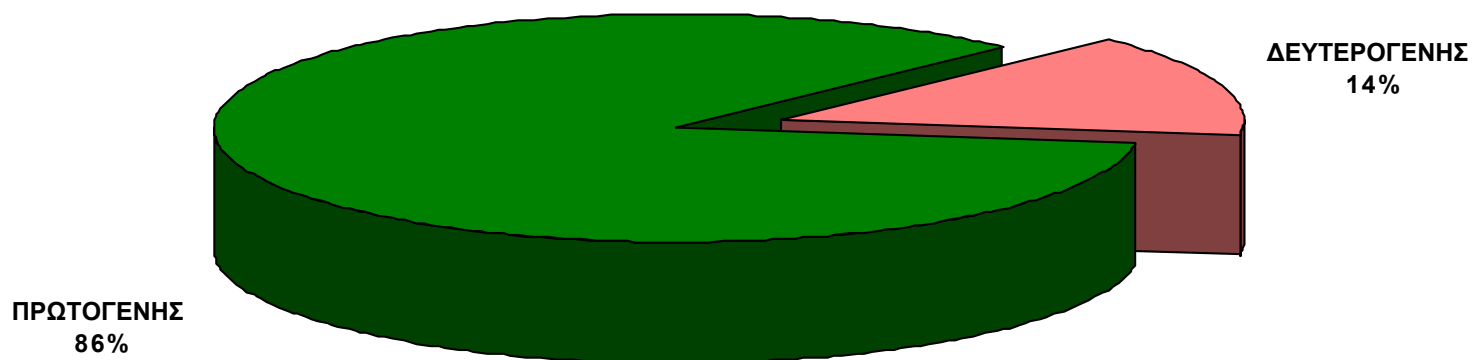
Σχεδιάγραμμα 6

ΕΙΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

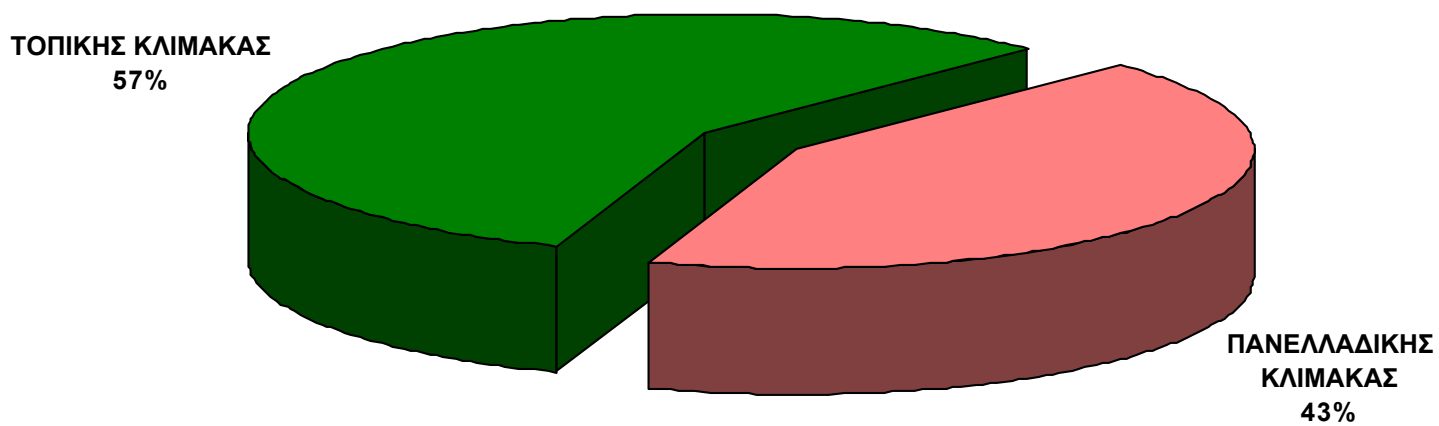
Σχεδιάγραμμα 7

ΕΙΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σχεδιάγραμμα 8

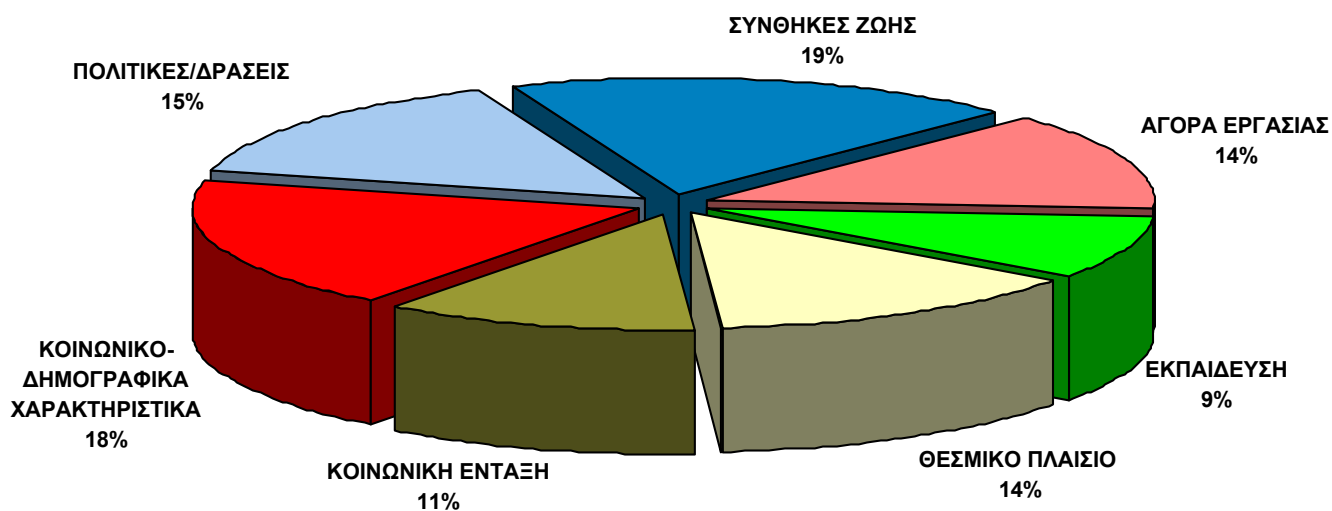
ΕΙΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σχεδιάγραμμα 9

Στο σχεδιάγραμμα 10 φαίνεται η ποσοστιαία κατανομή των συγγραμμάτων με βάση τα ειδικά θέματα όπως αυτά ορίστηκαν σε συνδυασμό με τις επιλεγμένες ομάδες στόχους της Βιβλιογραφικής Επισκόπησης. Δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις συνθήκες ζωής, ακολουθούν τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά, οι πολιτικές δράσεις, η αγορά εργασίας μαζί με το θεσμικό πλαίσιο και με μικρότερο ποσοστό η εκπαίδευση. Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι οι ποσοστιαίες αναλογίες δεν παρουσιάζουν τεράστιες διαφορές και συνεπώς οι αναφορές-αναζητήσεις αυτών των ειδικών θεμάτων είναι ισόποσες.

ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Σχεδιάγραμμα 10

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ – ΑΠΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΕΞΑΡΤΗΣΙΟΓΟΝΕΣ ΟΥΣΙΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ:

Το θεματικό πεδίο της παρούσας μελέτης εντοπίζεται στο ερευνητικό έργο που έχει παραχθεί για τον πληθυσμό των γυναικών ή τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων σε σχέση με το κοινωνικό φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης στην Ελλάδα.

Ωστόσο ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι παρακάτω γίνεται αναφορά όχι μόνο στο γυναικείο πληθυσμό και τα δύο φύλα, αλλά και σε άλλες πτυχές της εξάρτησης των ελλήνων από ναρκωτικές ουσίες. Οφείλουμε λοιπόν να διευκρινίσουμε ότι κατά τη διεξαγωγή της έρευνας προτιμήσαμε να διευρύνουμε το θεματικό μας πεδίο προκειμένου να συμπεριλάβουμε και μια πληθώρα πληροφοριών, οι οποίες περιέχονται σε συγγράμματα της ελληνικής βιβλιογραφίας, που αν κι έχουν άλλο αντικείμενο, ωστόσο αναφέρονται στα πλαίσιά τους στο θέμα του ενδιαφέροντός μας.

ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Με την παρούσα μελέτη επιχειρήσαμε την επισκόπηση του συνόλου των ερευνών, που έχουν διεξαχθεί στη χώρα μας για τη σχέση της γυναίκας με τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, αλλά και τη σύγκριση μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εμπλοκή τους με τα ναρκωτικά. Σκοπός μας είναι όχι μόνο να λάβουμε γνώση της εμπειρικής έρευνας στην Ελλάδα, αλλά και να συμπεράνουμε τις δυσκολίες στη διεξαγωγή της έρευνας για το θέμα μας. Έτσι ο στόχος μας επικεντρώθηκε στην ανεύρεση των ερευνητικών κενών κι ελλείψεων ως προς το ερευνητικό μας πεδίο.

Ως απώτερο σκοπό της παραπάνω διεργασίας επιχειρήσαμε να προτείνουμε την κάλυψη των ερευνητικών κενών, που εντοπίσαμε, προκειμένου να αναπτυχθεί όχι μόνο η γνώση μας για το φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης, αλλά να ενδυναμωθεί και η αποτελεσματική αντιμετώπισή του στη χώρα μας.

ΣΤΑΔΙΑ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Α' στάδιο: Εντοπισμός των βιβλιοθηκών και των φορέων, που απασχολούνται με τον πληθυσμό των εξαρτημένων ατόμων.

Η διαδικασία αυτή ωστόσο συνεχίστηκε και στα επόμενα στάδια, καθώς κάθε φορέας μας παράπεμπε και αλλού ή και μαθαίναμε τη λειτουργία και άλλων βιβλιοθηκών.

Β' στάδιο: Εντοπισμός κι αποδελτίωση των συγγραμμάτων σχετικών με το θεματικό μας πεδίο στις βιβλιοθήκες και στους φορείς.

Στο συγκεκριμένο στάδιο, αφού εντοπίζαμε τα σχετικά με το θέμα μας συγγράμματα, τα διαβάζαμε και καταχωρούσαμε στο έντυπο καταγραφής τα στοιχεία που μας ενδιέφεραν.

Γ' στάδιο: Συνολική θεώρηση των δελτίων καταγραφής κειμένων.

Μετά τη συγκέντρωση των απαραίτητων πληροφοριών πραγματοποιήσαμε μια πρώτη αποτίμηση του ερευνητικού πεδίου στην Ελλάδα για το θέμα των ναρκωτικών μέσα από τα δελτία καταγραφής μας.

Δ' στάδιο: Συγγραφή των διαπιστώσεων και παρατηρήσεών μας.

Σε αυτό το στάδιο ασχοληθήκαμε διεξοδικά με το σύνολο των πληροφοριών που είχαμε συγκεντρώσει. Αναγνώσαμε ξανά τα δελτία καταγραφής και θέσαμε τις πληροφορίες τους στα υποκεφάλαια της παρούσας μελέτης.

ΠΗΓΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

- Γενική Γραμματεία Ισότητας
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε)
- Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)
- Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α.)
- Βιβλιοθήκη Νομικής Σχολής Αθηνών - Ποινικό Σπουδαστήριο
- Εθνική Βιβλιοθήκη
- Βιβλιοθήκη Τ.Ε.Ι. Αθηνών
- Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου
- Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Βιβλιοθήκη Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών

- Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών
- Κέντρο Έρευνας Γυναικείων Θεμάτων
- Κέντρο Έρευνας για τις Γυναίκες της Μεσογείου
- Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών “Διοτίμα”
- Γενική Γραμματεία Λαϊκής επιμόρφωσης
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Μία από τις βασικότερες δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ήταν η αδυναμία πρόσβασης στη βιβλιογραφία. Κι αυτό είτε επειδή τα συγγράμματα στις δανειστικές βιβλιοθήκες ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα δανεισμένα, είτε επειδή αρκετές βιβλιοθήκες ήταν μεν δανειστικές, αλλά οι ώρες λειτουργίας τους ήταν ελάχιστες και μόνο πρωινές. Σε κάποιες βιβλιοθήκες ενώ εντοπίζαμε τα συγγράμματα στους υπολογιστές, τα βιβλία δεν υπήρχαν στα ράφια, ενώ σε μερικούς φορείς, που δεν λειτουργούσε δανειστική βιβλιοθήκη, αλλά διέθεταν έναν ικανοποιητικό αριθμό βιβλίων, συχνά τα βιβλία δεν ήταν ταξινομημένα και χρειάστηκε να δαπανήσουμε πολύ κόπο και χρόνο για να τα ελέγξουμε ένα προς ένα. Μερικές φορές μάλιστα σε φορείς που το προσωπικό προθυμοποιήθηκε να μας δώσει πληροφορίες ή έντυπο υλικό χρειάστηκε να κανονίσουμε τη συνάντησή μας πολύ καιρό πριν, ενώ σε μερικές περιπτώσεις που έπρεπε να προηγηθεί μια επίσημη αίτησή μας για τη συλλογή των στοιχείων χρειάστηκε να περιμένουμε αρκετό καιρό μέχρι να τα λάβουμε. Ακόμα όμως και όταν κατορθώναμε να καταγράψουμε στα δελτία μας τα συγγράμματα, μερικές φορές δε βρίσκαμε σε αυτά όλες τις πληροφορίες που θα θέλαμε. Ειδικά οι έρευνες δεν αναφέρονται από τους συγγραφείς πάντα με τα πλήρη στοιχεία της ταυτότητάς τους (όπως, τίτλος, ερευνητής, χρονολογία, αντικείμενο, μέθοδος, δείγμα, πορίσματα). Το πρόβλημα ήταν εντονότερο στις περιπτώσεις που κάποιος συγγραφέας αναφέρεται στο ερευνητικό έργο κάποιου άλλου επιστήμονα χωρίς να αναφέρει πώς θα μπορούσε ο αναγνώστης να έχει πρόσβαση στη συγκεκριμένη έρευνα.

Σοβαρό πρόβλημα μας δημιούργησε και η απουσία συνεργασίας μεταξύ των φορέων. Έτσι, για παράδειγμα, μερικές φορές εντοπίζαμε σε συγγράμματα των βιβλιοθηκών της Αθήνας βιβλιογραφικές αναφορές σε συγγράμματα ιδρυμάτων ή φορέων άλλων περιοχών της Ελλάδας, με τα οποία όμως δεν μπορούσαμε να

έρθουμε σε επαφή. Άλλες πάλι φορές τα στοιχεία του ενός φορέα μπορεί να συνέπιπταν με του άλλου φορέα χωρίς όμως να έχει προηγηθεί ένας αλληλοαποκλεισμός μεταξύ τους. Πολύ σημαντικό άλλωστε είναι και το γεγονός ότι ορισμένοι φορείς, αν και προσφέρουν σημαντικότερο έργο στο θέμα της τοξικοεξάρτησης, ωστόσο δε διατηρούν μια καταγραφή των στοιχείων τους ή δεν επιτρέπουν την πρόσβαση σε αυτά.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Σε αυτό το μέρος θα κάνουμε μια σύντομη ανασκόπηση των θεωρητικών πλευρών, από τις οποίες οι συγγραφείς προσεγγίζουν το φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο παρόν μέρος περιλαμβάνονται τόσο τα συγγράμματα, που ήταν αποκλειστικά θεωρητικού περιεχομένου, όσο και τα ερευνητικά συγγράμματα, που περιείχαν κάποιο θεωρητικό προβληματισμό. Άλλωστε θεωρία κι εμπειρική έρευνα είναι αλληλένδετες και αλληλοτροφοδοτούμενες. Πόσο μάλλον για ένα τόσο σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο όσο η ουσιοεξάρτηση.

Επειδή η αναφορά σε θεωρητικούς προβληματισμούς, όπως διαπιστώσαμε, ήταν πληθωρική, επιχειρήσαμε να τις κατηγοριοποιήσουμε σε θεματικά πεδία αναφοράς. Σκοπός μας ήταν να αποφύγουμε την επανάληψη των θεμάτων, αλλά και η παρουσίασή τους με σαφήνεια και συντομία. Γι' αυτό στη συνέχεια οι θεωρητικές προσεγγίσεις θα παρουσιαστούν κατά θεματικές ενότητες.

• Οι διαφυλικές διαφορές στην πορεία της χρήσης:

Την τελευταία δεκαετία εμφανίζεται όλο και περισσότερο η θεωρητική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία το κάθε φύλο εμπλέκεται διαφορετικά από το άλλο στη χρήση ουσιών κι ακολουθεί μια διαφορετική πορεία από την έναρξη της χρήσης ως την αναζήτηση της θεραπείας από την εξάρτηση. Η παρούσα θεωρία μπορούμε να πούμε πως υπήρξε το αποτέλεσμα ερευνητικών εκτιμήσεων των φορέων θεραπείας. Οι φορείς αυτοί καταγράφοντας τον πληθυσμό που τους προσεγγίζει και τα χαρακτηριστικά του διαπίστωσαν και σημείωσαν τις διαφορές στην πορεία των δύο φύλων.

Οι διαφυλικές διαφορές εντοπίζονται σε ποικίλους τομείς, όπως τα αίτια της έναρξης της χρήσης, οι ουσίες εξάρτησης και ο τρόπος χρήσης τους, η αναζήτηση της θεραπείας και η θεραπευτική προσέγγιση, ο χρόνος που το κάθε φύλο χρειάζεται για να περάσει από το ένα στάδιο χρήσης στο άλλο, αλλά και η ηλικία στην οποία βρίσκεται το κάθε φύλο σε κάθε στάδιο της χρήσης.

Τα αίτια των παραπάνω διαφυλικών διαφορών συνοψίζονται στο γεγονός ότι τα δύο φύλα διαφέρουν τόσο ως προς τον ψυχισμό τους, όσο κι ως προς την κοινωνική ταυτότητα του φύλου τους.

• **Ο γυναικείος αλκοολισμός:**

Οι γυναίκες συσχετίζονται συχνότερα από ότι οι άνδρες με το πρόβλημα του αλκοολισμού. Θεωρείται ότι αυτό συμβαίνει επειδή η κατανάλωση αλκοόλ συνδέεται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ψυχισμού των γυναικών και του κοινωνικού ρόλου του γυναικείου φύλου.

Η πιο συνηθισμένη ηλικία εμφάνισης του αλκοολισμού στις γυναίκες είναι τα 30-45 έτη.

Ως αίτια για την εξάρτηση των γυναικών από το αλκοόλ διακρίνονται τα εξής:

- Η κατάθλιψη.
- Οι ιδιαιτερότητες στη ζωή των γυναικών, που ευνοούν τη συναισθηματική αστάθεια, την αβεβαιότητα και τη σύγχυση στο ρόλο του φύλου.
- Δυσκολία προσαρμογής λόγω του συνεχούς ενδογενούς άγχους.
- Οι αντιφατικοί ρόλοι, που η σύγχρονη γυναίκα καλείται να παίξει.
- Η παρουσία αλκοολικού πατέρα στην οικογένεια.
- Ο Mantek (1979) ισχυρίζεται ότι οι συγκεκριμένες γυναίκες πέρασαν μια υπερπροστατευτική παιδική ηλικία με περιορισμένες δυνατότητες αυτοπραγμάτωσης.⁴
- Η έλλειψη αυτογνωσίας.
- Οι κακές σεξουαλικές σχέσεις.
- Ως προς τη θεραπευτική αντιμετώπιση του προβλήματος του αλκοολισμού στις γυναίκες προτείνεται:
 - Η πρόληψη μέσα από τη διάπλαση αυτονόμως αλληλοεξαρτώμενων ανθρώπων.
 - Η παρακολούθηση ενός θεραπευτικού προγράμματος στα πλαίσια μιας θεραπευτικής κοινότητας.

• **Οι θεραπευτικές κοινότητες ως μορφή θεραπευτικής προσέγγισης:**

Η πρώτη θεραπευτική κοινότητα για χρήστες ναρκωτικών ουσιών ιδρύθηκε το 1958 στο Σύνανον της Αμερικής. Έκτοτε οι κοινότητες έχουν αναπτυχθεί στον βασικότερο θεραπευτικό θεσμό στις μέρες μας. Πιο συγκεκριμένα εντοπίζονται τρεις γενιές θεραπευτικών κοινοτήτων: α) η πρώτη αποτελείται από την εμπειρία στο Σύνανον, β) η δεύτερη από το Dayton (1963) κι άλλες κοινότητες σε Αμερική

⁴ Βλ. Ανδρούλας Η., Μαχαίρα Ι., "Αλκοολισμός και γυναίκα", Αστυνομική Επιθεώρηση, Αθήνα, Ιανουάριος, 1994, σσ. 50-52

κι Αγγλία και γ)η τρίτη γενιά, στην οποία ανήκουν οι ελληνικές θεραπευτικές κοινότητες.⁵

Σύμφωνα με τη φιλοσοφία των θεραπευτικών κοινοτήτων στα πλαίσιά τους εφαρμόζεται η αυτοπειθαρχία, που στηρίζεται στον "κοινοβιακό" χαρακτήρα της εμπειρίας των μελών τους. Σκοπός δεν είναι η πρόσκαιρη σωματική αποτοξίνωση, αλλά η θεμελίωση μιας νέας χαρακτηροδομής, ώστε το άτομο να μην επιστρέψει στα ναρκωτικά και να ασκεί κριτική στο σύνολο της κοινωνίας μετέχοντας σε αυτή. Στη λειτουργία της κοινότητας επικρατεί η ιεράρχηση, η εναλλαγή των θέσεων και των ευθυνών. Μέσα σε αυτή το μέλος ωριμάζει/μεγαλώνει δουλεύοντας τον εαυτό του και τηρεί τρεις απαγορεύσεις: τις ναρκωτικές ουσίες, τη βία και το σεξ.

Τα θεραπευτικά εργαλεία στις σημερινές ελληνικές θεραπευτικές κοινότητες είναι: οι αντιπαραθετικές ομάδες, οι διερευνητικές ομάδες και ο Μαραθώνιος. Στη φιλοσοφία των ελληνικών κοινοτήτων επικρατούν οι εξής αξίες: ειλικρίνεια, εντιμότητα, καθαρότητα στις σχέσεις.

Τα τελευταία χρόνια ο θεωρητικός προβληματισμός για τη λειτουργία κι αποτελεσματικότητα των θεραπευτικών κοινοτήτων επικεντρώνεται και στις διαφυλικές διαφορές των μελών. Αρκετοί συγγραφείς σημειώνουν ότι το ισχύον θεραπευτικό σύστημα ανδροκρατείται ως προς τον πληθυσμό των υπό θεραπεία ατόμων. Αυτή η διαπίστωση όμως για μερικούς σημαίνει ότι μέσα στα πλαίσια της θεραπείας οι ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών παραγκωνίζονται ή καλύπτονται ελλιπώς, ενώ για άλλους ότι το τρέχων θεραπευτικό μοντέλο δεν έχει βρει ακόμα έναν αποτελεσματικό τρόπο προσέλκυσης του γυναικείου πληθυσμού προς την αναζήτηση της βοήθειας για την απεξάρτησή του.

Σε σχέση με το φύλο, όπως επισημαίνεται οι θεραπευτικές κοινότητες ανδροκρατούνται καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία του ΚΕ.Θ.Ε.Α. το ποσοστό των γυναικών-μελών είναι το 20% του συνόλου των μελών. Από την εμπειρία του ΚΕ.Θ.Ε.Α. επισημαίνεται ότι οι γυναίκες μετά την έξοδό τους από το θεραπευτικό πρόγραμμα παρουσιάζουν πιο σταθερή πορεία σε σύγκριση με τους άνδρες. Η γυναικεία ταυτότητα μέσα στη Θεραπευτική Κοινότητα (συντομογραφικά Θ.Κ.) τις περισσότερες φορές περιθωριοποιείται ή μεταβάλλεται προκειμένου να ενσωματωθεί κυρίως ως μέλος στην ομάδα, όπου πλειοψηφούν οι άνδρες και στη οποία οι στόχοι έχουν καθοριστεί από άνδρες. Παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία του προσωπικού του ΚΕ.Θ.Ε.Α. (53,3%) η συμμετοχή τους στις ηγετικές θέσεις και στα όργανα λήψης αποφάσεων είναι μειωθητική.

⁵ Βλ. Sugarman Β., Ζαφειρίδης Φ., "Οι θεραπευτικές κοινότητες-Απάντηση στα ναρκωτικά-[Από το *Daytop στην 'Ιθάκη'*], Κομμούνια, Αθήνα, 1990

Η άνιση αντιμετώπιση των γυναικών εντοπίζεται:

- στο εργασιακό περιβάλλον
- στην καθημερινή συμπεριφορά
- στα ζητήματα εμφάνισης

Ο άνδρας κρίνεται με βάση το "τι κάνει", ενώ η γυναίκα με βάση το "τι είναι".

Τα θεραπευτικά προγράμματα βασίζονται σε τεχνικές που έχουν εστιαστεί στη θεραπεία και επανένταξη του άνδρα παραγνωρίζοντας συνεπώς τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες των γυναικών. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι γυναίκες συχνά παραιτούνται από τη γυναικεία τους υπόσταση. Αντίθετα όταν περιστασιακά λειτούργησαν ομάδες γυναικών υπήρξε αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων του φύλου.

Παρόμοιες παρατηρήσεις για την ανάγκη της αντιμετώπισης των ιδιαίτερων προβλημάτων των γυναικών χρηστών γίνεται και από τη μονάδα απεξάρτησης "18 ΆΝΩ"⁶:

Οι εξαρτημένες γυναίκες αποτελούν μια μικρή υποομάδα στο συνολικό γυναικείο πληθυσμό. Ένα σύνολο παραγόντων οδήγησε στη συνάντησή τους με τις ουσίες (ελλειμματικά δομημένη, ευάλωτη προσωπικότητα, τραυματικά βιώματα, απουσία γονεϊκών στηριγμάτων, κακοποίηση σεξουαλική και άλλη, ανασφάλεια, αίσθηση αδυναμίας). Σε ένα τέτοιο ψυχολογικό υπόβαθρο η εξάρτηση αποτελεί μια στρατηγική επιβίωσης σε ότι μπορεί να έχει το χαρακτήρα το χαρακτήρα ψυχοπιεστικής κατάστασης. Η εξαρτημένη από ναρκωτικά γυναίκα είναι διπλά στιγματισμένη, ως γυναίκα με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και ως εξαρτημένη γυναίκα, στιγματισμένη σε μεγαλύτερο βαθμό από τον τοξικομανή άνδρα.

Κοινά χαρακτηριστικά της τοξικοεξαρτημένης γυναίκας (συναγόμενα από τα στοιχεία της συγκεκριμένης μονάδας και τη διεθνή βιβλιογραφία) αποτελούν:

- Οι όροι ζωής των γυναικών είναι χειρότεροι από αυτούς των ανδρών.
- Σχεδόν ο μισός πληθυσμός καταφεύγει στην πορνεία για να εξασφαλίσει τη δόση και την επιβίωση.
- Το ποσοστό μόλυνσης από τον ιό HIV είναι μεγαλύτερο από αυτό των εξαρτημένων ανδρών.
- Η εξάρτηση από ουσίες συνυπάρχει με κάποια ψυχική διαταραχή.
- Υπάρχει ιστορικό κακοποίησης σε μεγάλη συχνότητα.
- Γίνονται συχνότερα αντικείμενα βίας από το σεξουαλικό τους σύντροφο.

⁶ Βλ. Μάτσα Κ., "Έχει πραγματικά ανάγκη η ελληνική κοινωνία από ένα ειδικό για γυναίκες πρόγραμμα απεξάρτησης;", *Τετράδια Ψυχιατρικής*, ΨΝΑ, Αθήνα, τ. 61, 1998

- Δέχονται μεγαλύτερη απόρριψη από την πατρική οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο.
- Έχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό παιδιά που τα μεγαλώνουν μόνες.
Δύσκολα οι εξαρτημένες γυναίκες αποφασίζουν να ζητήσουν βοήθεια από τα θεραπευτικά προγράμματα. Αναβάλλουν την ένταξή τους στο πρόγραμμα από το φόβο του κοινωνικού στιγματισμού και της πιθανής απώλειας του παιδιού τους. Μολονότι τα τελευταία 6 χρόνια παρατηρείται αύξηση του αριθμού των εξαρτημένων γυναικών που επισκέπτονται το συμβουλευτικό σταθμό και ζητούν βοήθεια, πολύ λίγες εντάσσονται σε ένα θεραπευτικό πρόγραμμα. Σε ότι αφορά τη θεραπευτική διαδικασία:
- Οι γυναίκες σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα κι επανεντάχθηκαν κοινωνικά με επιτυχία.
- Σε μικρότερο ποσοστό από τους άνδρες παρουσίασαν υποτροπή.
- Η εγκατάλειψη της θεραπείας σε κάποια φάση της είναι συχνότερη στις γυναίκες.

• **Ο κοινωνικός αποκλεισμός των εξαρτημένων ατόμων:**

Ο τοξικομανής αποτελεί μια κατασκευασμένη κοινωνική εικόνα, που είναι το αποτέλεσμα της ιδεολογικής διαμάχης διαφόρων ομάδων για την επιβολή δικών τους προβολών επάνω τους. Έτσι μια σειρά κοινωνικών μηχανισμών ενεργοποιούνται για το στιγματισμό του τοξικομανούς.⁷ Συνέπεια του στιγματισμού του εξαρτημένου ατόμου είναι ο αποκλεισμός του από την ατομική του ελευθερία και από τα δικαιώματά του ως πολίτη, ενώ παράλληλα του καταλογίζεται ότι είναι υπαίτιος της κατάστασής του, επειδή ο ίδιος την έχει επιλέξει.⁸ Η Σωσώ Τσίλη προτείνει για τη χάραξη πολιτικής και την αποτροπή του κοινωνικού αποκλεισμού των εξαρτημένων ατόμων: "η κοινωνική παρέμβαση θα πρέπει να ελέγχεται ή να προσδιορίζεται από κοινωνικούς και κρατικούς φορείς, ανάλογα με τις δομές στην κάθε χώρα, αλλά να μη βρίσκεται άμεσα και αποκλειστικά στη δικαιοδοσία ομάδων ή φορέων που θα τη χρησιμοποιούσουν και πολιτικά... Θα πρέπει να αποφευχθούν οι δημόσιες προβολές, οι διαφημιστικές καμπάνιες και οι παρεμβάσεις σωτηρίας στο όνομα του τοξικομανή."⁹

⁷ Βλ. Τσίλη Σ., "Τοξικομανείς και κοινωνικός αποκλεισμός", στο: "Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής: Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο", τομ. Β', ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1996

⁸ Όπ. π.

⁹ Όπ. π.

- **Ο κοινωνικός αποκλεισμός των απεξαρτημένων ατόμων.**

Οι τοξικομανείς που έχουν ολοκληρώσει τη θεραπεία τους με επιτυχία δυσκολεύονται στην επανένταξή τους στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Μια σειρά από παράγοντες τόσο από την πλευρά των πρώην τοξικομανών όσο κι από την πλευρά του κοινωνικού συνόλου αποτρέπουν τη συμμετοχή των θεραπευμένων από ουσίες σε σημαντικές πτυχές της κοινωνικής ζωής, πράγμα που έχει επιπτώσεις και στην προσωπική τους ζωή.

Τα πεδία, που τα απεξαρτημένα άτομα αντιμετωπίζουν προβλήματα είναι:

- Η σωματική τους υγεία.
- Οι ενδοπροσωπικές και διαπροσωπικές τους σχέσεις.
- Η στέγαση.
- Η επαγγελματική κατάρτιση και απασχόληση.
- Τα ΜΜΕ. Και η κοινή γνώμη.
- Η νομοθεσία.

- **Τα αίτια της τοξικοεξάρτησης:**

Υπάρχει συνεχής προβληματισμός για τα αίτια που οδηγούν ορισμένα άτομα στην εξάρτηση από ουσίες. Τα αίτια αυτά εντοπίζονται σε διάφορους παράγοντες, όπως προσωπικούς, ψυχολογικούς, κοινωνικούς, οικογενειακούς, οικονομικούς, συμπεριφοράς. Το συγκεκριμένο θέμα παραμένει ανοιχτό προς θεωρητικό προβληματισμό και προς εμπειρική διερεύνηση, καθώς το φαινόμενο της τοξικοεξάρτησης είναι πολυπαραγοντικό και διαρκώς εξελισσόμενο στη σύγχρονη κοινωνία.

Σε ότι αφορά το θέμα του φύλου, οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι τα αίτια που οδηγούν τους άνδρες και τις γυναίκες στη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών διαφέρουν. Ένα μεγάλο μερίδιο για τη διαφορά αυτή κρατά ο κοινωνικός ρόλος του κάθε φύλου. Έτσι οι άνδρες είναι πιο πιθανό να εμπλακούν στη χρήση παράνομων ουσιών, κάτι που δεν αντιβαίνει πλήρως με το κοινωνικό πρότυπο που η κοινωνία μας έχει για τον άνδρα. Οι γυναίκες πάλι είναι πιο πιθανό να περάσουν στην κατάχρηση νόμιμων φαρμακευτικών και άλλων ουσιών (πχ. αλκοόλ) από το αδιέξοδο στο οποίο φτάνουν, εξαιτίας των πολλών ρόλων, που καλούνται να παίξουν μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού προτύπου για το φύλο τους.

- **Οικογένεια και ναρκωτικά:**

Ο θεσμός της οικογένειας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό σχεδόν με όλες τις πτυχές του προβλήματος των ναρκωτικών. Οι συγγραφείς καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα αναφορών συνδέοντας τη μορφή και τη δομική λειτουργία της οικογένειας

με τα αίτια της χρήσης ουσιών, τη γονεϊκή επιτήρηση των παιδιών - πριν και μετά την εμπλοκή τους με τις ουσίες. Παράλληλα επισημαίνεται ότι το οικογενειακό περιβάλλον εμπλέκεται στη διαδικασία της θεραπείας κάποιου μέλους του. Εξίσου σημαντική είναι και η αναδόμηση των σχέσεων σε συνδυασμό με την κοινωνική επανένταξη του ατόμου μετά την ολοκλήρωση του θεραπευτικού προγράμματος.

• Η συμμετοχή της οικογένειας, του σχολείου και της τοπικής αυτοδιοίκησης στον τομέα της πρόληψης για τη χρήση εξαρτητικών ουσιών:

Σημειώνεται ότι στόχος όλων των φορέων πρόληψης πρέπει να είναι η σταδιακή διαμόρφωση μιας συγκροτημένης, θετικής και υπεύθυνης προσωπικότητας του νέου ατόμου. Γι' αυτό μπορούν να βοηθήσουν προληπτικά η οικογένεια, το σχολείο και η τοπική αυτοδιοίκηση. Ως προς την εμπλοκή της οικογένειας στην πρόληψη συνιστάται η συμβουλευτική και βοήθεια των γονέων στην ανατροφή των παιδιών τους. Το 1962 ιδρύεται στην Ελλάδα η πρώτη "Σχολή Γονέων" με στόχο την απόκτηση γνώσεων εκ μέρους των γονέων για την ψυχική υγεία και την πρόληψη από ναρκωτικές ουσίες.¹⁰

Σε ότι αφορά την εμπλοκή του σχολείου προτείνεται η εκπαίδευση των διδασκόντων προκειμένου να είναι σε θέση να παρέχουν σωστή συμβουλευτική και πληροφορίες για την αποτροπή του μαθητικού πληθυσμού από τις ουσίες. Παράλληλα το σχολείο δεν πρέπει να αποβλέπει μόνο στις γνώσεις των μαθητών, αλλά και στην καλλιέργεια μιας θετικής και ισχυρής προσωπικότητας στους μαθητές.¹¹

Η συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης στην πρόληψη εκτιμάται ως εξίσου σημαντική. Άλλωστε τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια μετακίνηση του προβλήματος των ναρκωτικών από κρατική ευθύνη σε πεδίο δραστηριότητας της τοπικής κοινωνίας.¹² Ως πρότυπο για την προσφορά της τοπικής αυτοδιοίκησης αναφέρεται η λειτουργία του "Κέντρου Φιλίας και Πρόληψης" στο Ρέθυμνο. Το ΚΕ.ΦΙ.ΠΟ. περιλαμβάνει σχολή γονέων, ομάδες νέων, υπηρεσίες συμβουλευτικής, επιμορφωτικά σεμινάρια εκπαιδευτικών, έκδοση πρακτικών και εισηγήσεων των εκδηλώσεων που οργανώνονται.¹³

¹⁰ Βλ. Χουρδάκη Μ., "Ναρκωτικά-Πρόληψη. Πρωτογενής τομέας. Οικογένεια-Παιδεία-Τ. Αυτοδιοίκηση", *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1995

¹¹ Οπ. π.

¹² Βλ. Πανούσης Γ., "Ναρκωτικά και κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Αθήνα, Ιούλιος 1995

¹³ Βλ. Χουρδάκη Μ., "Ναρκωτικά-Πρόληψη. Πρωτογενής τομέας. Οικογένεια-Παιδεία-Τ. Αυτοδιοίκηση. Εκπαίδευση της οικογένειας - Σχολές γονέων - Σχολική πράξη - Εφαρμογές-Συμπεράσματα", *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1995

- **Η κατασκευή του προβλήματος της τοξικομανίας ως κοινωνικού φαινομένου:**

Η τοξικομανία ως κοινωνικό φαινόμενο φαίνεται να κατασκευάζεται από το κοινωνικό κατεστημένο και τους φορείς που ασχολούνται με αυτήν. Μάλιστα η κατασκευή επιτυγχάνεται μέσα από την παραγωγή δημόσιου λόγου για το συγκεκριμένο ζήτημα. Ο λόγος για τα ναρκωτικά μετατράπηκε από το 1980 και μετά σε πολιτική διαμάχη ορισμένων κοινωνικών ομάδων με πολιτικούς στόχους. Τα ναρκωτικά παρουσιάζονται ως μείζον πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία και η κάθε ομάδα προσπαθεί να πείσει ότι η ίδια μπορεί να βρει την κατάλληλη λύση για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Ουσιαστικός στόχος όμως της κάθε ομάδας, που εμπλέκεται στον πολιτικό διάλογο, είναι να κερδίσει οπαδούς και την υποστήριξη της κοινής γνώμης ως προς το συγκεκριμένο θέμα κι άρα να ενδυναμώσει την κοινωνική της ισχύ.¹⁴

- **Κατανάλωση ναρκωτικών και τρόπος διασκέδασης:**

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αύξηση της κατανάλωσης ναρκωτικών ουσιών από τη νεολαία στους χώρους όπου αυτή διασκεδάζει κατά τη διάρκεια της νύχτας.¹⁵ Πιο συγκεκριμένα η χρήση ουσιών θεωρείται μέρος της διασκέδασης και συγκεκριμένες ουσίες συνδέονται με συγκεκριμένα είδη μουσικής. Σημειώνεται ότι πλέον για τη νεολαία μουσική και ναρκωτικά αποτελούν μέρος της διασκέδασης και της κουλτούρας τους.¹⁶

Ειδικότερα για την πόλη της Αθήνας καταγράφονται τέσσερα είδη μουσικών σκηνών: Rave, House, Rock και Ελληνική. Οι οπαδοί της κάθε σκηνής από αυτές εμφανίζουν κάποιες διακρίσεις ως προς την ηλικία τους, την κοινωνική τους τάξη, την πλειοψηφία του φύλου, την εμφάνιση/στυλ που υιοθετούν, την ιδεολογία τους, τη συμπεριφορά τους και τέλος τα είδη των ναρκωτικών ουσιών που καταναλώνουν.

- **Η χρήση ναρκωτικών ως μορφή κοινωνικής παρέκκλισης:**

14 Βλ.Τσίλη Σ., "Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα. Η περίπτωση της Ελλάδας", ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1995

15 Βλ. "Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1997", ΕΚΠΝΤ,1999

16 Βλ. Calafat A., Bohrn K., Juan M., Kokkevi A., Maalstø N., Mendes F., Palmer A., Sherlock K., Simon J., Stocco P., Sudera M.P., Tossmann P., Wijngaart G., Zavati, "Night life in Europe and recreative drug use. SONAR 98", European Commission, 1999

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο θεωρητικό προβληματισμό η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών θεωρείτε ένα κοινωνικό φαινόμενο. Έτσι το άτομο που αποκτά σχέση εξάρτησης με κάποια νόμιμη ή παράνομη ουσία εμφανίζει μια συμπεριφορά κοινωνικής παρέκκλισης.

Ορισμένοι συγγραφείς αναφέρονται σε ψυχιατρικά αίτια ή ψυχολογικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας εκείνων των ατόμων, που επιλέγουν να μη συντάσσουν τη συμπεριφορά τους με το κοινωνικά "ορθό/πρέπον". Ως προς τη σχέση των δύο φύλων με τις ουσίες αξίζει να σημειώσουμε ότι ο κοινωνικός ρόλος του άνδρα "δικαιολογεί" τη χρήση κυρίως παράνομων ουσιών, ενώ ο ρόλος της γυναίκας τη χρήση νόμιμων ουσιών.

- ***Κοινωνική πρόνοια και κοινωνικές υπηρεσίες στην απεξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες:***

Ως προς αυτό το θεματικό πεδίο οι συγγραφείς σημειώνουν ότι η αντιμετώπιση ενός τόσο σοβαρού και πολύπλοκου προβλήματος, όπως η ουσιοεξάρτηση, απαιτεί τη συγκρότηση της κατάλληλης κοινωνικής πολιτικής. Η κοινωνική πρόνοια και η προσφορά βοήθειας προς τα άτομα που τη χρειάζονται μέσα από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών υπηρεσιών κρίνεται αναγκαία.

Στα πλαίσια του προβληματισμού για κοινωνική πολιτική κάνει τα τελευταία χρόνια την εμφάνισή του και το ζήτημα της διοργάνωσης υπηρεσιών, που να απευθύνονται αποκλειστικά στον πληθυσμό των εξαρτημένων γυναικών. Αυτό κρίνεται σκόπιμο προκειμένου να καλυφθούν οι ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών, όπως οι έγκυες και οι μητέρες.

- ***Η προστασία των προσωπικών πληροφοριών των εξαρτημένων ατόμων, που υπάγονται σε θεραπευτικά προγράμματα:***

Στη χώρα μας ο νόμος 2161/93 προβλέπει τη εφαρμογή της θεραπείας υποκατάστασης. Στο άρθρο 7 παρ. 1 του ίδιου νόμου προβλέπεται η σύσταση υπηρεσιακών μονάδων, που έχουν ως αρμοδιότητα τη "συγκέντρωση και την τήρηση στοιχείων και επεξεργασία πληροφοριών ... με την επιφύλαξη της τήρησης του υπηρεσιακού και ιατρικού απορρήτου και της προστασίας των ατομικών πληροφοριών."

Η ανάγκη νομοθετικής προστασίας των προσωπικών δεδομένων ατόμων, που παρακολουθούν προγράμματα υποκατάστασης κρίνεται απαραίτητη, αλλά πρέπει να υπάρχει συνεχή επαγρύπνηση, ώστε να μη γίνονται παραβάσεις σε πρακτικό επίπεδο. Θα πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο γεγονότα: α)ο πολλαπλασιασμός των μέτρων κοινωνικο-θεραπευτικού χαρακτήρα, που απευθύνονται σε χρήστες

ναρκωτικών και β) η ολοένα αυξανόμενη χρήση της πληροφορικής, η οποία επιτρέπει την πρόσβαση στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, που περιέχουν προσωπικές πληροφορίες¹⁷.

- **Οι φυλακισμένοι τοξικομανείς:**

Οι ποινικοί νόμοι για τα ναρκωτικά και η αντιμετώπιση του τοξικομανή από τη νομοθεσία αποτελούν μέρος αυτού του θεματικού πεδίου. Γίνεται λόγος για τον καταλογισμό του αδικήματος σε ένα εξαρτημένο άτομο, για την απαγγελία κατηγορίας σε αυτό και την αντιμετώπισή του ως ιδιαίτερου κρατούμενου στη φυλακή.¹⁸

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που σημειώνεται για τους κρατούμενους τοξικομανείς, τόσο στα σωφρονιστικά καταστήματα των ανδρών, όσο και των γυναικών, είναι ότι δεν εφαρμόζεται επαρκής διαχωρισμός τους από τους ψυχοπαθείς ή τους παραβάτες του ποινικού νόμου.¹⁹ Αυτό βέβαια συνεπάγεται ότι οι ουσιοεξαρτημένοι κρατούμενοι δε χρήζουν καμίας ιδιαίτερης αντιμετώπισης κατά τη διάρκεια της έκτισης της ποινής τους.

Παρόλα αυτά τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται ότι με τις τροποποιήσεις των ειδικών νόμων γίνεται προσπάθεια μετακίνησης από το ποινικό στο ιατρικό πρότυπο για την αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών.²⁰ Υποστηρίζεται δηλαδή ότι το εξαρτημένο από ναρκωτικές ουσίες άτομο δεν είναι εγκληματίας, αλλά άρρωστος κι άρα ενδείκνυται η αποποινικοποίηση της χρήσης ουσιών από τα εξαρτημένα άτομα

- **Η ποινικοποίηση της χρήσης :**

Υπάρχει προβληματισμός σχετικά με το αν θα πρέπει η χρήση ναρκωτικών ουσιών να καταπολεμάται μέσα από την ποινικοποίησή της. Κι αυτό γιατί το πρόβλημα της σχέσης των ναρκωτικών με το έγκλημα δεν προϋπάρχει της ποινικής καταστολής, αλλά δημιουργείται μέσα από αυτήν.²¹

Τα αποτελέσματα των ναρκωτικών διακρίνονται σε πρωτογενή και δευτερογενή. Τα πρώτα συνδέονται με τις φυσικές ιδιότητες των ψυχοτρόπων

¹⁷ Βλ. Ζαραφωνίτου Χ., "Χορήγηση μεθαδόνης στους χρήστες ηρωίνης και προστασία των προσωπικών τους πληροφοριών", *Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας*, Αθήνα, τ. 11-16, 1993-1996

¹⁸ Βλ. Ζύγουρας Α., "Οι εξαρτημένοι εκ των ναρκωτικών ουσιών κατάδικοι και η υφ' όρων απόλυσης τούτων", *Υπεράσπιση*, Σάκκουλας, Αθήνα, τ. 2, 1992

¹⁹ Βλ. Αναγνώστου Γ., "Ναρκωτικά: η εγκληματικότητα στα εξαρτημένα άτομα", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Τυποεκδοτική, Αθήνα, 2000

²⁰ Βλ. Συμεωνίδου Ε., Καστανίδου Μ., Καϊάφα Γ., "Ειδικοί ποινικοί νόμοι. Ναρκωτικά", Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997

²¹ Βλ. Δημόπουλος Χ., "Η εγκληματολογική αντιπαγόρευση της χρήσης ναρκωτικών", *Χρονικά*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, τ.4, 1992

ουσιών, όπως οι βλάβες στην υγεία του χρήστη και ο κίνδυνος της εξάρτησης από ορισμένες ουσίες. Τα δευτερογενή αίτια οφείλονται στην ποινικοποίηση και το στιγματισμό του χρήστη.

Άλλωστε όπως μερικοί υποστηρίζουν η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών δεν αποτελεί έγκλημα, καθώς με αυτήν την πράξη δεν υπάρχει θύμα. Πρόκειται ουσιαστικά για πράξη αυτοπροβολής.

ΥΙΟΘΕΤΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΕΣ

Για κάθε ερευνητικό έργο που εντοπίσαμε θεωρήσαμε σκόπιμο να καταγράψουμε όχι μόνο το αντικείμενο της μελέτης του, αλλά και τη μέθοδο με την οποία ο ερευνητής προσεγγίζει το θέμα του. Μια σύντομη ανασκόπηση λοιπόν των υιοθετούμενων μεθοδολογιών θα μπορούσε να μας προσφέρει τη βάση για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων. Τα συμπεράσματα αυτά εντοπίζονται: στη συχνότερα υιοθετούμενη μεθοδολογία και στο εύρος των χρησιμοποιούμενων μεθοδολογιών. Κατά συνέπεια θα γίνει εμφανές τόσο το πως προσεγγίζεται το θέμα της ουσιοεξάρτησης, όσο και το ποιοι μέθοδοι δεν εφαρμόζονται, κι έτσι στερούμαστε των εντυπώσεων μέσα από το δικό τους βλέμμα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, πρωταρχικός μας σκοπός ήταν η συλλογή και καταγραφή όλων εκείνων των ερευνών, που απασχολούνται με τη γυναίκα ή τις διαφυλικές διαφορές και ομοιότητες των ατόμων, που εμπλέκονται στη χρήση εξαρτητικών ουσιών. Ωστόσο σύντομα διαπιστώσαμε ότι οι εμπειρικές έρευνες με τα παραπάνω αντικείμενα στην ελληνική βιβλιογραφία ήταν ελάχιστες, αν και πολύ ουσιώδεις. Ο μικρός αριθμός τους βέβαια μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι η παρατήρηση για τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στην εξάρτηση είναι χρονολογικά πρόσφατη κι άρα δεν έχει καλυφθεί επαρκώς από τους ενδιαφερόμενους ερευνητές. Παρόλα αυτά κρίναμε χρήσιμο να συλλέξουμε τις έρευνες, που αν κι έχουν άλλο ερευνητικό αντικείμενο από το φύλο, ωστόσο το καταγράφουν ως μεταβλητή. Έτσι μια πληθώρα ερευνών αποτέλεσε για εμάς μια έμμεση πηγή πληροφόρησης.

Παρακάτω λοιπόν θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τις υιοθετούμενες μεθοδολογίες των ερευνών καταμεμημένες σε δύο ευρείες κατηγορίες: α)στις έρευνες για το φύλο και β)στις έρευνες που έμμεσα καταγράφουν το φύλο.

Έρευνες για το φύλο

Από το σύνολο των ερευνών, που έχουν ως αντικείμενο μελέτης το φύλο των χρηστών εξαρτητικών ουσιών, *μόνο μία είχε ως αντικείμενό της αποκλειστικά το γυναικείο πληθυσμό*²². Οι υπόλοιπες ασχολούνται με τις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η μεθοδολογία που ακολουθούν οι ερευνητές στη διεξαγωγή της μελέτης είναι αποκλειστικά η ποσοτική και σε ελάχιστες περιπτώσεις η ποιοτική. Έτσι σχεδόν σε όλες τις έρευνες η συλλογή των δεδομένων γίνεται με ερωτηματολόγιο (αυτό-συμπληρούμενο ή μη) και ακολουθούν η δευτερογενής επεξεργασία αρχείων και οι συνεντεύξεις.

Ως προς το ερευνητικό αντικείμενο των μελετών, αυτό καλύπτει το εξής εύρος θεμάτων: επιδημιολογία της χρήσης ουσιών, κοινωνιοδημογραφικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά των χρηστών, πρότυπα χρήσης, ψυχοκοινωνικό προφίλ των χρηστών. Σε σχέση με το δείγμα το οποίο επιλέγουν οι ερευνητές, αυτό εντοπίζεται κυρίως στο γενικό πληθυσμό, αλλά και στον πληθυσμό των Ελλήνων μαθητών.

Έρευνες που έμμεσα καταγράφουν το φύλο

Επειδή ο αριθμός των συγκεκριμένων ερευνών είναι αρκετά μεγάλος, θεωρήσαμε πως θα ήταν χρήσιμο να διακρίνουμε το ερευνητικό έργο κάθε φορέα χωριστά, αφού διαπιστώσαμε ότι εκτός από τους ερευνητές ένα μεγάλο και συστηματικό όγκο μελετών πραγματοποιούν και καταγράφουν οι θεραπευτικοί κι ερευνητικοί φορείς στην Ελλάδα. Άλλωστε πιστεύουμε ότι έχει αξία να δούμε τι επιλέγει να ερευνήσει ο κάθε φορέας, αλλά και πώς προσεγγίζει το αντικείμενό του.

Το τμήμα έρευνας και τεκμηρίωσης του ΚΕ.Θ.Ε.Α. έχει πραγματοποιήσει μια σειρά ερευνών με αντικείμενο τα κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά και τις συνθήκες χρήσης των ατόμων που απευθύνθηκαν στο φορέα. Σε κάθε περίπτωση το δείγμα του πληθυσμού ποικίλλει από τα άτομα που απευθύνθηκαν στα συμβουλευτικά κέντρα και τα άτομα που εισήχθησαν στις θεραπευτικές κοινότητες έως τους έφηβους που προσέγγισαν το θεραπευτικό πρόγραμμα "Στροφή". Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιείται κατά κόρον η συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου από όσα άτομα δέχτηκαν να συμμετάσχουν στη συνέντευξη κατά την επαφή τους με τα Κέντρα Ενημέρωσης και Εισαγωγής.

²² Βλ. Σκόδρα Ε. Ε., "Η χρήση ψυχοφαρμάκων από γυναίκες στην Ελλάδα", Κέντρο Ερευνών για τις γυναίκες της Μεσογείου

Η επεξεργασία των στοιχείων σε όλες τις έρευνες είναι ποσοτική, ενώ εκλείπει η ποιοτική διερεύνηση. Το ΚΕ.Θ.Ε.Α. όμως μέσα από αυτή την επεξεργασία έχει κατορθώσει να σκιαγραφήσει το προφίλ των ατόμων, που φτάνουν σε αυτό το φορέα για να ζητήσουν θεραπευτική βοήθεια ή συμβουλευτική.

Το **Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά (Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν.)** ξεκίνησε από το 1996 την έκδοση μιας σειράς ετήσιων εκθέσεων για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα. Ο συγκεκριμένος φορέας συγκεντρώνει όλες τις έρευνες για το θέμα των ναρκωτικών στη χώρα μας κι έχει δημιουργήσει μια βάση δεδομένων, μέσα από την οποία πραγματοποιεί στις εκθέσεις του μια δευτερογενή επεξεργασία των στοιχείων.

Τα δεδομένα προέρχονται έτσι από διαφορετικές έρευνες με πληθώρα μεθόδων κι ερευνητικών αντικειμένων. Το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. ουσιαστικά πραγματοποιεί μια δευτερογενή ποσοτική επεξεργασία του συνόλου των ερευνητικών πορισμάτων παρουσιάζοντας τα γενικά συμπεράσματα, στα οποία καταλήγουν οι διάφορες μελέτες για τη χρήση ουσιών στη χώρα μας.

Στις ετήσιες εκθέσεις γίνεται σύντομη αναφορά στις σημαντικές έρευνες και τα πορίσματά τους. Ωστόσο ο φορέας πραγματοποιεί και διάφορες άλλες καταγραφές, όπως των υπάρχοντων προγραμμάτων πρόληψης και θεραπείας, αλλά και τον τρόπο λειτουργίας των διαφόρων τύπων παρέμβασης. Είναι άλλωστε αξιοσημείωτο ότι το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. μέσα από τη βάση δεδομένων, που διαθέτει, δημιουργεί ορισμένους ποσοτικούς δείκτες, που έχουν ως εξής:

I. Δείκτες από το χώρο της υγείας:

- Δείκτης Αίτησης Θεραπευτικής Βοήθειας
- Δείκτης Νοσηρότητας από AIDS
- Δείκτης Επειγόντων Περιστατικών
- Δείκτης Θανάτων
- Στοιχεία για φυματίωση, ηπατίτιδα και HIV από ειδικές έρευνες

II. Δείκτες από το χώρο της ποινικής δικαιοσύνης:

- Συλλήψεις και απαγγελίες κατηγορίας
- Καταδίκες και φυλακίσεις
- Κατασχέσεις ναρκωτικών
- Τιμή και καθαρότητα ναρκωτικών

Παράλληλα από το 1997 το Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας (Ε.Κ.Π.Ν.Τ.) εκδίδει ετήσια έκθεση για την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η έκθεση αποτελείται από τα πορίσματα του συνόλου των ερευνών των ευρωπαϊκών χωρών, που συμμετέχουν στο Ε.Κ.Π.Ν.Τ.

Το Ε.Κ.Π.Ν.Τ. πραγματοποιεί μια δευτερογενή συγκριτική επεξεργασία των πορισμάτων των χωρών μελών της Ευρώπης. Έτσι διαγράφονται οι γενικές τάσεις τόσο της χρήσης όσο και της αντιμετώπισής της στην Ευρώπη.

Σε ότι αφορά το σύνολο των υπόλοιπων ερευνών, τις οποίες πραγματοποίησαν ερευνητές (κι όχι οι παραπάνω φορείς) διαπιστώνουμε για μια ακόμη φορά ότι σχεδόν όλες ακολουθούν την ποσοτική μέθοδο για τη συλλογή κι επεξεργασία των στοιχείων, που αφορούν το φαινόμενο της τοξικομανίας. Η συλλογή των δεδομένων στην πλειονότητα των ερευνών γίνεται με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου και σπανιότερα με τη χρήση αρχείων ή τη διεξαγωγή συνέντευξης.

Από τις παρατηρήσεις μας για τις υιοθετούμενες μεθοδολογίες στη διερεύνηση του φαινομένου της ουσιοεξάρτησης είναι προφανές ότι εκλείπουν ή εφαρμόζονται ελάχιστα οι ποιοτικές μέθοδοι. Βέβαια η ποσοτική καταγραφή των πτυχών του φαινομένου είναι πολύ αξιολογή, αλλά τόσο οι ερευνητικοί φορείς όσο και οι ερευνητές δεν έχουν ακόμη αξιοποιήσει μια ερευνητική δίοδο, εκείνη της ποιοτικής μεθόδου διερεύνησης.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Στο παρόν κεφάλαιο θα καταγράψουμε τις εμπειρικές έρευνες που εντοπίσαμε στην ελληνική βιβλιογραφία. Όπως έχουμε ήδη διευκρινίσει, επειδή οι έρευνες με αποκλειστικό τους αντικείμενο τη γυναίκα ή το φύλο είναι ελάχιστες, θα συμπεριλάβουμε κι όσες έρευνες έχουν άλλο ερευνητικό σκοπό, αλλά στα πλαίσιά τους καταγράφουν τη μεταβλητή φύλο. Η καταγραφή θα γίνει σύμφωνα με τη χρονολογική σειρά της έκδοσης των ερευνών και στη συνέχεια θα παραθέσουμε τα σημαντικότερα ερευνητικά πορίσματα, που αφορούν τις διαφυλικές διαφορές.

Έρευνες για το φύλο

- Πρωτογενής επιδημιολογική έρευνα της Ψυχιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1994 για την ποσοτική καταγραφή της χρήσης στο γενικό πληθυσμό.²³ Το δείγμα αποτελείτο από 2.263 άτομα ηλικίας 12-64 ετών από την περιοχή των Αθηνών.
- Ερευνητική εξέταση των διαφυλικών διαφορών ως προς τη χρήση ουσιών. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνες σε πανελλήνια δείγματα μαθητών 13-18 ετών και σε δείγματα του γενικού πληθυσμού της Αθήνας 12-64 ετών κατά τη χρονική περίοδο 1984-1993.²⁴
- Έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 2.000 ατόμων του γενικού πληθυσμού της πρωτεύουσας ηλικίας 12-65 ετών με στόχο τη διερεύνηση ενός συγκριτικού ψυχοκοινωνικού προφίλ των ανδρών και των γυναικών, που χρησιμοποιούν ψυχοδραστικά φάρμακα και παράνομα ναρκωτικά.²⁵ Η συλλογή των στοιχείων έγινε με ερωτηματολόγιο.

²³ Βλ. Κοκκέβη Α., "The 1993 general population survey in Greece: gender differences in illicit drug use and their implications for planning ethnographic studies" στο: *"Epidemiologic trends in drug abuse, Proceeding of the Community Epidemiology Work Group"*, National Institute of Drug Abuse, Rockville, 1994

²⁴ Βλ. Κοκκέβη Α., Μαλλιώρα Μ., Τερζίδου Μ., Μοστριού Α., Στεφανής Σ., "Gender differences in substance use in high school students and the general population: trends between 1984 and 1993", στο: *"Pompidou Group Symposium: 'Women and drugs: focus on prevention' Proceedings"*, Council of Europe, Bonn, 1995

²⁵ Βλ. Κοκκέβη Α., Μαλλιώρα Μ., Στεφανής Σ., "Psychosocial correlates accounting for gender differences of drug consumption in the general population", στο: *"One world one language, X World Congress of Psychiatry, Abstracts"*, Μαδρίτη, τ.2, 1996

- Έρευνα για τις διαφυλικές διαφορές των εφήβων, που αποπειράθηκαν να αυτοκτονήσουν.²⁶ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1993 σε δείγμα μαθητών 13-18 ετών με βάση ένα ερωτηματολόγιο που αφορούσε τη χρήση ουσιών. Σκοπός ήταν η διερεύνηση των κοινωνιοδημογραφικών και ψυχοκοινωνικών χαρακτηριστικών, που σχετίζονται με τις αυτό-αναφερόμενες απόπειρες αυτοκτονίας.
- Έρευνα για τις διαφορές φύλου μεταξύ των χρηστών σε δείγμα ατόμων από το ειδικό εξωτερικό ιατρείο για εξαρτημένα άτομα του Αιγινίτιου νοσοκομείου.²⁷ Τα διαγνωστικά κριτήρια βασίστηκαν στο DSM-III-R. Τα κοινωνικοδημογραφικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά, τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς της χρήσης εκτιμήθηκαν μέσω δομημένης συνέντευξης. Η συμπτωματολογία καταθλιπτικού τύπου μετρήθηκε με την κλίμακα CES-D.
- Ποσοτική και ποιοτική διερεύνηση της χρήσης ψυχοφαρμάκων από τις Ελληνίδες.²⁸ Τα στοιχεία συλλέχθηκαν με ερωτηματολόγιο και συνεντεύξεις. Μέσα από την έρευνα γίνεται περιγραφή των χαρακτηριστικών των γυναικών, που χρησιμοποιούν ναρκωτικά ή ψυχοφάρμακα και υπό ποιες συνθήκες τα χρησιμοποιούν.

Έρευνες που έμμεσα καταγράφουν το φύλο

- Σε 8.000 μαθητές της Γ' Λυκείου και της Γ' Γυμνασίου στην Αθήνα, την Πάτρα και τα Ιωάννινα μελετήθηκε η χρήση ναρκωτικών, οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες που σχετίζονται με αυτή, οι γνώσεις σχετικά με αυτές τις ουσίες καθώς και η στάση που κρατούν οι μαθητές απέναντί τους.²⁹
- Σε 7.904 μαθητές της Γ' Γυμνασίου (13-15 ετών) και της Γ' Λυκείου (17-19 ετών) σχολείων της Αθήνας, της Πάτρας και των Ιωαννίνων μοιράστηκε ένα

²⁶ Βλ. Κοκκέβη Α., Τερζίδου Μ., Στεφανής Κ., "Gender differences in sociodemographic and psychosocial characteristics of adolescent suicide attempters", στο: *"Suicide: Biopsychosocial Approaches, Abstracts"*, Αθήνα, 1996

²⁷ Βλ. Λιάππας Ν., Πέππας Ε., Μέλλος Ε., Πομήνη Β., Χριστοδούλου Γ.Ν., "Gender differences in Greek substance abusers", στο: *Biological Psychiatry*, 42, no. 1s, 1997

²⁸ Βλ. Σκόδρα Ε. Ε., "Η χρήση ψυχοφαρμάκων από γυναίκες στην Ελλάδα", Κέντρο Ερευνών για τις γυναίκες της Μεσογείου

²⁹ Κούτρας Β.Θ., "Drugs and high-school students in Greece", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων τμήμα Ιατρικής, Ιωάννινα, 1990

αυτό-συμπληρούμενο, ανώνυμο κι εμπιστευτικό ερωτηματολόγιο κλειστού τύπου πολλαπλής επιλογής.³⁰ Σκοπός ήταν η εξέταση της χρήσης οινόπνευματων ποτών, της γνώσης που έχουν οι μαθητές γι' αυτά, της στάσης τους απέναντι στη χρήση και την κατάχρησή τους και τη διερεύνηση του βαθμού συμμετοχής οικογενειακών, εκπαιδευτικών, προσωπικών ή γενικότερων κοινωνικών παραμέτρων στην ανάπτυξη του φαινομένου.

- Πρωτογενής ποσοτική διερεύνηση με χρήση ερωτηματολογίου για τη χρήση παράνομων και νόμιμων ουσιών από εφήβους. Η αυτό-αναφερόμενη χρήση ερευνήθηκε σε δείγμα 11.058 μαθητών 14-18 ετών κατά το έτος 1984, τα πορίσματα όμως δημοσιεύονται το 1991 από τους συγγραφείς.³¹
- Πανελλήνια έρευνα σε δείγμα 11.000 μαθητών 14-18 ετών, που έγινε το 1984.³² Προσδιορίστηκαν οι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες κινδύνου που σχετίζονται με: α) βαριά κατανάλωση καπνού, β) βαριά χρήση οινόπνευματων, γ) χρήση αρκετών ψυχοδραστικών φαρμάκων χωρίς ιατρική σύσταση και/ή χρήση παράνομων ουσιών.
- Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1991 με σκοπό την καταγραφή, μελέτη και αξιολόγηση των χαρακτηριστικών των χρηστών ενδοφλεβίων ναρκωτικών (XEN), της πρακτικής που ακολουθούν στη χρήση των ουσιών, της σεξουαλικής τους συμπεριφοράς, των γνώσεων και των στάσεών τους για τον ιό HIV και τη διερεύνηση των πιθανών παραγόντων που ευθύνονται για τη μικρή διασπορά του ιού στους Έλληνες τοξικομανείς.³³ Η μελέτη έγινε σε 208 XEN με τη συμπλήρωση ειδικού επιδημιολογικού δελτίου με προσωπική συνέντευξη και με τη λήψη αίματος για ορολογικό έλεγχο.
- Έρευνα για το οινόπνευμα και τα ναρκωτικά στα τροχαία ατυχήματα.³⁴

³⁰ Υφαντής Θ.Ν., "Alcohol use and high-school students", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων τμήμα Ιατρικής, Ιωάννινα, 1990

³¹ Βλ. Κοκκέβη Α., Στεφανής Κ., "The epidemiology of licit and illicit substance use among high school students in Greece", στο: *American Journal of Public Health*, Vol. 81, no. 1, 1991

³² Βλ. Κοκκέβη Α., "Psychosocial risk factors to drug use in Greek adolescents", στο: *Adolescence: the mirror of transition, European Symposium, Abstracts*, Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία, Αθήνα, 1991

³³ Βλ. Δαρδαβέσης Θ., "Medical and social factors that influence the dispersion of HIV infection on drug users", Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Σχολή Επιστημών Υγείας τμήμα Ιατρικής, 1991(Γ63)

³⁴ Βλ. Μιχαλοδημητράκης Ε., "Οινόπνευμα και ναρκωτικά στα τροχαία ατυχήματα", Πανεπιστήμιο

- Ποσοτική διερεύνηση με συμπλήρωση κλειστού ερωτηματολογίου σε δείγμα 7.904 μαθητών της Γ' Γυμνασίου και Λυκείου για την κατανάλωση ναρκωτικών. Το δείγμα προερχόταν από την Πάτρα, την Αθήνα και τα Ιωάννινα.³⁵
- Στα πλαίσια μίας συνέντευξης 4.292 άτομα ηλικίας 12-64 ετών απάντησαν σε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο, που αφορούσε την κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών.³⁶
- Ποσοτική έρευνα με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου σε δείγμα 417 ατόμων από το γενικό πληθυσμό και 357 υπαλλήλων τραπέζης.³⁷ Σκοπός της έρευνας ήταν να καταγραφούν οι στάσεις και η χρήση ψυχοδραστικών ουσιών του παραπάνω πληθυσμού.
- Ποσοτική διερεύνηση σε δείγμα του γενικού και μαθητικού πληθυσμού της χρήσης ναρκωτικών στην Ελλάδα το 1992³⁸. Στόχος της έρευνας είναι η διερεύνηση των διαστάσεων του φαινομένου της χρήσης νόμιμων και παράνομων ουσιών, καθώς και των αιτιολογικών κι άλλων κοινωνικών, ψυχολογικών ή οικογενειακών παραγόντων, που συνδέονται με το φαινόμενο αυτό.
- Ποσοτική διερεύνηση της χρήσης ναρκωτικών στην Ελλάδα, που πραγματοποιήθηκε το 1992 με τη συλλογή κι επεξεργασία του συνόλου των ερευνών για το συγκεκριμένο θέμα κατά τα έτη 1984-1989 σε δείγματα του μαθητικού πληθυσμού της χώρας.³⁹ Αντικείμενο της έρευνας ήταν η έκταση της χρήσης ναρκωτικών και άλλων εξαρτησιογόνων ουσιών, η διερεύνησης των ψυχοκοινωνικών αιτών και η αξιολόγηση των προληπτικών προγραμμάτων.

Κρήτης Σχολή Ιατρικής τμήμα Ιατρικής, 1991

³⁵ Βλ., Κούτρας Β., Υφαντής Θ., Καφετζόπουλος ΑΕ., Μαρσέλος Μ., "Χρήση ναρκωτικών από μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης", *Ιατρική*, 61, αρ.4, 1992

³⁶ Μαδιάνου Α., Μαδιάνος Μ., Κοκκέβη Α., Στεφανής Κ., "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα. Η χρήση ουσιών στο γενικό πληθυσμό", *Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, 1992 (Γ43)

³⁷ Βλ. Αλεβίζος Μ, Παπαδημητρίου Γ., Χατζημανώλης Ν., Στεφανής Κ., "Psychotropic drugs in Greece: use and attitudes", στο: *Clinical Neuropharmacology*, France, 1992

³⁸ Βλ. Κοκκέβη Α., Μαδιάνου Δ., Μαδιάνος Μ., "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", *Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, τ. Γ', 1992

³⁹ Βλ. Κοκκέβη Α., Μαδιάνου Δ., Στεφανής Κ., "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", *Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, τ.Β', 1992

- Έρευνα για τα επιδημιολογικά στοιχεία της τοξικομανίας στην Ελλάδα το 1980-1989.⁴⁰ Σκοπός ήταν η αξιολόγηση της έκτασης του φαινομένου τη δεκαετία του 1980. Με τη συλλογή στοιχείων από τις Στατιστικές της Δικαιοσύνης και της Κοινωνικής Πρόνοιας και Υγιεινής της Ε.Σ.Υ.Ε. καταγράφηκε ο αριθμός των καταδικασθέντων για χρήση, κατοχή κι εμπορία ναρκωτικών κατά φύλο, ηλικία, κατηγορία αδικήματος και περιοχή τέλεσής του. Καταγράφηκε ο αριθμός των νοσηλευθέντων λόγω φαρμακευτικής εξάρτησης κατά φύλο, ηλικία, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση, τόπο διαμονής κι έκβαση της νοσηλείας.
- Ποιοτική έρευνα της Σωσώς Τσίλη με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου σε άρθρα ημερήσιου τύπου που αφορούσαν το θέμα των ναρκωτικών κατά το χρονικό διάστημα 1983-1986. Στόχος της μελέτης ήταν η διερεύνηση της διαδικασίας που ακολουθεί και των μηχανισμών που χρησιμοποιεί ο τύπος προκειμένου να αναγάγει την τοξικομανία σε ένα "ιδεολογικό διακύβευμα"⁴¹.
- Ποσοτική πρωτογενής έρευνα που διεξήγε το ΚΕ.Θ.Ε.Α. σε δείγμα 1955 ατόμων, τα οποία εισήχθησαν στα θεραπευτικά προγράμματα του φορέα κατά τα έτη 1983-1994.⁴² Η καταγραφή των μεταβλητών πραγματοποιήθηκε με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου. Η διασταύρωση των πληροφοριών που προέκυψαν από τα ερωτηματολόγια επιτεύχθηκε με τη μελέτη της αυτοβιογραφίας του κάθε πελάτη, των πληροφοριών από το οικογενειακό του ιστορικό και από τον ατομικό φάκελό του στην ή στις μονάδες των οποίων έγινε αποδέκτης των παρεχόμενων υπηρεσιών.
- Το 1995 πραγματοποιήθηκε επιδημιολογική έρευνα για την καταγραφή του ποσοστού κατανάλωσης νόμιμων και παράνομων ναρκωτικών ουσιών από το γενικό πληθυσμό.⁴³ Το δείγμα αποτελείτο από 4.291 άτομα 12-64 ετών.

⁴⁰ Δαρδαβέσης Θ., "Επιδημιολογικά στοιχεία για την τοξικομανία στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1980-1989", *Ελληνική Ιατρική*, 59, αρ. 3, 1993

⁴¹ Βλ. Τσίλη Σ., "*Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα. Η περίπτωση της Ελλάδας*", ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1995

⁴² Βλ. "*Παρουσίαση των κοινωνιοδημογραφικών χαρακτηριστικών των εισαχθέντων στις θεραπευτικές κοινότητες του ΚΕ.Θ.Ε.Α. από 1983-1994*", ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 1995

⁴³ Βλ. Μαδιάνος Μ, Γκέφου-Μαδιάνου Ν., Στεφανής Κ. "The epidemiology of illicit and licit drug use in Greece: a nationwide general population survey", *European Psychiatry*, τ. 10, 1995

- Επιδημιολογική καταγραφή της χρήσης ουσιών στην Ελλάδα όπως προκύπτει από το σύνολο των ερευνών κατά τα έτη 1984-1993 σε δείγματα μαθητών 13-18 ετών και στο γενικό πληθυσμό της Αθήνας ηλικίας 12-64 ετών.⁴⁴
- Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1993 σε πανελλήνιο δείγμα 10.543 μαθητών με αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο. Σκοπός ήταν ο προσδιορισμός των κοινωνικοδημογραφικών και ψυχοκοινωνικών χαρακτηριστικών των εφήβων χρηστών εισπνεόμενων ουσιών. Παράλληλα διερευνώνται οι ομοιότητες και οι διαφορές των παραπάνω εφήβων σε σύγκριση με τους έφηβους χρήστες παράνομων ουσιών⁴⁵.
- Το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. στην πρώτη έκθεσή του για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα συνέλεξε στοιχεία από έρευνες, βιβλιογραφικές αναφορές και αρχεία των εξής φορέων: Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας (Ο.ΚΑ.ΝΑ., Κ.Ε.Ε.Λ.), Υπουργείο Δημόσιας Τάξης (Ελληνική Αστυνομία), Υπουργείο Οικονομικών κι Εμπορικής Ναυτιλίας, Ψυχιατρείο Κρατουμένων Κορυδαλλού, Πανεπιστημικά Ιδρύματα και Ερευνητικά Κέντρα, Δήμοι και Κοινότητες, Γενικά Νοσοκομεία Αττικής, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (Ε.Σ.Υ.Ε.) και Θεραπευτικές Υπηρεσίες. Η συλλογή των στοιχείων έγινε κατά τα έτη 1994-1996.⁴⁶
- Στατιστική διερεύνηση για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα τα έτη 1986-1995 με τη χρήση αρχείων από τη διεύθυνση της Δημόσιας Ασφάλειας.⁴⁷ Παρουσιάζονται τα κατηγορηθέντα άτομα για χρήση ναρκωτικών κατά έτος, είδος ναρκωτικής ουσίας, του επαγγέλματός τους, της υπηκοότητάς τους και του φύλου τους.
- Έρευνα που πραγματοποίησε το ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1995 με βάση τα ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν οι νεοεισερχόμενοι χρήστες ψυχοτρόπων ουσιών.⁴⁸ Σκοπός

⁴⁴ Βλ. Κοκκέβη Α., "The epidemiology of drug abuse in Greece", στο: *"3rd European Symposium on Drug Addiction and AIDS, Book of Abstracts*, Instabul, 1995

⁴⁵ Βλ. Κοκκέβη Α., Λουκαντάκης Μ., Τερζίδου Μ., Στεφανής Κ., "Sociodemographic and psychosocial characteristics of users of inhalants among Greek high school students", στο: *"IV European Congress of Psychiatry, Abstracts"*, Abstract T-DEP.01.4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995

⁴⁶ Βλ. "Πρώτη έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. 1996", Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. Αθήνα, 1996

⁴⁷ Βλ. Κούρος Κ., "Στατιστικά στοιχεία για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Τυποεκδοτική, Αθήνα, 1996

⁴⁸ Βλ. " Έρευνα για τα κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά των εξαρτημένων ατόμων που ζήτησαν υπηρεσίες από το ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1995, *Κοινωνική Εργασία*, Σύλλογος Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδας, Αθήνα, τ. 42, 1996

της έρευνας ήταν ο προσδιορισμός των κοινωνιοδημογραφικών χαρακτηριστικών των χρηστών.

- Έρευνα για την εξάρτηση από φαρμακευτικές ουσίες, των οποίων η χρήση δεν είναι νόμιμη ή προκαλεί εξάρτηση με τη χρήση ερωτηματολογίων. Στα πλαίσια της αναφέρονται τα αποτελέσματα συγχρονικών επιδημιολογικών ερευνών για τον προσδιορισμό του μεγέθους της επικράτησης της κατάχρησης ουσιών στο γενικό πληθυσμό, αλλά και τις κοινωνικές μεταβλητές που παρεμβαίνουν.⁴⁹
- Follow up έρευνα σε δείγμα 82 ατόμων με στόχο τον έλεγχο της κατάστασης των εξαρτημένων ατόμων που εισήχθησαν για θεραπεία στο ΚΕ.Θ.ΕΑ. μετά από 5 χρόνια αφότου ολοκλήρωσαν το θεραπευτικό τους πρόγραμμα.⁵⁰ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1993 από την Ψυχιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών και το ΚΕ.Θ.Ε.Α. Αντικείμενο ελέγχου αποτέλεσαν η υγεία των ατόμων του δείγματος, η επαγγελματική και οικονομική τους κατάσταση, η εμπλοκή με το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης, η χρήση ψυχοδραστικών ουσιών, η ψυχική κατάσταση, οι οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις.
- Διερεύνηση των κοινωνικοδημογραφικών κι άλλων χαρακτηριστικών των εφήβων που προσέγγισαν το Κέντρο Ενημέρωσης και Εισαγωγής του Θ.Π. Στροφή του ΚΕ.Θ.Ε.Α. για το χρονικό διάστημα 1994-1996. Το δείγμα αποτελείτο από τα άτομα που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στη συνέντευξη από όπου συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο της έρευνας.⁵¹
- Αντικείμενο της έκθεσης του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για τα ναρκωτικά στη Ελλάδα το 1997 ήταν η εξέλιξη της χρήσης και των επακόλουθων προβλημάτων, η μείωση της ζήτησης και οι εξελίξεις στο πολιτικό πλαίσιο αντιμετώπισης των ναρκωτικών στη χώρα μας, τα ναρκωτικά στον τύπο και τέλος οι αδυναμίες μελέτης του φαινομένου και προτάσεις για την κάλυψή τους.⁵²

⁴⁹ Βλ. Μαδιάνος Μ Δ., "Εξάρτηση από φαρμακευτικές ουσίες των οποίων η χρήση δεν είναι νόμιμη ή προκαλεί εξάρτηση", στο: *"Κοινωνία και Ψυχική Υγεία"*, Καστανιώτης, Αθήνα, τ.Α', 1996

⁵⁰ Βλ. Κοκκέβη Α., Ζαφειρίδης Φ., "Έρευνα για την αποτελεσματικότητα των Θεραπευτικών Κοινοτήτων του ΚΕ.Θ.Ε.Α.", *Κοινωνική Εργασία*, Σύλλογος Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος, Αθήνα, τ.42, 1996

⁵¹ Βλ. *"Προκαταρκτική μελέτη κοινωνιοδημογραφικών και άλλων χαρακτηριστικών των εφήβων που προσέγγισαν τη Στροφή κατά τα έτη 1994-1995-1996"*, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Θ.Π. Στροφή, Αθήνα, 1997

⁵² Βλ. *"Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1997"*, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 1997

- Επιδημιολογική έρευνα σε δείγμα 1.057 φοιτητών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για να εξεταστεί η χρήση κάνναβης, οι στάσεις και οι γνώσεις γι τη συγκεκριμένη ουσία, αλλά και η πρόθεση των υποκειμένων να πειραματιστούν με άλλα παράνομα ναρκωτικά.⁵³
- Η παραίτηση από τη θεραπευτική κοινότητα όπως την κατέγραψε ο Χαράλαμπος Πουλόπουλος στη διδακτορική του διατριβή.⁵⁴ Η έρευνα περιλαμβάνει την ποσοτική και ποιοτική διερεύνηση του συγκεκριμένου φαινομένου. Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου και με συνεντεύξεις σε αντιπροσωπευτικό πανελλαδικό δείγμα ατόμων που προσέγγισαν τα κέντρα εισαγωγής του ΚΕ.Θ.Ε.Α. για να παρακολουθήσουν το θεραπευτικό πρόγραμμα του φορέα κατά το έτος 1994.
- Το ΚΕ.Θ.Ε.Α. πραγματοποίησε συνοπτική ποσοτική καταγραφή των κοινωνιοδημογραφικών χαρακτηριστικών των ατόμων, που ήρθαν σε επαφή με τα εννέα Συμβουλευτικά του Κέντρα κατά το 1997 στις περιοχές της Αθήνας, του Πειραιά, του Βόλου, της Λάρισας, της Θεσσαλονίκης και του Ηρακλείου Κρήτης.⁵⁵ Η συλλογή των στοιχείων έγινε κατά τη διάρκεια προσωπικών συνεντεύξεων με 1.598 υποκείμενα με το ερωτηματολόγιο "Δείκτης Αίτησης Θεραπευτικής Βοήθειας / Ε.Μ.Σ.Δ.Δ.Α." και η συμμετοχή των υποκειμένων ήταν εθελοντική.
- Διερεύνηση της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από τους μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης.⁵⁶ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε τη σχολική χρονιά 1996-1997 με τη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου από τους μαθητές της Γ' Λυκείου στα Ιωάννινα, την Πάτρα και την Αθήνα.
- Μελέτη για την οικογένεια του τοξικομανή, τα χαρακτηριστικά της, τις σχέσεις των μελών της, την οικογενειακή ατμόσφαιρα.⁵⁷ Στην έρευνα συμμετείχε μια

⁵³ Βλ. Μαρσέλος Μ., Μπουτσούρης Κ., Λιάπη Χ., Μάλαμας Μ., Κατέρη Μ., Παπαϊωάννου Τ., "Epidemiological Aspects of the use of Cannabis among University students in Greece", στο: *European Addiction Research*, τ.3, 1997

⁵⁴ Βλ. Πουλόπουλος Χ., "Dropout from Therapeutic Communities for substance abusers in Greece", University of Bradford, 1998

⁵⁵ Βλ. "Κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά και συνθήκες χρήσης των ατόμων που απευθύνθηκαν στα συμβουλευτικά κέντρα του ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1997. Συνοπτική παρουσίαση", ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 1998

⁵⁶ Βλ. Δημητρίου Α., Μάλαμας Μ., Παπαϊωάννου Τ., Μαρσέλος Μ., "Χρήση ψυχοτρόπων ουσιών από τους μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης", στο: "24^ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο, Περιλήψεις", Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1998

⁵⁷ Βλ. Μποζάνα- Μάτσα Α., "Ο τοξικομανής και η οικογένειά του: χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά

ομάδα από 30 τοξικομανείς ενταγμένους στο θεραπευτικό πρόγραμμα απεξάρτησης της μονάδας απεξάρτησης τοξικομανών του ΨΝΑ "18 ΆΝΩ" και τους γονείς τους και μια δεύτερη ομάδα ελέγχου από 30 μη τοξικομανείς και τους γονείς τους. Από όλους συμπληρώθηκε η κλίμακα οικογενειακού περιβάλλοντος (ΜΟΟΣ) καθώς και η κλίμακα οικογενειακής ατμόσφαιρας (Μαδιάνου). Από τους τοξικομανείς και τους φίλους τους συμπληρώθηκε επίσης η κλίμακα σημαντικών γεγονότων της ζωής (HILMES & RAHE). Τέλος έγιναν προσωπικές συνεντεύξεις και συμπληρώθηκε από τους τοξικομανείς ειδικό ερωτηματολόγιο.

- Διερευνητική καταγραφή του φαινομένου των ναρκωτικών στις χώρες της Ε.Ε. το 1997 από το σύνολο των ερευνών όλων των χωρών. Ως αντικείμενα ορίζονται η επικράτηση και οι μορφές της χρήσης, η μείωση της ζήτησης και οι νέες τάσεις σχετικά με τα συνθετικά νεκρωτικά, οι εθνικές στρατηγικές και οι δράσεις που αναλήφθηκαν από την Ε.Ε. και τέλος η περιγραφή των ναρκωτικών ουσιών και οι στόχοι του EMCDDA και του REITOX.⁵⁸

Η κοινή Ευρωπαϊκή δράση κατά των ναρκωτικών ξεκίνησε από το 1972 και δραστηριοποιήθηκε έντονα κατά τη δεκαετία του '90. Η δράση το 1996 χαρακτηρίστηκε από προβληματισμό για τα συνθετικά ναρκωτικά και για τους μηχανισμούς που επιτρέπουν την ταχεία ενημέρωση των στοιχείων σχετικά με την εξάπλωσή τους, τα προβλήματα που εμφανίζονται και τις απαντήσεις σε αυτά.

- Δευτερογενής διερεύνηση του φαινομένου των ναρκωτικών στην Ελλάδα το 1998 στην ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν.⁵⁹ Αντικείμενο της έκθεσης είναι: η αντιμετώπιση των ναρκωτικών και οι σημαντικότερες εξελίξεις για τη ζήτηση και την αντιμετώπιση του προβλήματος από την πολιτεία, νεότερα στοιχεία για την έκταση, τη μορφή και τις επιπτώσεις από τη χρήση, η έρευνα για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα και οι δαπάνες για την αντιμετώπιση της χρήσης, συμπεράσματα και διατύπωση προτάσεων, πίνακας καταγραφής των κέντρων πρόληψης και των μονάδων θεραπείας.

του συστήματος", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Ιατρικής, τμήμα Ιατρικής, τομέας Κοινωνικής Ιατρικής και Ψυχικής Υγιεινής, Ψυχιατρική Κλινική, Περιφερειακό Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων, 1998

⁵⁸Βλ. "Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1997", Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 1999

⁵⁹ Βλ. "Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1998",

- Δευτερογενής έρευνα του Ε.Κ.Π.Ν.Τ. για τα ναρκωτικά στην Ευρώπη με συλλογή των στοιχείων από κάθε χώρα. Αντικείμενο της έκθεσης στην οποία παρουσιάζονται τα ερευνητικά πορίσματα είναι: οι τάσεις, οι μορφές και το ποσοστό επικράτησης της χρήσης, η δραστηριοποίηση των ευρωπαϊκών χωρών στον τομέα της μείωσης της ζήτησης, η φύση και η έκταση της χρήσης στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, οι εθνικές στρατηγικές κι η δράση που έχει αναλάβει η Ε.Ε. και τέλος η διεθνής δράση και ανάλυση των δημοσίων δαπανών για τα ναρκωτικά.⁶⁰
- Έρευνα του Ε.Κ.Π.Ν.Τ. για το πρόβλημα των ναρκωτικών στην Ε.Ε. με τη δευτερογενή επεξεργασία των πορισμάτων των ερευνών κάθε ευρωπαϊκής χώρας, τα οποία αποστέλλει στο φορέα. Ως αντικείμενο του Ε.Κ.Π.Ν.Τ. προσδιορίζονται: οι εξελίξεις στη χρήση ναρκωτικών, στα προβλήματα και στην αντιμετώπισή τους, στην επικράτηση, τα πρότυπα και τις συνέπειες της χρήσης και τους καθιερωμένους τρόπους αντιμετώπισης της κατάχρησης στην Ε.Ε.⁶¹
- Ποιοτική έρευνα που διεξήγαγε το ερευνητικό τμήμα του ΚΕ.Θ.Ε.Α. με στόχο την καταγραφή των κοινωνιοδημογραφικών χαρακτηριστικών και των συνθηκών χρήσης των ατόμων, που απευθύνθηκαν στα συμβουλευτικά κέντρα του ΚΕ.Θ.Ε.Α. κατά το έτος 1998. Το δείγμα αποτελείτο από 1632 άτομα, τα οποία δέχτηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης συνέντευξης στο συμβουλευτικό κέντρο να απαντήσουν στις ερωτήσεις ενός ερωτηματολογίου.⁶²
- Δευτερογενής επεξεργασία του συνόλου των ερευνών για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα το 1999 από το Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. Αντικείμενο της έκθεσης όπου παρουσιάζονται τα πορίσματα είναι: οι εξελίξεις στην έκταση και τη μορφή του προβλήματος της χρήσης, ο τομέας της μείωσης της ζήτησης και η αξιολόγηση των προγραμμάτων, το κοινωνικό πλαίσιο και η δημοσιοποίηση των ναρκωτικών στην Ελλάδα, οι νέες τάσεις και τα πρότυπα χρήσης ουσιών και οι σχετικές αντιλήψεις κι τέλος η έρευνα για το θέμα στη χώρα μας.⁶³

Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., 1999

⁶⁰ Βλ. "Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή ένωση 1998. Περίληψη και βασικά σημεία", Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 1999

⁶¹ Βλ. "Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή ένωση 1999", Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 1999

⁶² Βλ. "Κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά και συνθήκες χρήσης των ατόμων που απευθύνθηκαν στα συμβουλευτικά κέντρα του ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1998. Συνοπτική παρουσίαση", ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 2000

⁶³ Βλ. "Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1999",

- Δευτερογενής μελέτη της κατάστασης των ναρκωτικών στην Ε.Ε. από το Ε.Κ.Π.Ν.Τ. Αντικείμενα της μελέτης είναι: οι τάσεις σχετικά με τη χρήση, τις συνέπειες και του τρόπους αντιμετώπισης, η χρήση ναρκωτικών στο γενικό πληθυσμό και τα σχολεία, η προβληματική χρήση, οι συνέπειες στην υγεία, οι Δείκτες της επιβολής του νόμου και της αγοράς των ναρκωτικών, η θεραπεία υποκατάστασης, η δίωξη των συνοδευόμενων με τα ναρκωτικά αδικημάτων, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες χρήστες και τα παιδιά τους, το πρόβλημα των ναρκωτικών στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.⁶⁴
- Δευτερογενής επεξεργασία των ερευνητικών πορισμάτων από του φορείς που απέστειλαν τα ερευνητικά τους πορίσματα στο Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. σχετικά με την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα. Αντικείμενο της έκθεσης του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. είναι: οι πρόσφατες εξελίξεις στην έκταση και τη μορφή του προβλήματος της χρήσης, οι εξελίξεις στο χώρο της μείωσης της ζήτησης, η αξιολόγηση των προγραμμάτων, το κοινωνικό πλαίσιο και η δημοσιοποίηση του θέματος των ναρκωτικών, οι νέες τάσεις στα πρότυπα χρήσης και οι σχετικές αντιλήψεις, η έρευνα για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα.⁶⁵

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Από όλες τις παραπάνω έρευνες θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά τα ερευνητικά πορίσματα, που αφορούν τις διαφορές και ομοιότητες μεταξύ των δύο φύλων στην εμπλοκή τους με τις νόμιμες και παράνομες εξαρτησιογόνες ουσίες. Οφείλουμε ωστόσο να επισημάνουμε ότι θα επικεντρωθούμε στα σημαντικότερα πορίσματα και θα τα παρουσιάσουμε με συντομία προκειμένου να αποφύγουμε την άσκοπη επανάληψή τους. Κι αυτό γιατί διάφορες έρευνες μπορεί να έχουν καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα ή κι ένα συμπέρασμα να διαφοροποιείται κάπως από τη μία έρευνα στην άλλη (κυρίως όταν γίνεται αναφορά σε ποσοστά).

Κατανάλωση ουσιών, πρότυπα και μορφές χρήσης

Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 2000

⁶⁴ Βλ. "Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση", Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 2000

⁶⁵ Βλ. "Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα", Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν.,

- Οι άνδρες σε υπερδιπλάσιο ποσοστό από τις γυναίκες καταναλώνουν ηρωίνη.
- Αρκετοί χρήστες καταναλώνουν περισσότερες από μία ουσίες (πολυχρήστες).
- Από ένα μεγάλο ποσοστό και των δύο φύλων η ηρωίνη αναφέρεται ως κύρια ουσία κατάχρησης.
- Ως πρώτη ουσία έναρξης αναφέρεται συνηθέστερα η κάνναβη.
- Οι γυναίκες δοκιμάζουν για πρώτη φορά ναρκωτικά σε μικρότερη ηλικία από τους άνδρες και παραμένουν στη χρήση περισσότερα χρόνια από αυτούς.
- Τα αγόρια αρχίζουν τη χρήση της κάνναβης ως πρώτης ουσίας σε μικρότερη ηλικία από τα κορίτσια.
- Ως κύριες ουσίες κατάχρησης και για τα δύο φύλα εμφανίζονται κατά σειρά προτεραιότητας η κάνναβη, η ηρωίνη και τα κατασταλτικά χάπια.
- Οι γυναίκες εμφανίζουν συχνότερα επικίνδυνη συμπεριφορά χρήσης. Εκείνες κάνουν συχνότερα ενέσιμη χρήση και χρησιμοποιούν συνηθέστερα κοινή σύριγγα.
- Η πλειοψηφία δεν έχει κάνει ποτέ εξέταση για τον ιό HIV ή την ηπατίτιδα C.
- Η ηρωίνη δηλώνεται σε πολύ χαμηλό ποσοστό ως πρώτη ουσία χρήσης. Όμως το ποσοστό των ανδρών που χρησιμοποιεί ως ουσία έναρξης την ηρωίνη είναι υπερτετραπλάσιο από εκείνο των γυναικών.
- Ως προς την πορεία οι γυναίκες περνούν γρηγορότερα από τους άνδρες από τη χρήση ουσιών στην κατάχρηση, αλλά και από την κατάχρηση στην απεξάρτηση.
- Η πλειοψηφία των θανόντων από ναρκωτικά είναι άνδρες με σημαντική διαφορά από τις γυναίκες.
- Οι άνδρες θεωρούν την προμήθεια παράνομων ουσιών ευκολότερη από ότι οι γυναίκες.
- Η αναλογία ανδρών-γυναικών στη χρήση παράνομων ουσιών είναι 5:1, ενώ στη χρήση χαπιών είναι 1:2.
- Οι άνδρες συχνότερα χρησιμοποιούν την ηρωίνη ενδοφλεβίως, ενώ οι γυναίκες συχνότερα την εισπνέουν. Ένα σημαντικότερο ποσοστό γυναικών παρά ανδρών υπερβαίνουν το όριο κατάθλιψης στην κλίμακα CES-D.
- Οι γυναίκες χρήστες ανέφεραν συχνότερα ποσοστά υπερβολικής δόσης.
- Έχουν εντοπιστεί σοβαρά προβλήματα με το κάπνισμα "crack" κυρίως στις γυναίκες που ασκούν επαγγέλματα σχετιζόμενα με το σεξ. Τα τελευταία συμπεριλαμβάνονται στις ομάδες υψηλού κινδύνου, καθώς και οι φυλακισμένες γυναίκες.
- Παρατηρείται αύξηση της χρήσης στον πληθυσμό των γυναικών.

Θεραπεία

- Στην Ελλάδα οι υπηρεσίες θεραπείας είναι επικεντρωμένες στον ανδρικό πληθυσμό.
- Οι γυναίκες που προσεγγίζουν τα θεραπευτικά προγράμματα είναι μικρότερης ηλικίας από τους άνδρες.
- Ως πηγή παραπομπής και τα δύο φύλα αναφέρουν το άμεσό τους περιβάλλον (εαυτός-οικογένεια-φίλοι).
- Οι άνδρες που έρχονται σε επαφή με τα κέντρα ενημέρωσης είναι κατά πολύ περισσότεροι από τις γυναίκες.
- Ένα σημαντικό ποσοστό (73,3% των ανδρών και 72,7 % των γυναικών) εγκαταλείπει το πρόγραμμα θεραπείας πριν την ολοκλήρωσή του.
- Οι περισσότεροι δεν έχουν προηγούμενη εμπειρία θεραπείας.
- Ως κίνητρο έναρξης της θεραπείας σημειώνεται μια για τα δύο φύλα η "πίεση από την οικογένεια" και η "προσωπική απόφαση". Στην κατηγορία όμως "πίεση από το Νόμο" το ποσοστό των ανδρών είναι μεγαλύτερο από των γυναικών. Χαμηλό ποσοστό υπάρχει και για τα δύο φύλα στην κατηγορία "ανησυχία για την υγεία".
- Οι γυναίκες που ζητούν θεραπεία εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά μόλυνσης από ηπατίτιδα σε σύγκριση με τους άνδρες.

Κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων με τις ναρκωτικές ουσίες:

- ◆ Οι γυναίκες έχουν ανώτερο μορφωτικό επίπεδο από τους άνδρες.
- ◆ Οι περισσότεροι άνδρες έχουν σταθερή ή περιστασιακή απασχόληση, ενώ περισσότερες γυναίκες παρά άνδρες είναι φοιτήτριες/σπουδάστριες. Η ανεργία λοιπόν φαίνεται ότι πλήττει περισσότερο τις γυναίκες, αν και είναι πιο μορφωμένες από τους άνδρες.
- ◆ Η πλειοψηφία και των δύο φύλων είναι ελληνικής υπηκοότητας και κατοικεί στην περιοχή της πρωτεύουσας.
- ◆ Οι περισσότεροι διαμένουν με τη γονική τους οικογένεια.
- ◆ Και τα δύο φύλα αρχίζουν τη χρήση στη ηλικία της εφηβείας (14-19 ετών). Οι γυναίκες όμως συνηθέστερα αρχίζουν σε μεγαλύτερη ηλικία (μετά τα 20 έτη).
- ◆ Οι περισσότεροι προέρχονται από οικογένεια με δύο γονείς.

- ◆ Οι περισσότεροι διακόπτουν το σχολείο σε ηλικία 13-18 ετών, ενώ οι γυναίκες το εγκαταλείπουν σε μεγαλύτερη ηλικία από τους άνδρες.
- ◆ Και τα δύο φύλα (τα κορίτσια περισσότερο) αναφέρουν ότι έχουν ιστορικό χρήσης τα αδέρφια τους και κατάχρηση αλκοόλ από τον πατέρα τους. Τα κορίτσια συνήθως αναφέρουν ψυχολογικά προβλήματα της μητέρας τους.
- ◆ Οι γυναίκες σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες συγκατοικούν με άλλους χρήστες.
- ◆ Η συντριπτική πλειοψηφία των καταδικασθέντων παραβατών του Νόμου περί Ναρκωτικών είναι άνδρες. Η αναλογία ανδρών-γυναικών καταδίκων από το 1990-1994 είναι 19:1.
- ◆ Ισχυρότερη προγνωστική αξία για την εμπλοκή με τις ουσίες για τα αγόρια έχουν παράγοντες που συνδέονται με την αντικοινωνική συμπεριφορά, ενώ για τα κορίτσια παράγοντες σχετικοί με καταστάσεις της διάθεσης ή του συναισθήματος (παρορμητικότητα, ψυχοσωματικά συμπτώματα).

Συνοπτικά ως προς τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων φαίνεται ότι η πορεία τους στη χρήση διαφέρει.

Οι άνδρες ξεκινούν στα 16 περίπου έτη, στα 19 φτάνουν στη χρήση της κύριας ουσίας, γύρω στα 20 κάνουν την πρώτη τους ένεση και στα 27 τους απευθύνονται σε κάποιο θεραπευτικό κέντρο για απεξάρτηση.

Οι γυναίκες ξεκινούν μια βραχύτερη πορεία αρχίζοντας τη χρήση γύρω στα 16 έτη. Στα 19 τους καταναλώνουν την κύρια ουσία και πολύ σύντομα (στα 19,8 έτη) κάνουν ενδοφλέβια χρήση. Στα 24 έτη αναζητούν τη θεραπεία.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΚΕΝΩΝ, ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ, ΕΛΛΕΙΨΕΩΝ

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε τα σημαντικότερα ερευνητικά κενά, τις δυσκολίες και τις ελλείψεις στην έρευνα για το θέμα των ναρκωτικών στην Ελλάδα. Οι παρατηρήσεις μας βασίζονται τόσο σε επιστημονικές των συγγραφέων μέσα από την ελληνική βιβλιογραφία, όσο κι από δικά μας συμπεράσματα, όπως προέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας. Η παρουσίαση θα γίνει για λόγους σαφήνειας κατά θεματικές ενότητες.

Η πρόληψη της χρήσης ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα

Η συμβολή της οικογένειας στον τομέα της χρήσης ουσιών τα τελευταία χρόνια έχει αναγνωριστεί από τις θεραπευτικές κοινότητες στον τομέα της θεραπείας. Ωστόσο παραμένει σε χαμηλά επίπεδα η ανάδειξη της συμβολής της στον τομέα της πρόληψης. Παρόλα αυτά πρέπει να σημειώσουμε πως η ενημέρωση των γονέων εξαρτάται όχι μόνο από τη δική τους κινητοποίηση, αλλά κι από τις δυνατότητες προσέγγισης της πληροφόρησης που έχουν. Κι αυτό γιατί η συμβουλευτική της οικογένειας, αλλά κι άλλου είδους παροχές προβλέπονται μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η παρουσία του προβλήματος των ναρκωτικών είναι μικρότερη στις περιοχές της επαρχίας.

Η συμμετοχή του σχολείου στον τομέα της πρόληψης έχει αρχίσει να ενδυναμώνεται τα τελευταία χρόνια με παρεμβάσεις πληροφόρησης των θεραπευτικών φορέων στις σχολικές τάξεις. Ωστόσο η παρέμβαση αυτή είναι αποσπασματική και συχνά δεν καλύπτει τις ανάγκες των εφήβων, πολύ περισσότερο δε τις ανάγκες των παιδιών της ελληνικής επαρχίας, όπου η οργάνωση τέτοιων παρεμβάσεων είναι ακόμα πιο σπάνια.

Άλλωστε και τα εξωσχολικά προγράμματα πρόληψης για τη νεολαία είναι ελάχιστα.

Η τοπική αυτοδιοίκηση έχει πολλές δυνατότητες συμβολής στην πρόληψη, αλλά δεν έχει ακόμη οργανωθεί ολοκληρωμένα. Μόνο ορισμένοι δήμοι στα αστικά κέντρα έχουν κατορθώσει με δική τους πρωτοβουλία να εμπλακούν και στον τομέα της πρόληψης.

Η εμπλοκή των Ελλήνων στη χρήση εξαρτητικών ουσιών

Οι επιδημιολογικές έρευνες που ως τώρα έχουν διεξαχθεί για την έκταση της χρήσης ουσιών τόσο στο γενικό όσο και στο μαθητικό πληθυσμό δεν είναι λίγες. Ωστόσο το φαινόμενο παραμένει ελλιπώς καταγεγραμμένο είτε επειδή ο ερευνητής είναι δύσκολο να έρθει σε επαφή με τον πραγματικό αριθμό των χρηστών, είτε επειδή το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι διαρκώς αναπτυσσόμενο κι αποκτά όλο και περισσότερες μορφές και πτυχές, καθώς προσαρμόζεται στα καινούρια δεδομένα των κοινωνικών εξελίξεων.

Ένα σημαντικό ζήτημα που ήδη έχει απασχολήσει την Ευρώπη και τα τελευταία χρόνια τη χώρα μας είναι η κατανάλωση ναρκωτικών (κυρίως συνθετικών) από μια μερίδα της νεολαίας όταν διασκεδάζουν. Στην Ελλάδα δεν έχουν διεξαχθεί μακρόχρονες μελέτες του συγκεκριμένου φαινομένου κι άρα δε γνωρίζουμε πλήρως την έκτασή του και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά.

Οι μελέτες που θα πραγματοποιηθούν για το συγκεκριμένο θέμα θα πρέπει να εκτιμηθούν εκ των υστέρων και για την αξιοπιστία και την εγκυρότητά τους. Κι' αυτό γιατί θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στην εξαγωγή συμπερασμάτων, όταν συνδέονται δύο στοιχεία, όπως η διασκέδαση και τα ναρκωτικά, έτσι ώστε να μη θεωρούμε ότι το ένα συνεπάγεται κατ' ανάγκη και την ακολουθία του άλλου.

Σε ότι αφορά το θέμα της χρήσης ναρκωτικών ουσιών από το γυναικείο πληθυσμό της Ελλάδας υπάρχουν κι εδώ ελλείψεις δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός είναι τις περισσότερες φορές "κρυφός". Κι αυτό γιατί οι γυναίκες αν κι εμπλέκονται στη χρήση, ωστόσο φροντίζουν να παραμένουν καλυμμένες στο στενό οικογενειακό τους περιβάλλον, σπανιότερα από τους άνδρες εμπλέκονται στην παρανομία κι έτσι δεν τις εντοπίζει ούτε το ποινικό σύστημα, ενώ αρκετές κάνουν χρήση νόμιμων ουσιών, όπως το αλκοόλ και τα φάρμακα χωρία ιατρική σύσταση.

Εξάλλου υπάρχει κι έλλειψη ερευνών που να αφορούν τα ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά των γυναικών χρηστών ψυχοδραστικών ουσιών. Τέτοιου είδους έρευνες θα ήταν χρήσιμες για τον προσδιορισμό των αιτιών, που οδηγούν τις γυναίκες στη χρήση.⁶⁶

Η θεραπεία από την εξάρτηση σε ναρκωτικές ουσίες στην Ελλάδα

Όπως έχει διαπιστωθεί η θεραπεία στην Ελλάδα έχει επικεντρωθεί στον ανδρικό πληθυσμό, καθώς αυτός αποτελεί και το μεγαλύτερο μέρος του θεραπευόμενου πληθυσμού. Ο Χαράλαμπος Πουλόπουλος στη διδακτορική του διατριβή αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ελάχιστες από τις έρευνες που έχουν δημοσιευτεί διεθνώς από το 1970 έως το 1984 αφορούν τον πληθυσμό των γυναικών.⁶⁷ Παρόλα αυτά η πορεία των δύο φύλων στη χρήση δείχνει ότι διαφέρουν μεταξύ τους.

Άρα υπάρχει ανάγκη για πολλαπλή θεραπευτική παρέμβαση, που θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες και των δύο φύλων. Πιο συγκεκριμένα ενδείκνυται τόσο η επικέντρωση της προσοχής και στο γυναικείο πληθυσμό μέσα στα μεικτά θεραπευτικά προγράμματα, όσο και η εφαρμογή θεραπευτικών προσεγγίσεων αποκλειστικά για γυναίκες (π.χ. έγκυες, φυλακισμένες).

Δεν έχουν πραγματοποιηθεί εμπεριστατωμένες ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες που να έχουν ως αντικείμενό τους αποκλειστικά τον πληθυσμό των γυναικών χρηστών. Έτσι δεν έχουν ακόμα διευκρινιστεί οι ουσιαστικές ιδιαίτερες ανάγκες του

⁶⁶ Βλ. "Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Τυποεκδοτική, Αθήνα, Ιούνιος 1996

⁶⁷ Πουλόπουλος Χαράλαμπος, *"Dropout from Therapeutic Communities for substance abusers in Greece"*, University of Bradford, 1998

γυναικείου φύλου ως προς τη θεραπευτική του αντιμετώπιση. Χρειάζεται να δοθεί έμφαση στο ρόλο της γυναίκας και στην ξεχωριστή της ταυτότητα.

Οι περισσότερες θεραπευτικές κοινότητες πραγματοποιούν τα τελευταία χρόνια μια αξιολόγηση του προγράμματός τους τόσο από πρόσωπα που εργάζονται στα πλαίσιά τους όσο κι από εξωτερικούς εκτιμητές-κοινωνικούς επιστήμονες. Όμως ουσιαστικά λείπει από την ελληνική βιβλιογραφία μια συνολική εκτίμηση του έργου των θεραπευτικών κοινοτήτων, η οποία να περιλαμβάνει τις κοινότητες όλων των ελληνικών φορέων.

Η θεραπεία στην Ελλάδα άλλωστε παρουσιάζει δύο σημαντικά κενά σε σύγκριση με την Ευρώπη. Το ένα εντοπίζεται στην ανυπαρξία προγραμμάτων, που να απευθύνονται στα παιδιά των χρηστών με σκοπό τη στήριξή τους. Το άλλο είναι η ανυπαρξία προγραμμάτων κατά των ναρκωτικών στο χώρο εργασίας, αλλά και σε συγκεκριμένες περιοχές ή πληθυσμούς, όπως εκείνος των μεταναστών και προσφύγων (δεδομένων των πολιτιστικών τους διαφορών).

Κοινωνική επανένταξη των θεραπευμένων από ναρκωτικές ουσίες ατόμων

Δεν υπάρχει διαμορφωμένη εθνική πολιτική για τη στήριξη των απεξαρτημένων ατόμων και την κοινωνική τους επανένταξη. Οι προσπάθειες στήριξής τους μετά την ολοκλήρωση της θεραπείας τους εντοπίζονται στους ίδιους τους θεραπευτικούς φορείς κρατικούς και μη. Ωστόσο ακόμη και οι ίδιοι οι φορείς δε συνεργάζονται μεταξύ τους με αποτέλεσμα οι δυνατότητές τους να είναι περιορισμένες τόσο πρακτικά όσο και χρονικά, καθώς δεν είναι εφικτό να προστατεύουν ένα άτομο, που έχει ολοκληρώσει το θεραπευτικό του πρόγραμμα, για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Έτσι λείπει στη χώρα μας ένας φορέας, ο οποίος θα απασχολείται αποκλειστικά με την υποστήριξη των ατόμων, που έχουν επιτυχώς ολοκληρώσει ένα θεραπευτικό πρόγραμμα και επιθυμούν να οργανώσουν εκ νέου τη ζωή τους προκειμένου να διαβιώνουν συμμετοχικά προς το κοινωνικό σύνολο.

Εξάλλου όσα προβλήματα έχουν θεωρητικά εντοπιστεί να αφορούν τη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού αυτών των ατόμων δεν έχουν διερευνηθεί ακόμα εμπειρικά.

Οι δυσκολίες και οι ελλείψεις στον τομέα της διεξαγωγής ερευνών στην Ελλάδα

Ένα πρωταρχικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικοί ερευνητές στο θέμα των ουσιοεξαρτήσεων είναι η δυσκολία εντοπισμού του υπό διερεύνηση πληθυσμού. Τα μέτρα καταστολής της χρήσης από το νομοθετικό πλαίσιο εμποδίζουν τη συμμετοχή των ερωτώμενων, οι οποίοι φοβούνται την επέμβαση των αστυνομικών αρχών. Άλλωστε ακόμη κι όταν ο πληθυσμός εντοπιστεί από τον ερευνητή η συνεργασία με τα ουσιοεξαρτημένα άτομα είναι πολύ δύσκολη. Γι' αυτό και οι περισσότεροι επιστήμονες επιλέγουν το δείγμα τους από το διαθέσιμο και συγκεντρωμένο πληθυσμό των ατόμων που βρίσκονται εγγεγραμμένοι στα θεραπευτικά προγράμματα των χώρας. Αυτό βέβαια συνεπάγεται ότι οι ερευνητές θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στη γενίκευση των όποιων πορισμάτων τους σε όλο τον πληθυσμό των τοξικομανών.

Σημαντική έλλειψη στη διερεύνηση του φαινομένου της εξάρτησης αποτελεί η αδυναμία συγκρότησης μιας σταθερής ομάδας-στόχου, που θα μελετάται διαχρονικά. Οι follow up έρευνες θα μπορούσαν να μας δώσουν σημαντικά στοιχεία τόσο για την ίδια την αποτελεσματικότητα της θεραπευτικής παρέμβασης στη χώρα μας, όσο και για τη δυνατότητα του κοινωνικού συνόλου να αποδεχτεί και να επενεσωματώσει στα πλαίσιά της τα απεξαρτημένα άτομα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει αποτελεί μειονέκτημα η αποκλειστική προσέγγιση του θέματος με ποσοτικές μεθόδους. Η ποιοτική έρευνα είναι πολύ μικρή σε έκταση κι αυτό μας στερεί ουσιαστικές παρατηρήσεις σε πολλές πτυχές του θέματος της τοξικοεξάρτησης.

Θα πρέπει όμως να αναφέρουμε και μια σειρά πρακτικών προβλημάτων στη διεξαγωγή έρευνας στην Ελλάδα. Έτσι ορισμένοι από τους θεραπευτικούς ή ερευνητικούς φορείς δεν παρέχουν πληροφοριακά στοιχεία, μερικές φορές επειδή οι ίδιοι δεν καταγράφουν τα στοιχεία. Ακόμα όμως και η συνεργασία μεταξύ των υπάρχοντων φορέων είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Αντίθετα κάθε φορέας διατηρεί τα ερευνητικά του πορίσματα ή και άλλα καταγεγραμμένα στοιχεία στα στενά του πλαίσια. Ως συνέπεια της ανεπαρκούς συνεργασίας μεταξύ των φορέων δυσκολεύει η συγκρισιμότητα των ερευνητικών δεδομένων.

Προβλήματα στο ερευνητικό έργο όμως προκαλεί και η δυσκολία πρόσβασης σε βιβλιογραφική ενημέρωση. Ενώ αρκετές φορές διαπιστώνεται ότι υπάρχει έλλειψη βιβλιογραφίας συναφούς με το θέμα ⁶⁸. Το ίδιο σημαντική όμως για τη διεξαγωγή ερευνών είναι και η δυσκολία εξεύρεσης πηγών χρηματοδότησης.

⁶⁸ Βλ. "Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1999", Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 2000

Ένα σύνολο προβλημάτων προκύπτει άλλωστε και από μεθοδολογικά ζητήματα. Σε πολλές από τις έρευνες που διεξάγονται δεν ελέγχεται από τους ίδιους τους ερευνητές η εγκυρότητα, η αξιοπιστία ή και η συγκρισιμότητα των πορισμάτων.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Όπως προκύπτει και από το προηγούμενο κεφάλαιο για τα κενά και τις δυσκολίες στην έρευνα θα επιχειρήσουμε να προτείνουμε την κάλυψη των παραπάνω αναγκών διερεύνησης. Οι ιδέες που θα παρουσιαστούν αποτελούνται από αναφορές των ίδιων των συγγραφέων μέσα στην ελληνική βιβλιογραφία, αλλά και από δικές μας προτάσεις. Κι εδώ θα ακολουθήσουμε το διαχωρισμό σε θεματικές ενότητες.

Η πρόληψη της χρήσης ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα

Να γίνει μια ποιοτική έρευνα αναγκών με τη συμμετοχή οικογενειών που αντιμετώπισαν το πρόβλημα των ναρκωτικών, αλλά και τυχαίων οικογενειών από το γενικό πληθυσμό προκειμένου να εντοπιστούν τα σημαντικότερα σημεία στα οποία πρέπει να επικεντρώνεται η πρόληψη μέσα στα πλαίσια του οικογενειακού κύκλου.

Να ενισχυθούν οι εκστρατείες πληροφόρησης στα σχολεία προκειμένου να φτάσουν και στην επαρχία, αλλά και σε όλες τις ηλικιακές ομάδες των εφήβων. Μέσα από την επαφή με τον πληθυσμό των μαθητών μπορούν να καταγραφούν οι ανάγκες τους για πληροφόρηση σε συγκεκριμένα θέματα, πράγμα που θα αποτελέσει ουσιαστική ανατροφοδότηση για την αποτελεσματική οργάνωση των προγραμμάτων πρόληψης.

Να συγκεντρωθούν και να καταγραφούν οι τρόποι που οι διάφοροι δήμοι στα αστικά κέντρα αντιμετωπίζουν το ζήτημα της πρόληψης προκειμένου να αναπτυχθεί η μεταξύ τους συνεργασία, αλλά και να μεταφερθούν οι εφαρμογές τους και στην τοπική αυτοδιοίκηση της επαρχίας ή και άλλων αστικών περιοχών.

Μια εθνογραφικού τύπου έρευνα θα διευκρινίζει την πιθανότητα ύπαρξης μιας συγκαλυμμένης μορφής τοξικομανίας στις γυναίκες, που χρησιμοποιούν ψυχοδραστικά φάρμακα χωρίς ιατρική σύσταση. Θα συντελούσε στον εντοπισμό

των παραγόντων, που συνδέονται με αυτή και θα προσέφερε σημαντικές πληροφορίες για την πρόληψη των ουσιοεξαρτήσεων⁶⁹.

Η εμπλοκή των Ελλήνων στη χρήση εξαρτητικών ουσιών

Να διεξαχθεί μια πρώτη έρευνα πιλότος στους χώρους διασκέδασης των νέων προκειμένου να εντοπιστούν οι ειδικότερες μεταβλητές που χρειάζονται περαιτέρω έρευνα. Με τη συμμετοχή των θαμώνων ορισμένων χώρων διασκέδασης θα μπορέσουμε να κάνουμε μια πρώτη καταγραφή του τρόπου που επιλέγουν να διασκεδάζουν οι νέοι, αλλά και την πιθανή παρουσία των παράνομων ή και νόμιμων ψυχοτρόπων ουσιών στη διασκέδαση. Είναι επίσης σημαντικό να δούμε κατά πόσο η ενδεχόμενη χρήση είναι περιστασιακή ή όχι και αν συνδέεται όχι μόνο με τη διασκέδαση, αλλά με την όλη κουλτούρα της νεολαίας. Τα συμπεράσματα που θα προκύψουν από μια τέτοια έρευνα θα είναι χρήσιμα στην οργάνωση της προληπτικής παρέμβασης στους νέους.

Να πραγματοποιηθεί έρευνα ποσοτική (με ερωτηματολόγια, αλλά και ποιοτική (με συνεντεύξεις) εστιασμένη στο φαινόμενο της πολυχρήσης ουσιών από τα εξαρτημένα άτομα.

Στον τομέα της επιδημιολογικής έρευνας - πρωτογενής πρόληψη: Σε τακτά χρονικά διαστήματα παρακολούθηση της χρήσης σε αντιπροσωπευτικές ομάδες πληθυσμού, όπως ο γενικός, ο μαθητικός πληθυσμός και οι στρατεύσιμοι, θα προσφέρει τα απαραίτητα στοιχεία για την παρακολούθηση της εξέλιξης του φαινομένου και την αξιολόγηση της πολιτικής, που υιοθετείται για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Σημαντική θα ήταν μια ποιοτική διερεύνηση με τη συμμετοχή των εξαρτημένων ή και απεξαρτημένων ατόμων για τη διαδικασία μετάβασης από ουσίες μειωμένης επικινδυνότητας σε ουσίες αυξημένης επικινδυνότητας.

Η θεραπεία από την εξάρτηση σε ναρκωτικές ουσίες στην Ελλάδα

Θα πρέπει να διερευνηθεί σε βάθος ο γυναικείος πληθυσμός των χρηστών προκειμένου να εντοπιστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που τον διαφοροποιούν από τον αντίστοιχο ανδρικό πληθυσμό. Τόσο η ποσοτική όσο και η ποιοτική διερεύνηση θα μας πρόσφερε σημαντικά συμπεράσματα για το πως εμπλέκονται οι

⁶⁹ Βλ. Κοκκέβη Α., "The 1993 general population survey in Greece: gender differences in illicit drug use and their implications for planning ethnographic studies", στο: *"Epidemiologic trends in drug abuse, Proceeding of the Community Epidemiology Work Group"*, National Institute of Drug Abuse, Rockville, 1994

γυναίκες στη χρήση, αλλά και στη θεραπεία. Με την απαραίτητη συμμετοχή των ίδιων των γυναικών στη διεξαγωγή της έρευνας θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τις ανάγκες τους για το είδος της θεραπευτικής προσέγγισης που θα μπορούσε να είναι όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική για τις ίδιες.

Οι κάθε είδους έρευνες που διεξάγει κάθε φορέας με το δείγμα των γυναικών, που τον προσεγγίζουν, θα πρέπει να συλλεχθούν και να συνεκτιμηθούν προκειμένου να σκιαγραφήσουμε μια κοινή εικόνα της γυναίκας τοξικομανούς, που φτάνει στην αναζήτηση της θεραπείας. Έτσι στη συνέχεια θα πρέπει να διευκρινιστούν κάποιες βασικές αρχές που θα πρέπει να ακολουθούν τα θεραπευτικά προγράμματα με στόχο την ενίσχυση της αποτελεσματικότητάς τους.

Ποσοτική καταγραφή του πληθυσμού των γυναικών εξαρτημένων από το αλκοόλ από τους θεραπευτικούς φορείς και προσπάθεια για ανάλογη καταγραφή του "κρυμμένου" πληθυσμού (π.χ. γυναίκες που προσέγγισαν τα θεραπευτικά κέντρα, αλλά δεν εντάχθηκαν σε θεραπευτικό πρόγραμμα).

Ποιοτική ανάλυση των ιδιαίτερων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι συγκεκριμένες γυναίκες στην καθημερινή τους διαβίωση.

Ποιοτική διερεύνηση της πορείας αυτών των γυναικών στη θεραπεία προκειμένου να εντοπιστούν οι ιδιαίτεροι τρόποι προσέγγισης που θα μπορούσαν να τις βοηθήσουν πιο αποτελεσματικά.

Πολύ χρήσιμη θα ήταν μια διερευνητική καταγραφή των στρατηγικών και υπηρεσιών εκτός δομών, που παρέχονται στη χώρα μας, προκειμένου να καταστεί δυνατή η προσέγγιση των τοξικοεξαρτημένων γυναικών που δεν προσέρχονται στις διαθέσιμες ως τώρα υπηρεσίες. Παράλληλα θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και η εμπειρία των προγραμμάτων άλλων χωρών.

Να διεξάγουν όλοι οι θεραπευτικοί φορείς την ανάλογη ποιοτική και ποσοτική καταγραφή του πληθυσμού τους με δείγμα των ατόμων που προσεγγίζουν τον καθένα προκειμένου να προκύψει μια συνολική εικόνα, αλλά και για να διευκολυνθούν οι συγκριτικές μελέτες.

Στηριζόμενοι στις παρατηρήσεις από τη διεξαγωγή των παραπάνω ερευνών και σε συνδυασμό με μια έρευνα αναγκών, που θα καταγράψει τις απόψεις των εφήβων σε χρήση και μη, να διευκρινιστούν οι βασικές αρχές σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να διοργανώνονται οι παρεμβάσεις στον τομέα της πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς πρόληψης για το συγκεκριμένο πληθυσμό.

Να διεξαχθούν συγκριτικές μελέτες με ποιοτική κυρίως μέθοδο (συνεντεύξεις, case studies) για τον εντοπισμό των διαφορών μεταξύ του γυναικείου και ανδρικού πληθυσμού των εφήβων δεδομένου ότι πρόκειται για έναν πολύ ευαίσθητο

πληθυσμό. Τα συμπεράσματα από αυτές τις μελέτες θα βοηθούσαν σημαντικά στο να αντιμετωπιστούν καταλληλότερα οι ανάγκες του κάθε φύλου χωριστά.

Θα ήταν πολύ χρήσιμο για την εκτίμηση της αποτελεσματικότητας των θεραπευτικών κοινοτήτων ως μορφή θεραπευτικής παρέμβασης να πραγματοποιηθεί μια έρευνα εκτίμησης για το σύνολο των κοινοτήτων στην Ελλάδα. Αυτό προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή όλων των φορέων, πράγμα που θα προωθήσει και τη μεταξύ τους συνεργασία και ανταλλαγή πληροφοριών.

Μια συγκριτική μελέτη των απόψεων των θεραπευόμενων και του θεραπευτικού προσωπικού για τις προσδοκίες τους και τη λειτουργία των θεραπευτικών κοινοτήτων θα ήταν σημαντικότερη στη βελτίωση της λειτουργίας τους.

Οι κοινότητες οφείλουν να αναπτύξουν μεθόδους για την αποτελεσματικότερη παροχή υπηρεσιών προς τα άτομα που προέρχονται από μειονότητες και υφίστανται διακρίσεις. Είναι ανάγκη να επιδιωχθεί η ενεργή συμμετοχή των ίδιων των ατόμων για την αλλαγή αυτής της κατάστασης. Τα προγράμματα των κοινοτήτων να λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες των πληθυσμών στόχων. 70

Προκειμένου να μελετήσουν την αποτελεσματικότητά τους πρέπει να συνδυάσουν ποιοτικούς και ποσοτικούς δείκτες⁷¹.

Η έρευνα που αφορά τη αξιολόγηση προγραμμάτων θεραπείας τοξικοεξάρτησης θα πρέπει να συνοδεύεται όχι μόνο από ποσοτικά, αλλά κι από ποιοτικά δεδομένα⁷². Σχετικά με τη δυσκολία που υπάρχει στον καθορισμό των κριτηρίων αποτελεσματικότητας μιας θεραπευτικής μεθόδου η αποχή από τη χρήση ουσιών αποτελεί το βασικό κριτήριο αποτελεσματικότητας. Επειδή όμως η χρήση συνδέεται και με άλλα προβλήματα, όπως η ανεργία και η παραβατικότητα είναι χρήσιμο να προστεθούν και άλλα κριτήρια, όπως είναι η επαγγελματική κατάσταση, οι οικογενειακές σχέσεις κλπ.

Κοινωνική επανένταξη των θεραπευμένων από ναρκωτικές ουσίες ατόμων

Να αναπτυχθεί ένα πρόγραμμα συνεργασίας μεταξύ των φορέων, που προς το παρόν αναλαμβάνουν την υποστήριξη των απεξαρτημένων ατόμων, με την ανταλλαγή πληροφοριών και την ανάπτυξη ενός δικτύου όπου το κάθε άτομο θα παραπέμπεται στον αρμόδιο φορέα για κάθε πρόβλημά του. Γι' αυτό χρειάζεται

⁷⁰ Βλ. Πουλόπουλος Χ., "Νέες προκλήσεις για τις θεραπευτικές κοινότητες", στο: "Η Ευρώπη σε μεταβατικό στάδιο-Η θεραπευτική κοινότητα σε μεταβατικό στάδιο. Πρακτικά του 2^{ου} Ευρωπαϊκού Συνεδρίου' Η Ευρώπη κατά της χρήσης ουσιών' ", ΚΕ.Θ.Ε.Α., Θεσσαλονίκη, 1995 (Β20)

⁷¹ Ο. π.

⁷² Βλ., Πουλόπουλος Χ., "Αξιολόγηση οργανισμών θεραπείας της τοξικοεξάρτησης: στόχοι, μέθοδοι και

πρώτα να πραγματοποιηθεί μια ποσοτική καταγραφή των φορέων και των υπηρεσιών τους, αλλά και μια ποιοτική εκτίμηση των μεθόδων συνεργασίας που μπορούν να αναπτύξουν με άλλους φορείς.

Να οργανωθεί και να πραγματοποιηθεί έρευνα ποσοτική και ποιοτική για τα προβλήματα κοινωνικός επανένταξης και το εύρος τους. Η συμμετοχή σε συνεντεύξεις των ίδιων των απεξαρτημένων ατόμων, αλλά και του θεραπευτικού προσωπικού (μέσα από την εμπειρία του) κρίνεται απαραίτητη.

Με την ολοκλήρωση των παραπάνω διερευνήσεων θα πρέπει να δοθεί έμφαση στις έρευνες αναγκών προκειμένου να τις επεξεργαστούν οι ίδιοι με τη συμμετοχή των ενδιαφερόμενων την οργάνωση ενός φορέα, που θα ασχολείται κατ' αποκλειστικότητα με τη στήριξη και συμβουλευτική των ατόμων που έχουν αποφοιτήσει από ένα θεραπευτικό πρόγραμμα.

Ένας ανάλογος φορέας θα πρέπει να καλύπτει τις ανάγκες των απεξαρτημένων μέσα από: α) την παροχή υγειονομικής περίθαλψης, β) τη συμβουλευτική και τη συμμετοχή σε ομάδες αυτοβοήθειας για τη βελτίωση των σχέσεων με τον εαυτό τους και τους άλλους, γ) τη βοήθεια στη εύρεση μόνιμης στέγης, δ) την δυνατότητα ολοκλήρωσης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά και τη συνέχισή της σε περίπτωση που το επιθυμεί το άτομο, ε) την εξασφάλιση της συμμετοχής τους σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και προώθησης της απασχόλησης, στ) τη βελτίωση της εικόνας που προβάλλεται από τα ΜΜΕ. Με τη συνεργασία μαζί τους προκειμένου να αποκτήσει η κοινή γνώμη μια πιο αληθή εκτίμηση γι' αυτά τα άτομα, ζ) τη συνεργασία κι ενημέρωση των νομικών προκειμένου να εναρμονίζεται η νομοθεσία, έτσι ώστε να μη δημιουργεί εμπόδια στην επανένταξή τους.

Μια αντιπροσωπευτική ποιοτική διερεύνηση των στάσεων και κοινωνικών αναπαραστάσεων του κοινωνικού συνόλου θα ήταν χρήσιμη ως προς τη διαπίστωση των παρεμβάσεων που πρέπει να γίνουν και προς την πλευρά της κοινωνίας, ώστε να δεχτεί ομαλά την παρουσία των απεξαρτημένων ατόμων στους κόλπους της.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Προκειμένου να καταλήξουμε σε κάποια βασικά συμπεράσματα σχετικά με την έρευνα για τη γυναίκα και την κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών στη χώρα μας θα ήταν χρήσιμο να δούμε επιγραμματικά τι συμβαίνει στην Ευρώπη γι' αυτό το θέμα σε σύγκριση με την Ελλάδα.

Το πρώτο θεραπευτικό πρόγραμμα που απευθυνόταν αποκλειστικά στο γυναικείο πληθυσμό στην Ελλάδα άρχισε να λειτουργεί το 1997 στα πλαίσια της Μονάδας Απεξάρτησης Τοξικομανών Αλκοολικών "18 ΆΝΩ" του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής (Ψ.Ν.Α.). Οι θεραπευτικού χαρακτήρα δραστηριότητες του προγράμματος αποβλέπουν στο να εμπνεύσουν στις θεραπευόμενες την εμπιστοσύνη στη δική τους δύναμη, την πίστη στη δυνατότητα αλλαγής τους.

Το πρόγραμμα είναι βραχείας διάρκειας και προβλέπει εξάμηνη εσωτερική διαμονή κι αποβλέπει:

- Να τις κάνει ικανές να εκφράσουν το δικό τους λόγο.
- Να τις κάνει ικανές να δημιουργήσουν νέες σχέσεις ποιοτικά διαφορετικές.
- Να οδηγηθούν σε μια αποκωδικοποίηση της πολυπλοκότητας και των αιτιών της εξάρτησής τους.
- Να οργανώσουν τη ζωή τους με νέες βάσεις.
- Να αντιμετωπίσουν οι ίδιες με σοβαρότητα τα προβλήματά τους.
- Να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση.
- Να θέσουν σε νέες βάσεις τη σχέση τους με την οικογένεια.
- Να πάρουν μέρος σε συλλογικές δραστηριότητες.

Η θεραπεία περιλαμβάνει ατομική και ομαδική ψυχοθεραπεία, ψυχοεκπαιδευτικές δραστηριότητες, παρέμβαση στην οικογένεια, δραματοθεραπεία. Μεταγενέστερα στο πρόγραμμα προστέθηκε και η φάση της κοινωνικής επανένταξης.

Η "Ιθάκη", η πρώτη θεραπευτική κοινότητα στην Ελλάδα επέκτεινε τις παρεμβάσεις της μέσα στο 1999 με τη δημιουργία ενός πιλοτικού θεραπευτικού προγράμματος για τις μητέρες, οι οποίες κάνουν αίτηση για θεραπεία από την εξάρτησή τους σε ουσίες. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα απευθύνεται αποκλειστικά σε εξαρτημένες γυναίκες και είναι το πρώτο που απευθύνεται σε μητέρες. Στόχος του είναι να παρέχει υπηρεσίες θεραπείας και κοινωνικής επανένταξης στα πλαίσια των ιδιαίτερων αναγκών των γυναικών.

Παράλληλα το ΚΕ.Θ.Ε.Α. με το πρόγραμμα δουλειάς στο δρόμο παρέχει στις εξαρτημένες εκδιδόμενες γυναίκες προφυλακτικά, ενημερωτικά φυλλάδια για τη μείωση της βλάβης, παραπομπές σε νοσοκομεία, συμβουλευτική και αύξηση των κινήτρων για θεραπεία.

Σε ότι αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχουν σε πολλές χώρες εξειδικευμένες υπηρεσίες για τις γυναίκες, που ειδικότερα έχουν σαν στόχο τις έγκυες γυναίκες και τις μητέρες, καθώς και όσες ασκούν επαγγέλματα που σχετίζονται με το σεξ. Πιο συγκεκριμένα σε χρήστες εγκύους παρέχεται ταχεία πρόσβαση σε υπηρεσίες περίθαλψης για τα ναρκωτικά, ενώ η θεραπεία υποκατάστασης και η αποτοξίνωση

σπανίως μπορούν να εφαρμοστούν. Εξάλλου οι πολιτικές αφαίρεσης της επιμέλειας των παιδιών από τις μητέρες χρήστες δεν έχουν ικανοποιητικώς διαμορφωθεί και τυποποιηθεί στην πράξη στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε.

Οι υπηρεσίες που παρέχονται σε μητέρες τοξικομανείς αναφέρονται σε μια σειρά θεμάτων όπως: ψυχική υγεία, κατάχρηση ουσιών, επαγγελματική συμβουλευτική, γονεϊκές ικανότητες, λειτουργικότητα στο χώρο του σπιτιού. Η θεραπεία γίνεται μέσα από ομαδικές, αλλά και ατομικές συνεδρίες στα προγράμματα αποτοξίνωσης.

Η ομάδα Ρομπρίδου παρατήρησε ότι ήταν αρκετά αποτελεσματικές για τις γυναίκες οι υπηρεσίες που παρέχονταν εκτός δομών, όπως η δουλειά στο δρόμο, οπότε οι γυναίκες προσεγγίζονται χωρίς τη δέσμευσή τους για συμμετοχή σε κάποιο θεραπευτικό πρόγραμμα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η Ελλάδα μόλις τα τελευταία χρόνια συνειδητοποίησε τις ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών χρηστών και πραγματοποιούνται τα πρώτα βήματα για την αντιμετώπισή τους. Πιστεύουμε λοιπόν ότι κάθε κοινωνικό φαινόμενο όπως χρειάζεται χρόνο για να εξελιχθεί, έτσι χρειάζεται χρόνο και για να μελετηθεί. Ήδη έχουν γίνει στη χώρα μας οι πρώτες παρεμβάσεις αποκλειστικά στον πληθυσμό των γυναικών κι άρα μπορούμε να ασχοληθούμε πλέον με την αξιολόγησή τους.

Πιστεύουμε ότι το θέμα της ουσιοεξάρτησης βρίσκεται συχνά στο αντικείμενο ενδιαφέροντος πολλών φορέων από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Ως κοινωνικό φαινόμενο όμως είναι πολυπαραγοντικό κι άρα υπάρχουν πολλές πτυχές προς διερεύνηση. Άλλωστε είναι κι ένα φαινόμενο διαρκώς εξελίξιμο, πράγμα που σημαίνει ότι θα συνεχίσει να κατέχει ένα σημαντικό πεδίο στο βλέμμα των κοινωνικών ερευνών. *Ωστόσο εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι να δοθεί από τους ερευνητές προσοχή στη μεθοδολογία των μελετών προκειμένου τα πορίσματα να είναι όχι μόνο επιστημονικά επαληθεύσιμα, αλλά κυρίως πρακτικά εφαρμόσιμα. Μόνο έτσι οι κοινωνικές επιστήμες θα ενδυναμώσουν την προσφορά τους όχι μόνο στο θεωρητικό προβληματισμό, αλλά και στην έμπρακτη αντιμετώπιση ενός σημαντικότερου κοινωνικού φαινομένου, όπως είναι η κατανάλωση ψυχοτρόπων ουσιών.*

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

- **Αλεβίζος Μ., Παπαδημητρίου Γ., Χατζημανώλης Ν., Στεφανής Κ.,** "Psychotropic drugs in Greece: use and attitudes", *Clinical Neuropharmacology*, France, 15, supl.1, part B, 1992
- **Αναγνώστου Γ.,** "Ναρκωτικά: η εγκληματικότητα στα εξαρτημένα άτομα", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Τυποεκδοτική, Αθήνα, Φεβρουάριος, 2000
- **Ανδρούλας Η., Μαχαίρα Ι.,** "Αλκοολισμός και γυναίκα", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Αθήνα, Ιανουάριος, 1994
- **Γουργούρης Σ.,** "Ναρκωτικά-η τάξη της αγοράς και οι αταξίες της κοινωνίας", *Ο πολίτης δεκαπενθήμερος*, τ. 15, σσ. 26-29, Αθήνα 1995.
- **Δαρδαβέσης Θ.,** "Medical and social factors that influence the dispersion of HIV infection on drug users", Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής, 1991
- **Δαρδαβέσης Θ.,** "Επιδημιολογικά στοιχεία για την τοξικομανία στην Ελλάδα την περίοδο 1980-1989", *Ελληνική Ιατρική*, τ.59, αρ.3, 1993
- **Δημητρίου Α., Μάλαμας Μ., Παπαϊωάννου Τ., Μαρσέλος Μ.,** "Χρήση ψυχοτρόπων ουσιών από τους μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης", στο: "240 Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο, Περιλήψεις", Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1998
- **Δημόπουλος Χ.,** "Η εγκληματολογική αντιπαγόρευση της χρήσης ναρκωτικών", Χρονικά, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, τ.4, 1992
- **"Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση"**, Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 2001
- **"Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1999"**, Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 1999
- **"Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1998.Περίληψη και βασικά σημεία"**, .Ε.Κ.Π.Ν.Τ., 1999
- **"Ετήσια έκθεση σχετικά με την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1997"**, Ε.ΚΠ.Ν.Τ., 1999
- **"Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1999"**, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 2000
- **"Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1998"**, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα , 1999
- **"Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1997"**, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 1997

- **"Ετήσια έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 2000"**, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 2001
- **"Κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά και συνθήκες χρήσης των ατόμων που απευθύνθηκαν στα συμβουλευτικά κέντρα του ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1998. Συνοπτική παρουσίαση"**, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 2000
- **"Κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά και συνθήκες χρήσης των ατόμων που απευθύνθηκαν στα συμβουλευτικά κέντρα του ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1997. Συνοπτική παρουσίαση"**, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 1998
- **"Οργανισμός κατά των ναρκωτικών"**, Αστυνομική Επιθεώρηση, Τυποτεχνική, Αθήνα, Ιούνιος, 1996
- **"Παρουσίαση των κοινωνιοδημογραφικών χαρακτηριστικών των εισαχθέντων στις θεραπευτικές κοινότητες του ΚΕ.Θ.Ε.Α. από το 1983-1994"**, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 1995
- **"Πρώτη έκθεση του Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν. 1996"**, Ε.Κ.ΤΕ.Π.Ν., Αθήνα, 1996
- **Ζαραφωνίτου Χ.**, "Χορήγηση μεθαδόνης στους χρήστες ηρωίνης και προστασία των προσωπικών τους πληροφοριών", *Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας*, 11-16, 1993-1995
- **Ζύγουρα Α.**, "Οι εξαρτημένοι εκ των ναρκωτικών κατάδικοι και η υφ' όρων απόλυσης τούτων", *Υπεράσπιση*, Σάκκουλας, Αθήνα, τ. 2, 1992
- **Ζυγούρας Α.**, "Η επίδραση της ιδιότητας του δράστη ως τοξικομανούς εις τον χαρακτήρα ως κακουργημάτων πράξεων, ποινών του νόμου περί ναρκωτικών", *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ. 3, σσ. 290-290, Αθήνα 2000.
- **Καλαρρύτες Γ.(επιστ. υπεύθ.), Κλαδευτήρα Ν., Υφαντή Κ.(ειδικοί επιστήμονες)**, "Προκαταρκτική μελέτη κοινωνιοδημογραφικών και άλλων χαρακτηριστικών των εφήβων που προσέγγισαν τη Στροφή κατά τα έτη 1994-1995-1996", ΚΕ.Θ.Ε.Α.-Θ.Π. Στροφή, Αθήνα, 1997
- **Κοκκέβη Α.**, "Psychosocial risk factors to drug use in Greek adolescents", στο: *"Adolescence: the mirror of transition, European Symposium, Abstracts"*, Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία, Αθήνα, 1991
- **Κοκκέβη Α.**, "The 1993 general population survey in Greece: gender differences in illicit drug use and their implications for planning ethnographic studies", στο: *"epidemiologic trends in drug abuse, Proceeding of the Community Epidemiology Work Group"*, National Institute of Drug Abuse, Rockville, 1994
- **Κοκκέβη Α.**, "The epidemiology of drug abuse in Greece", στο: *"3rd European Symposium on Drug Addiction and AIDS. Book of abstracts"*, Instabul, 1995

- **Κοκκέβη Α., Ζαφειρίδης Φ.(επιστημ. υπεύθυνοι),** "Έρευνα για την αποτελεσματικότητα των θεραπευτικών κοινοτήτων του ΚΕ.Θ.Ε.Α.", *Κοινωνική Εργασία*, Σύλλογος Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος, Αθήνα, 1996
- **Κοκκέβη Α., Λουκαντάκης Μ., Τερζίδου Μ., Στεφανής Κ.,** "Sociodemographic and psychosocial characteristics of users of inhalants among Greek high school students", στο: *"IV European Congress of Psychology, Abstracts"*, Ελληνικά Γράμματα., abstract T-DEP.01.4, Αθήνα, 1995
- **Κοκκέβη Α., Μαδιάνου Δ, Στεφανής Κ.,** "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", *Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, τ. Β', 1992
- **Κοκκέβη Α., Μαδιάνου Δ., Μαδιάνος Μ., Στεφανής Κ.,** "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", *Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, τ. Γ', 1992
- **Κοκκέβη Α., Μαλλιώρα Μ., Στεφανής Κ.,** "Psychosocial correlates accounting for gender differences of drug consumption in the general population", στο: *"One World one language, X World Congress of Psychiatry, Abstracts"*, Μαδρίτη, 2, 1996
- **Κοκκέβη Α., Μαλλιώρα Μ., Τερζίδου Μ. Μοστρίου Α., Στεφανής Κ.,** "Gender differences in substance use in high school students and the general population: trends between 1984 and 1993", στο: *"Pompidou Group Symposium: 'Women and drugs: Focus on prevention', Proceedings"*, Council of Europe, Bonn, 1995
- **Κοκκέβη Α., Στεφανής Κ.,** "The epidemiology of licit and illicit substance use among high school students in Greece", *American Journal of Public Health*, vol.81, no.1, 1991
- **Κοκκέβη Α., Τερζίδου Μ., Στεφανής Κ.,** "Gender differences in sociodemographic and psychosocial characteristics of adolescent suicide attempters", στο: *"Suicide: Biopsychosocial Approaches, Abstracts"*, Αθήνα, 1996
- **Κούρος Κ.,** "Στατιστικά στοιχεία για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Τυποεκδοτική, Αθήνα, Ιανουάριος, 1996
- **Κούτρας Β.,** *"Ναρκωτικά και μαθητές μέσης εκπαίδευσης"*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιατρικής, Ιωάννινα, 1990
- **Κούτρας Β., Υφαντής Θ., Καφετζόπουλος Ε., Μαρσέλος Μ.,** "Χρήση ναρκωτικών από μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης", *Ιατρική*, τ.61, αρ.4, 1992
- **Λιαππας Ν., Πέππας Ε., Μέλλος Ε., Πομήνη Β., Χριστοδούλου Γ.Ν.,** "Gender differences in Greek substance abusers", *Biological Psychiatry*, Vol.42, no.1S, 1997

- **Μαγγανάς Α.,** "Μια ψυχραιμη αντιμετώπιση του ζητήματος των ναρκωτικών", *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ. 3, σσ. 261-266, Αθήνα 1999.
- **Μαδιάνος Μ., Γκέφου-Μαδιάνου Ν., Στεφανής Κ.,** "The epidemiology of illicit and licit drug use in Greece: a nationwide general population survey", *European Psychiatry*, 1995
- **Μαδιάνος Μ.Γ.,** "Εξάρτηση από φαρμακευτικές ουσίες των οποίων η χρήση δεν είναι νόμιμη ή προκαλεί εξάρτηση", *Κοινωνία και Ψυχική Υγεία*, Καστανιώτης, Αθήνα, τομ Α', 1996
- **Μαδιάνου Δ., Μαδιάνος Μ., Κοκκέβη Α., Στεφανής Κ.,** "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα. Η χρήση ουσιών στο γενικό πληθυσμό", *Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, 1992
- **Μαρσέλος Μ., Μουτσούρης Κ., Λιάπη Χ., Μάλαμας Μ.,** "Epidemiological Aspects of the use of Cannabis among University Students in Greece", *European Addiction Research*, 1997
- **Μάτσα Α.,** "Έχει πραγματικά ανάγκη η ελληνική κοινωνία από ένα ειδικό για γυναίκες πρόγραμμα απεξάρτησης;", *Τετράδια Ψυχιατρικής*, Ψ.Ν.Α., Αθήνα, τ.61, 1998
- **Μιχαλοδημητράκης Ε.,** "**Οινόπνευμα και ναρκωτικά στα τροχαία ατυχήματα**", Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Ιατρικής, Τμήμα Ιατρικής, 1991
- **Μποζάνα-Μάτσα Α.,** "**Ο τοξικομανής και η οικογένειά του: χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά του συστήματος**", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Ιατρικής, Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής και Ψυχικής Υγιεινής, Ψυχιατρική Κλινική, Περιφερειακό Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων, 1998
- **Ντώνιας Σ.,** "Ψυχολογική-Ψυχιατρική διάσταση της εξάρτησης από ουσίες", *Κοινωνική Εργασία*, τ. 35, σσ. 169-170, Αθήνα 1994
- **Πανούσης Γ.,** "Ναρκωτικά και κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας", *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Αθήνα, Ιούλιος, 1995
- **Πουλόπουλος Χ.,** "Νέες προκλήσεις για τις θεραπευτικές κοινότητες", στο: "*Η Ευρώπη σε μεταβατικό στάδιο-Η θεραπευτική κοινότητα σε μεταβατικό στάδιο. Πρακτικά του 2ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου: 'Η Ευρώπη κατά της χρήσης ουσιών'*", ΚΕ.Θ.Ε.Α., Θεσσαλονίκη, 1995
- **Πουλόπουλος Χ.,** "*Dropout from Therapeutic Communities for substance abusers in Greece*", University of Bradford, 1998
- **Πουλόπουλος Χ.,** "Αξιολόγηση οργανισμών θεραπείας της τοξικοεξάρτησης: στόχοι, μέθοδοι και κριτήρια", *Κοινωνική Εργασία*, Σύλλογος Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος, Αθήνα, 2000

- **Πουλόπουλος Χ.**, "Κοινωνική πρόνοια και υπηρεσίες στην απεξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες", *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, 1995 τ. 104, σσ. 51-58, Αθήνα 1995.
- **Πουλόπουλος Χ.**, "Η αναγκαιότητα πολλαπλών παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση του προβλήματος της τοξικοεξάρτησης. Το έργο του Κέντρου Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ)", *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ. 10, σσ.1042-1046, Αθήνα 1999.
- **Πουλόπουλος Χ.**, Παπαναστασάτος Γ.(επιστ. υπεύθ.), "Έρευνα για τα κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά των εξαρτημένων ατόμων που ζήτησαν υπηρεσίες από το ΚΕ.Θ.Ε.Α. το 1995", *Κοινωνική Εργασία*, Σύλλογος Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος, Αθήνα, 1996
- **Ρεζίτη ΑΜ., Ντουζένης Α., Τσακλακίδου Ν.**, "Group psychotherapy for female x-heroin users on a Methadone Program", στο: *"1st European Conference on Psychotherapy"*, Αθήνα, 1997
- **Σκόδρα Ε.**, "Η χρήση ψυχοφαρμάκων από γυναίκες στην Ελλάδα", Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου
- **Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Καϊάφα Μ.**, "Ειδικοί ποινικοί νόμοι. Ναρκωτικά", Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997
- **Τσακλακίδου Ν., Ντουζένης Α., Κόκκορης Κ.**, "Characteristics of women attending the Pilot Substitution Program in Athens", στο: *"T3E-Seminar Woman and Drugs"*, Αθήνα, 1997
- **Τσίλη Σ.**, "Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα. Η περίπτωση της Ελλάδας", Ε.Κ.Κ.Ε., 1995
- **Τσίλη Σ.**, "Τοξικομανείς και κοινωνικός αποκλεισμός", στο: *"Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής: έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο"*, τ. Β', Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1996
- **Τσιώτρα Σ., Παπαναστασίου Β., Παπανδρέου Π.**, "Women as clients and as staff members in the Therapeutic Community", στο: *"2nd European Conference on Rehabilitation and Drug Policy: Europe in Transition T.C. in Transition, Proceedings"*, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 1996
- **Τσιώτρα Σ., Παπαναστασίου Β., Παπανδρέου Π.**, "Οι γυναίκες ως μέλη και ως προσωπικό της θεραπευτικής κοινότητας", στο: *"Η Ευρώπη σε μεταβατικό στάδιο-Η θεραπευτική κοινότητα σε μεταβατικό στάδιο. Πρακτικά του 2ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου 'Η Ευρώπη κατά της χρήσης ουσιών' "*, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Θεσσαλονίκη, 1995

- **Υφαντής Θ. Ν.**, *"Οινοπνευματώδη ποτά και μαθητόκοσμος"*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιατρικής, Ιωάννινα, 1990
- **Φακιάλας Ν., Στυλιάρης Γ., Μουλά Κ.**, "Ο κοινωνικός αποκλεισμός των απεξαρτημένων ατόμων" στο Καραντίνος Δ., Μαράτου- Αλιπράντη Λ., Φρονίμου Ε., (επιμ.) *"Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής"* για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τόμ. Α', σ.331-365
- **Χουρδάκη Μ.**, "Ναρκωτικά-Πρόληψη. Πρωτογενής τομέας. Οικογένια-Παιδεία-Τ. Αυτοδιοίκηση. Εκπαίδευση της οικογένειας-Σχολές γονέων-Σχολική πράξη-Εφαρμογές-Συμπεράσματα", *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1995
- **Carafat A., Bohrn K., Juan M., Kokkevi A., Maalsti N., Mendes F., Palmer A., Sherlock K., Simon J., Stocco P., Sudera M.P., Tossman P., Wijngaart G., Zavatti**, *"Night life in Europe and recreative drug use. SONAR 98"*, IRE FRE A and European Commission, 1999
- **Dagmar Heidrich**, "Drug Abuse Among Women in Europe. Women and Drugs- a Pompidou Group View", στο: *"Europe against drug abuse-European Conference on Rehabilitation and Drug Policy"*, Sweden, 1993
- **Judith M. Pasquarella**, "State perspectives and Effective Strategies: Developing Effective Treatment Programs for Chemically Dependent Women, Pregnant Women and their children", στο: *"Drugs and the society to the year 2000. Proceedings of the XIV World Conference of Therapeutic Communities"*, The Portage Program for Drug Dependencies Inc.
- **Sugarman B., Ζαφειρίδης Φ.** *"Οι θεραπευτικές κοινότητες-Απάντηση στα ναρκωτικά-[Από το Dayton στην "Ιθάκη"*, Εναλλακτικές Εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα, 1990
- **Sylvia Morris, Diane Bonavota**, "Treatment Services for Chemically Dependent Women and Children: Directions for Therapeutic Communities", στο: *"Drugs and Society to the year 2000. Proceedings of the XIV World Conference of Therapeutic Communities"*, The Portage Program for Drug Dependencies Inc.

ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΕΣ–ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.

Σήμερα ο θεσμός της φυλακής έχει γίνει αντικείμενο συζητήσεων σε επιστημονικό, πολιτικό, δημοσιογραφικό επίπεδο παρουσιάζοντας μια αξιοθαύμαστη ανθεκτικότητα στο χρόνο παρόλο που το αναμορφωτικό ιδεώδες της φυλακής έχει αποδειχθεί αναποτελεσματικό. Παρόλο που η κριτική του θεσμού της φυλακής άρχισε σχεδόν ταυτόχρονα με τη γέννησή της, και διαρκεί μέχρι σήμερα, η ίδια η έννοια της φυλακής συνεχίζει να μην αμφισβητείται.

Η φυλακή ως τόπος κοινωνικής απόρριψης αποτελεί μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο των εγκλείστων όσο και αυτών που έχουν αποφυλακισθεί. Είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί ο στόχος της κοινωνικής και επαγγελματικής επανένταξης των εγκλείστων, γιατί τόσο το ιδρυματικό περιβάλλον της φυλακής όσο και ο στιγματισμός και η περιθωριοποίηση μετά την αποφυλάκιση δυσχεραίνουν την ομαλή επανακοινωνικοποίηση των εγκλείστων.

Στην παρούσα μελέτη επισκόπησης, όλα όσα προαναφέραμε, αποτέλεσαν το αρχικό πλαίσιο βάσει του οποίου μελετήσαμε την κοινωνική κατηγορία των φυλακισμένων–αποφυλακισμένων γυναικών στην Ελλάδα. Σε ένα πρώτο στάδιο μελετήσαμε τον ευρύτερο πληθυσμό των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων καθώς και τη λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος. Στη συνέχεια μελετήσαμε την κοινωνική κατηγορία των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών και τους τρόπους με τους οποίους ο εγκλεισμός, καθώς και η περίοδος μετά την αποφυλάκιση τους, συντελούν στον κοινωνικό αποκλεισμό τους από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Σκοπός της μελέτης επισκόπησης είναι μέσα από την συνθετική παρουσία των θεωρητικών παραδοχών και των εμπειρικών πορισμάτων που αφορούν το θέμα των φυλακισμένων–αποφυλακισμένων γυναικών, να αποτυπώσουμε τη σύγχρονη

ελληνική πραγματικότητα και τον προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί για το συγκεκριμένο θέμα. Απώτερος σκοπός μας είναι η επισήμανση των θεωρητικών και ερευνητικών κενών, η κάλυψη των οποίων θα συμβάλλει στη χάραξη κοινωνικής πολιτικής και στην άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων.

ΣΤΑΔΙΑ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ- ΠΗΓΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την προσέγγιση του θέματος των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών περιλαμβάνει δύο φάσεις αλληλοσυμπληρούμενες και αλληλοεξαρτώμενες. Η πρώτη φάση αφορά την βιβλιογραφική διερεύνηση του θέματος και η δεύτερη τη σύνταξη της τελικής έκθεσης των πορισμάτων και συμπερασμάτων της μελέτης επισκόπησης.

Η βιβλιογραφική επισκόπηση στράφηκε στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με το περιεχόμενο του προτεινόμενου έργου και προσπάθησε να καλύψει ποικίλους θεματικούς τομείς.

Στο πρώτο στάδιο πραγματοποιήθηκε η αναζήτηση, ο εντοπισμός συναφών με το θέμα βιβλιογραφικών παραπομπών (βιβλία, κεφάλαια βιβλίων, άρθρα περιοδικών, μελέτες δημοσιευμένες σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και ημερίδων για το συναφές θέμα, διδακτορικές διατριβές και επιστημονικές έρευνες, εκθέσεις). Το υλικό το οποίο συγκεντρώθηκε αφορούσε κυρίως το χρονικό ορίζοντα της τελευταίας δεκαετίας αλλά συμπεριελήφθησαν επιλεγμένες επιστημονικές προσεγγίσεις προηγούμενων ετών λόγω της σημαντικής συνεισφορά τους στο αντικείμενο του συνολικού έργου. Για τη συγκέντρωση των βιβλιογραφικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν ποικίλες πηγές όπως βιβλιοθήκες της Ελλάδας (Βιβλιοθήκη του ΕΚΚΕ, Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου, Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Μαραγκοπούλου, Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Βιβλιοθήκη της Βουλής, Βιβλιοθήκη Τ.Ε.Ι. Αθηνών κ.τ.λ.) καθώς επίσης και βάσεις δεδομένων του εσωτερικού (Ελληνική Βάση Διδακτορικών Διατριβών, Βάσεις βιβλιογραφικών δεδομένων ΕΚΤ-ΕΙΕ (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης), Ελληνική βάση Κοινωνιολογικής και Ανθρωπολογικής Τεκμηρίωσης "ΓΛΑΥΚΑ").

Επίσης διενέργεια επιτόπιας έρευνας για τη συγκέντρωση έντυπου υλικού πραγματοποιήθηκε σε αρμόδιους φορείς που έχουν άμεση σχέση με το υπό διερεύνηση θέμα (Υπουργείο Δικαιοσύνης, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης,

Υπουργείο Εργασίας (Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών Κονδυλίων), Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού (Κοινωνική υπηρεσία), Γραφείο Στήριξης παραβατών του νόμο-Λυσιδέσμη, Κέντρο ερευνών για γυναίκες " Διοτίμα", Γενική Γραμματεία Ισότητας, Πρατηρητήριο για τα δικαιώματα των γυναικών, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Διεύθυνση κοινωνικής πολιτικής της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Άρσις Εταιρεία κοινωνικής υποστήριξης Νέων, ΟΑΕΔ γραφείο ειδικών κοινωνικών ομάδων.).

Στη συνέχεια προχωρήσαμε στην καταλογογράφηση και την αποδελτίωση των συλλεγέντων στοιχείων με στόχο την λεπτομερή καταγραφή των κειμένων που αφορούν το θέμα και την αρχική ταξινόμησή τους στη βάση των περιεχομένων τους. Στο δεύτερο στάδιο, ύστερα από την επεξεργασία του προαναφερθέντος υλικού προχωρήσαμε στην σύνταξη της έκθεση των τελικών πορισμάτων της μελέτης επισκόπησης, όπου γίνεται μια συνθετική παρουσίαση των θεωρητικών παραδοχών και εμπειρικών ευρημάτων των συναφών με το θέμα των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών. Επίσης, εντοπίζονται τα ερευνητικά κενά και διατυπώνονται προτάσεις για την πλήρωση των κενών και τη λήψη αποτελεσματικών στρατηγικών μέτρων αντιμετώπισης των προβλημάτων.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε στην αναζήτηση του βιβλιογραφικού υλικού, μπορούν να συνοψισθούν στην οργάνωση των βιβλιοθηκών και στο ωράριο λειτουργίας τους. Σε ορισμένες βιβλιοθήκες δεν υπήρχε ηλεκτρονική μορφή αναζήτησης των βιβλίων, γεγονός το οποίο έκανε την αναζήτηση αρκετά χρονοβόρα. Επίσης το πρωινό ωράριο ορισμένων βιβλιοθηκών δεν μας επέτρεπε την παρατεταμένη παραμονή μας στο χώρο.

Αναφορικά με το εμπειρικό υλικό, αντιμετωπίσαμε δυσκολία στην πρόσβαση και στην πληροφόρηση ήδη υπαρχουσών ερευνών οι οποίες έχουν διεξαχθεί στην Βόρεια Ελλάδα. Για παράδειγμα δεν ήταν εφικτή η πρόσβαση στις έρευνες που έχουν διενεργηθεί για το συγκεκριμένο θέμα από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το Δημοκρίτειο Θράκης.

Επίσης σημειώθηκε σημαντική καθυστέρηση στην έκδοση στατιστικών στοιχείων από τις αρμόδιες Δημόσιες υπηρεσίες λόγω των γραφειοκρατικών διαδικασιών.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Στο σημείο αυτό θα παρουσιάσουμε τις βασικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις γενικότερα για τους πληθυσμούς με το στίγμα της ποινικής καταδίκης και της φυλακής και ειδικότερα για τις φυλακισμένες-αποφυλακισμένες γυναίκες.

Ο θεσμός της φυλακής και το σωφρονιστικό σύστημα στην Ελλάδα.

Σε αυτού του είδους τις θεωρητικές προσεγγίσεις παρουσιάζεται η εικόνα των ελληνικών φυλακών, οι ελλείψεις στην υλικοτεχνική υποδομή και στο προσωπικό, τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των κρατουμένων, καθώς επίσης και οι προτάσεις των κρατουμένων αλλά και των ίδιων των συγγραφέων για τη βελτίωση του σωφρονιστικού συστήματος στην Ελλάδα.

Κύρια θέση των προαναφερθέντων θεωρητικών προσεγγίσεων είναι το γεγονός ότι η φυλακή ως ολοπαγές ίδρυμα⁷³ είναι ένας ολοκληρωτικός και εξουσιαστικός θεσμός και ότι τα μέσα που χρησιμοποιεί η φυλακή ως σωφρονιστική πολιτική δεν απέχουν πολύ από τη βία, την καταστολή και τον καταναγκασμό. Αυτό αποδεικνύεται από τις έρευνες που έχουν γίνει για την κατάσταση που επικρατεί στις ελληνικές φυλακές.⁷⁴

Όπως όλα τα ολοπαγή ιδρύματα, έτσι και η φυλακή αναγκάζει τον έγκλειστο, από τη στιγμή που εισέρχεται σε αυτό το χώρο, να απεκδυθεί ουσιαστικά τον εαυτό του και να προσαρμοσθεί στη κουλτούρα της φυλακής. Μια κουλτούρα την οποία υιοθετεί ο έγκλειστος και η οποία τον αναγκάζει να αποδεχτεί μια καινούργια ταυτότητα, την ταυτότητα του εγκληματία - του παραβάτη του νόμου.

Η "αποπροσωποίηση" των κρατουμένων, ως ένα συναίσθημα κατά το οποίο το άτομο νιώθει ότι δεν είναι πλέον ο εαυτός του τόσο σωματικά όσο και συνειδησιακά, δεν αφήνει και πολλά περιθώρια κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης για μεγάλο ποσοστό κρατουμένων. Δεν είναι μόνο η εμπειρία της φυλακής αλλά και ο στιγματισμός και η περιθωριοποίηση του ατόμου μετά την αποφυλάκιση που αποτελούν τροχοπέδη στην επανακοινωνικοποίηση του αποφυλακισμένου.

Ερμηνεία της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (εγκληματολογική-κοινωνιολογική προσέγγιση)

⁷³ Βλ. Erving Goffman, "Άσυλα", Εκδ. Ευρύαλος, 1994, σελ.19

⁷⁴ Βλ. Έκθεση για την κατάσταση στις ελληνικές φυλακές και τις δυνατότητες βελτίωσης του σωφρονιστικού συστήματος της χώρας, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 1994 σελ.6191και Ο θεσμός της

Μέσα από αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις γίνεται προσπάθεια να προσδιορισθούν τα αίτια της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και η “λειτουργία” που αυτή επιτελεί στους κόλπους της κοινωνίας. Η κοινωνικοποίηση, η εκμάθηση των κοινωνικών κανόνων, αξιών και στάσεων και ο κοινωνικός έλεγχος στοχεύουν στην πλήρη κοινωνική προσαρμογή του ατόμου στην κοινωνία και στην υιοθέτηση των κοινωνικά αποδεκτών προτύπων συμπεριφοράς και δράσης. Η ομαλή κοινωνικοποίηση ως αποδοχή και σεβασμός στις θεμελιώδεις αρχές και αξίες που διέπουν μια κοινωνία σηματοδοτεί την ένταξη του ατόμου σε αυτή και την αποδοχή του από τα υπόλοιπα μέλη της.⁷⁵ Από την άλλη μεριά, η διαφορετικότητα ή και η παρέκκλιση από κοινωνικά αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς εκλαμβάνεται σε μια κοινωνία ως απειλή και ως διάσπαση της κοινωνικής συνοχής της. Το κοινωνικό σύνολο, αδυνατώντας να αποδεχτεί οτιδήποτε παρεκκλίνει από τις κοινωνικά αποδεκτές νόρμες, ενεργοποιεί μηχανισμούς άμυνας, τυπικούς και άτυπους, με στόχο την εξάλειψη των διαφορών και των αποκλίσεων ώστε να εξασφαλίσει την κανονιστική της λειτουργία και την απρόσκοπτη “πλουραλιστική της ομοιομορφία”

Η απόκλιση όμως από τις αξίες, τους κανόνες και τα πρότυπα, που με τόσο επιμέλεια και ομοιογένεια η κοινωνία προσπαθεί να επιβάλλει διαμέσου της κοινωνικοποίησης στα άτομα, δεν μπορεί να ορισθεί από την ίδια τη φύση της. Είναι δημιούργημα της ίδιας της κοινωνίας και είναι η ίδια η κοινωνία που επιβάλλει κυρώσεις (από την απλή αποδοκιμασία έως την στερητική της ελευθερίας ποινή) προκειμένου να την ελέγξει. Κατά αυτό τον τρόπο η κοινωνία είναι αυτή που δημιουργεί και “κατασκευάζει” το περιθώριο και τη διαφορετικότητα προκειμένου να διαιωνίσει την ευρυθμία μιας αυτιστικής κοινωνίας.

Στα πλαίσια της αποκλίνουσας συμπεριφοράς εντάσσεται και το έγκλημα το οποίο παρουσιάζει ως ιστορικό φαινόμενο σχετικότητα και διαφοροποίηση. Αν κάνουμε μια διαχρονική εξέταση της εγκληματικής συμπεριφοράς, παρατηρούμε ότι ο χαρακτηρισμός μιας πράξης ως εγκληματικής, εξαρτάται από το πως προσλαμβάνει το εκάστοτε κοινωνικό σύνολο τη σύγκρουση που επέρχεται μεταξύ του εγκλήματος και των αξιών, κανόνων που η εκάστοτε κοινωνία θεωρεί απαραίτητα για τη διατήρηση της κοινωνικής της συνοχής. Κατά αυτό τον τρόπο, η κοινωνία ορίζει το τι θα χαρακτηριστεί κάθε φορά εγκληματική συμπεριφορά και μέσα από τους επίσημους και ανεπίσημους φορείς κοινωνικού ελέγχου, θα

φυλακής στην Ελλάδα-Προκαταρκτική Έκθεση της ερευνητικής ομάδας εγκληματολογίας του Ε.Κ.Κ.Ε.

⁷⁵ Βλ. Φίλιας Β., “Όψεις διατήρησης και μεταβολής του κοινωνικού συστήματος”, τόμ.Α, εκδ.Νεα

προσδώσει την ετικέτα του διαφορετικού, του "επικίνδунου" σε όσους τελικά μέσα από τα επιλεκτικά φιλτραρίσματα του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης χαρακτηρισθούν εγκληματίες.

Για τα αίτια του εγκλήματος έχουν αναπτυχθεί πολλές θεωρίες και προσεγγίσεις. Εκτός από τις θεωρίες που θεωρούν το έγκλημα ως ατομικό φαινόμενο υπάρχουν θεωρίες που θεωρούν το έγκλημα ως κοινωνικό φαινόμενο προϊόν δυσμενών κοινωνικών όρων διαβίωσης. Το άτομο μπορεί να φέρει κάποια ατομικά γνωρίσματα και χαρακτηριστικά αλλά διαμορφώνεται από τις συνθήκες του κοινωνικού περιβάλλοντος. Οι κοινωνικές αυτές συνθήκες προσδιορίζουν και διαμορφώνουν μεταξύ των άλλων συμπεριφορών και την εγκληματική συμπεριφορά.

Σύμφωνα με την εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης "η επίσημη κοινωνική αντίδραση, ως ειδικότερη έκφραση άσκησης εξουσίας, παράγει το έγκλημα και τον εγκληματία με το ορισμό ορισμένων συμπεριφορών ως εγκλημάτων και την ανακήρυξη ως εγκληματιών ορισμένων ατόμων που επιλέγονται από τους μηχανισμούς του συστήματος του επίσημου κοινωνικού ελέγχου για να διαδραματίσουν το ρόλο αυτό. Ο απολογισμός των αποτελεσμάτων της επίσημης κοινωνικής αντίδρασης συνιστά την εγκληματικότητα, ως παρατηρήσιμη κοινωνική πραγματικότητα, και δημιουργεί το στερεότυπο του εγκληματία, ως αντικείμενο κοινής αποστροφής, που εμφανίζει τα χαρακτηριστικά, όχι των παραβατών του ποινικού νόμου, αλλά των ατόμων που ανακηρύσσονται ως εγκληματίες λόγω πραγματικής ή νομιζόμενης παράβασης του νόμου"⁷⁶

Φυλακή και προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Πρόκειται για διάφορες μελέτες και διεξοδικές αναλύσεις που αφορούν την ελληνική και διεθνή σωφρονιστική νομοθεσία. Αναφέρονται τα θεσμικά πλαίσια, όρια και ιδεολογικο-πολιτικούς άξονες πάνω στους οποίους κινείται η σωφρονιστική νομοθεσία καθώς επίσης και στη θέσπιση και προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των κρατουμένων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Η εκπαίδευση των κρατουμένων στην Ελλάδα

Σύννορα, Αθήνα, 1980,σελ.17.

⁷⁶ Βλ. Ηλίας Δασκαλάκης, "Η εγκληματολογία του περάσματος στη πράξη"- Παραδόσεις, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1985 ,σελ.26.

Πρόκειται για μελέτες που αναφέρονται στα όσα προβλέπονται από τον σωφρονιστικό κώδικα για την εκπαίδευση των κρατουμένων, στην γενική εκπαιδευτική αγωγή των κρατουμένων και στο πόσο μπορεί να συμβάλλει τη εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση στην κοινωνική και επαγγελματική ένταξη των πληθυσμών με το στίγμα της ποινικής καταδίκης και φυλάκισης. Για τις φυλακισμένες –αποφυλακισμένες γυναίκες δεν υπάρχουν προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης που να ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες και επιθυμίες τους, αλλά και αυτά που ήδη εφαρμόζονται δεν προσφέρουν εκπαίδευση που να έχει ανταπόκριση στην αγορά εργασίας.

Γυναικεία εγκληματικότητα

Μετά από συγκριτική μελέτη των στατιστικών στοιχείων για την εγκληματικότητα πολλών ευρωπαϊκών χωρών και των ΗΠΑ, γίνεται αναφορά στις διαφορές που παρουσιάζει η γυναικεία εγκληματικότητα σε σχέση με την ανδρική ενώ ταυτόχρονα επιχειρείται μια προσπάθεια εξήγησης αυτών των διαφορών.

Υποστηρίζεται ότι κάθε φύλο διαπράττει διαφορετικού είδους εγκλήματα, ενώ διαφορές διαπιστώνονται και ως προς το ποσοστό των αδικημάτων που διαπράττει κάθε φύλο. Οι άνδρες εμφανίζονται με μεγαλύτερες πιθανότητες γενικά για να διαπράξουν αδίκημα, αλλά και ειδικά συγκεκριμένου είδους αδικήματα. Ωστόσο την τελευταία πενταετία παρατηρείται αύξηση της γυναικείας εγκληματικότητας που αποδίδεται στις ευκαιρίες που δίνονται σήμερα στις γυναίκες (κυρίως επαγγελματικής φύσεως) και στο ρόλο και τη θέση που κατέχουν σήμερα στην κοινωνία.

ΥΙΟΘΕΤΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΕΣ

Οι υιοθετούμενες μεθοδολογικές προσεγγίσεις για την κοινωνική ομάδα των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών είναι κυρίως ποιοτικές. Ωστόσο στο σύνολό τους αλληλοσυμπληρώνονται και με ποσοτικά στοιχεία.

Βασίζονται σε ένα αυστηρά δομημένο ερωτηματολόγιο που συμπεριλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό ανοικτών ερωτήσεων, οι οποίες επιτρέπουν στον συνεντευξιαζόμενο να εκφράσει ελεύθερα τις απόψεις του (κατευθυνόμενη συνέντευξη). Τέτοιου είδους ποιοτική προσέγγιση υιοθετείται στις περιπτώσεις που αντικείμενο μελέτης είναι τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των κρατουμένων, οι συνθήκες διαβίωσης μέσα στη φυλακή, οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ κρατουμένων και φυλακτικού προσωπικού κ.τ.λ.

Η ποσοτική μέθοδος χρησιμοποιείται κυρίως στις έρευνες για την επαγγελματική ένταξη των αποφυλακισμένων στην αγορά εργασίας, οι οποίες αναφέρονται στον αριθμό των καταρτιζομένων, στα αντικείμενα επαγγελματικής κατάρτισης και στους φορείς που ασχολούνται με τα προαναφερθέντα προγράμματα.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Αναφορικά με τη μελέτη της γυναικείας εγκληματικότητας, οι υιοθετούμενες προσεγγίσεις είναι ποσοτικές και ποιοτικές προερχόμενες από συγκριτικές μελέτες των στατιστικών στοιχείων για την εγκληματικότητα των δύο φύλων.

1. Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη.⁷⁷

Πρόκειται για μία εμπειρική έρευνα που αφορά την επαγγελματική ένταξη ή επανένταξη των αποφυλακισμένων γενικά και των αποφυλακισμένων γυναικών ειδικότερα.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την προσέγγιση του εν λόγω θέματος είναι βιβλιογραφική και εμπειρική διερεύνηση. Η εμπειρική διερεύνηση αποτελείται από δύο σκέλη: στο πρώτο γίνεται επιτόπια έρευνα στις γυναικείες φυλακές σε κρατούμενες, που επρόκειτο να αποφυλακισθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα σε σχέση με την παρεχόμενη επαγγελματική τους κατάρτιση. Για τη συγκέντρωση των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε ένα ερωτηματολόγιο με αυστηρή

δομή, το οποίο περιελάμβανε μεγάλο αριθμό ανοικτών ερωτήσεων και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κατευθυνόμενη συνέντευξη. Συνολικά συμπληρώθηκαν είκοσι ερωτηματολόγια.

Στο δεύτερο σκέλος πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα σε φορείς που δραστηριοποιούνται στην επαγγελματική ένταξη ή επανένταξη κρατούμενων και αποφυλακισμένων.

Για τη συγκέντρωση του υλικού χρησιμοποιήθηκαν εννέα διαφορετικοί οδηγοί συνεντεύξεων και διεξήχθησαν συνολικά δεκαέξι συνεντεύξεις.

Βασικό συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης για κρατούμενους και αποφυλακισμένους εφαρμόζονται αποσπασματικά, έχουν μικρή διάρκεια και δεν εξασφαλίζουν έναν αναγνωρισμένο τίτλο σπουδών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα περισσότερα προγράμματα υλοποιούνται με επιχορηγήσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και δεν υπάρχει μια μόνιμη πηγή χρηματοδότησης των προγραμμάτων. Ειδικότερα για τις γυναίκες κρατούμενες τα προγράμματα είναι περιορισμένα και δεν ανταποκρίνονται ούτε στις πραγματικές ανάγκες και επιθυμίες των γυναικών αλλά ούτε και στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας.

2. Έρευνα στις γυναικείες φυλακές: οι γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού.⁷⁸

Η έρευνα διεξήχθη στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού μεταξύ 16/5/1995 και 7/6/1995 σε δείγμα 103 ημεδαπών κρατούμενων Αναφέρεται στα ατομικά χαρακτηριστικά της γυναίκας κρατούμενης, στην ποινική ταυτότητα, στις συνθήκες κράτησης, στον τρόπο που οι ίδιες βιώνουν το χώρο του εγκλεισμού τους και στη γενικότερη λειτουργία του συγκεκριμένου καταστήματος.

Βασικά πορίσματα της έρευνας είναι τα ακόλουθα: α) οι γυναίκες κρατούμενες είναι στην πλειοψηφία τους μητέρες και ο εγκλεισμός επηρεάζει τη ζωή των παιδιών τους, καθώς άλλοι είναι υπεύθυνοι για τη φροντίδα τους β) το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών κρατούμενων είναι εξαιρετικά μεγάλη διακύμανση γ) η εκπαίδευση τους καλύπτεται ευκαιριακά και περιστασιακά από χρηματοδοτούμενα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δ) οι γυναίκες κρατούνται με καταδικαστική απόφαση κυρίως για ανθρωποκτονία από πρόθεση (25,2%), κλοπή (19,4%), παράβαση του νόμου για τα ναρκωτικά (13,5%), υπεξαιρέσεις (4,9%), απάτες σε βάρος του δημοσίου (2,9%), ακάλυπτες επιταγές (5,8%) ε) παρατηρήθηκε ευρεία χρήση ναρκωτικών ουσιών και ψυχοφαρμάκων από τις έγκλειστες.

⁷⁷ Μαρία Θανοπούλου- Έμυ Φρονόμου- Βίνα Τσιλιμιγκάκη, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997

⁷⁸ Ν.Κουράκης, Φ.Μηλιώνη. Η έρευνα δεν έχει δημοσιευθεί.

3. Έρευνα για την επαγγελματική ένταξη αποφυλακισμένων στην αγορά εργασίας της Αττικής.⁷⁹

Η έρευνα διεξήχθη σε μη τυχαίο δείγμα 216 φορέων με στόχο την διερεύνηση των δυνατοτήτων κατάρτισης και πρόσληψης αποφυλακισμένων στην Αττική. Διερευνήθηκαν φορείς που θα ήταν διαθέσιμοι να συμμετέχουν με ή χωρίς επιδότηση σε προγράμματα κατάρτισης αποφυλακισμένων και ενδεχόμενα να απορροφήσουν μέρος των ατόμων αυτών.

Σημαντική διαπίστωση της έρευνας είναι η ελλιπής ευαισθητοποίηση ή και η απορριπτική στάση των εργοδοτικών φορέων προς δραστηριότητες που εμπλέκουν φυλακισμένους. Ωστόσο από τους φορείς που συμμετείχαν οι περισσότεροι δήλωσαν ότι θα προσέφεραν επαγγελματική κατάρτιση και θέσεις εργασίας σε αποφυλακισμένους.

4. Δυνατότητες κατάρτισης και απασχόλησης αποφυλακισμένων στην ελεύθερη αγορά εργασίας στη Β. Ελλάδα.⁸⁰

Η έρευνα διεξήχθη σε δείγμα 372 επιχειρήσεων και Ο.Τ.Α σε πόλεις της Β. Ελλάδας και εξετάζει τη διαθεσιμότητα των επιχειρήσεων να απασχολήσουν αποφυλακισμένα άτομα και τις δυνατότητες επαγγελματικής εκπαίδευσης και αποκατάστασης σε σχέση με το είδος της επιχείρησης.

Από την εν λόγω έρευνα καταδεικνύεται η ύπαρξη δυνατοτήτων ένταξης ενός σχετικά μεγάλου αριθμού αποφυλακισμένων στο χώρο εργασίας και επισημαίνεται η ανάγκη ανάπτυξης συνεργασίας μεταξύ των φορέων καθώς και η δημιουργία νέων μεσολαβητικών μηχανισμών που θα παρεμβαίνουν εντός και εκτός των σωφρονιστικών καταστημάτων.

5. Έρευνα για τις ελληνικές φυλακές: τα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας.⁸¹

Η έρευνα διεξήχθη στα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας το 1993. Στόχος της έρευνας η διερεύνηση της ατομικής και οικογενειακής κατάστασης των ανηλίκων φυλακισμένων, οι σχέσεις τους με την ποινική δικαιοσύνη, η εξέλιξή τους μετά την έξοδο τους από τη φυλακή και ο βαθμός επίδρασης που μπορούν να ασκήσουν το ιδρυματικό περιβάλλον της

⁷⁹ Ν.Παρασκευόπουλος, Κ.Δ.Σπινέλλη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με τη σύμπραξη του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Υπουργείου Δικαιοσύνης και του Ε.Κ.Τ, Αθήνα, 1995.

⁸⁰ Ν.Παρασκευόπουλος, Ε.Συμεωνίδου-Καστανίδου, Κ.Μπαϊρακτάρης, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης-Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1994.

φυλακής και ο πρώιμος στιγματισμός ενός ανήλικου στη διαμόρφωση της μελλοντικής του εξέλιξης προς μια εγκληματική σταδιοδρομία. Το δείγμα αποτελούνταν από 156 ανήλικους κρατούμενους, μέσης ηλικίας 19,8 ετών, από τους οποίους 149 ήταν αγόρια και 7 κορίτσια.

Από την έρευνα επιβεβαιώθηκε η ερευνητική υπόθεση ότι οι ανήλικοι που εγκλείονται σε σωφρονιστικά καταστήματα ακολουθούν στη συνέχεια μια εγκληματική σταδιοδρομία. Επισημαίνεται ο ρόλος των ναρκωτικών και των ατομικών και οικογενειακών παραγόντων που ωθούν τους ανήλικους στην παραβατικότητα και στη συνέχεια στην εγκληματική συμπεριφορά.

6. Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία αποφυλακισμένων και ανηλίκων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης.⁸²

7. Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα-Προκαταρκτική έρευνα της ερευνητικής ομάδας του Ε.Κ.Κ.Ε.⁸³

Πρόκειται για έρευνα η οποία ξεκίνησε το 1983 με υπεύθυνο τον καθηγητή Ηλία Δασκαλάκη. Βασική υπόθεση της έρευνας, η οποία επαληθεύεται από τα πορίσματα, είναι ότι η φυλακή ως τόπος κοινωνικής απόρριψης αδυνατεί να λειτουργήσει σαν μέσο κοινωνικής αποκατάστασης. Η επιτόπια έρευνα διεξήχθη σε έξι ανδρικές φυλακές της χώρας σε ένα δείγμα 427 τροφίμων. Η έρευνα περιλαμβάνει τις εξής θεματικές: τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, την ποινική κατάσταση των κρατουμένων, την εικόνα της φυλακής στις παραστάσεις των εγκλείστων, τις συνθήκες κράτησης και στις προτάσεις των ίδιων των κρατουμένων για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους στη φυλακή.

8. Criminalite violente en contexte urbain (A' Athenes -Produit d'urbanisation rapide)⁸⁴

Σ' αυτή την διδακτορική διατριβή διερευνάται η ακανόνιστη και χωρίς υποδομή αστικοποίηση της Αθήνας ως παράγοντας που ευνοεί τη βίαιη

⁸¹ Ν.Κουράκης, Φ.Μηλιώνη, εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995.

⁸² Μαρία Θανοπούλου σε συνεργασία με τη Βενετία Μοσχόβου, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1998.

⁸³ Αγγελική Ανδρίτσου, Καλλιόπη Δασκαλάκη, Κλέα Κατσουγιάννη, Παναγιώτα Δ.Παπαδοπούλου, Π.Α.Σινόπουλος, Δήμητρα Τσαμπάρλη, Έμμου Φρονίμου, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, 1988.

⁸⁴ Christina Zarafonitou, Doctorat , Paris, 1989.

εγκληματικότητα μέσα από τη μελέτη των δημογραφικών και εγκληματολογικών στατιστικών.

Η ταχύτατη αστικοποίηση της Αθήνας που πραγματοποιήθηκε ακανόνιστα και χωρίς υποδομή δεν ευνόησε την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών και αλληλεγγύης. Το ποσοστό της εγκληματικότητας είναι ιδιαίτερα υψηλό στην πρωτεύουσα της Ελλάδας και βρίσκει εξήγηση στις παραμέτρους που συνθέτουν τον τρόπο ζωής στο αστικό περιβάλλον. Ενδεικτικά αναφέρονται η ανεργία και η περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Οι διαστάσεις του φαινομένου της βίαιης εγκληματικότητας στην Αθήνα είναι ωστόσο λιγότερο εκτεταμένες από τις αντίστοιχες άλλων μεγάλων αστικών κυρίως της Δύσης.

Ως προς την περίοδο 1974-84 παρατηρείται μικρή συμμετοχή των γυναικών στη συνολική εγκληματικότητα και σχετικά πιο υψηλή στο χώρο της Αθήνας. Ο αριθμός των ανδρών ως προς την εγκληματικότητα αυξάνεται πολύ περισσότερο συγκρινόμενος με το αντίστοιχο αυξανόμενο ποσοστό. Η εγκληματικότητα των γυναικών είναι περιορισμένη λόγω των κοινωνικών ρόλων των φύλων. Ασκείται πάνω στις γυναίκες κοινωνικός έλεγχος που έχει ως απότοκο το γεγονός ότι οι ίδιες οι γυναίκες ασκούν έλεγχο στις πράξεις τους που τις εμποδίζουν να παραβιάσουν τις καθιερωμένες νόρμες.

9. Ανάλυση εγκλημάτων –Εγκληματολογική προσέγγιση. ⁸⁵

Πρόκειται για μια μελέτη του εγκλήματος και ανάλυση των εγκλημάτων που πραγματοποίησε ο Τσουραμάνης Χ., με τη στατιστική, ερευνητική και αστυνομική ανάλυση 10 ειδών εγκλημάτων, που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα το 1981-1985. Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας οι άνδρες διαπράττουν κατά πλειοψηφία σε σύγκριση με τις γυναίκες τα εξής αδικήματα: ανθρωποκτονία, βιασμός, αποπλάνηση παιδιών, αιμομιξία, κλοπή, ληστεία, απάτη, υπεξαίρεση, εμπρησμός, χρήση, εμπορία και κατοχή ουσιών που προκαλούν εξάρτηση

10.Αποφυλακισθέντες και οικογένειες αποφυλακισθέντων. Κώδικες εκτίμησης της εγκληματικότητας και επικινδυνότητας ενός ατόμου. ⁸⁶

Η έρευνα μελετάει τον κώδικα εκτίμησης της εγκληματικότητας και επικινδυνότητας του αποφυλακισμένου από μέρους όσων έχουν εκτίσει ποινή φυλάκισης και των οικογενειών τους. Στην έρευνα συμμετείχαν 97 άτομα, εκ

⁸⁵ Χρ.Τσουραμάνης, εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990.

των οποίων τα 41 είχαν εκτίσει ποινή-ες φυλάκισης. Η έρευνα εστιάζεται στον κώδικα που ισχύει αναφορικά με άνδρες αποφυλακισμένους, ανεξαρτήτως του φύλου αυτών που εκτιμούν, επειδή για τις φυλακισμένες-αποφυλακισμένες γυναίκες ισχύει ένας ριζικά διαφορετικός κώδικας.

Βασικό συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι ο εκτιμητικός κώδικας επικινδυνότητας και εγκληματικότητας όσων έχουν εκτίσει σχετικά μικρές ποινές φυλάκισης και των οικογενειών τους αποτελεί ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο οικοδόμημα. Σύμφωνα με τη γνώμη των συνεντευξιαζόμενων ατόμων, υπάρχουν τρεις βασικές κατηγορίες διάκρισης της επικινδυνότητας και της εγκληματικότητας : "οι ανώμαλοι", οι "επαγγελματίες" και οι "άσχετοι".

11.Καταγραφή και σύντομος απολογισμός των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης που υλοποιήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος HORIZON από το ΕΛΚΕΠΑ κατά το έτος 1993 σε διάφορες φυλακές της Ελλάδας.

12. Ο Ι.Σταλίκας στην εισήγηση του στα πλαίσια μιας ημερίδας με θέμα "**Κατάρτιση κρατούμενων –αποφυλακισμένων, ανήλικων παραβατών και εξαρτημένων ατόμων**" κάνει μια καταγραφή των φορέων διεξαγωγής των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των γνωστικών τους αντικειμένων. Παρόλο αυτά η συγκεκριμένη καταγραφή των παραπάνω αντικειμένων σχετικά με τα επαγγελματικά προγράμματα που εφαρμόζονται στις φυλακές δεν αποτελεί εκπόνηση μιας συστηματικής έρευνας. Άλλωστε στην εισήγηση δε γίνεται εκτενής αναφορά στο φύλο των συμμετεχόντων στα προγράμματα κατάρτισης. Προσδιορίζεται μόνο αριθμητικά, ο πληθυσμός των γυναικών.

**ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΚΕΝΩΝ-
ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ –ΕΛΛΕΙΨΕΩΝ.**

Στην προσπάθεια μας να διερευνήσουμε την κοινωνική κατηγορία των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών, διαπιστώσαμε ότι υπάρχει έλλειψη θεωρητικής παραγωγής και πολύ περισσότερο εμπειρικών ερευνών για θέματα που αφορούν τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία. Το θέμα έχει διερευνηθεί αποσπασματικά και μόνο πρόσφατα (την τελευταία τριετία) διενεργήθηκαν σχετικές έρευνες. Πιο συγκεκριμένα, εκλείπουν από την ελληνική βιβλιογραφία έρευνες και

⁸⁶ Γρ.Λάζος, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τεύχος 11-16, 1993-1995.

μελέτες για τις ειδικές ανάγκες των γυναικών κρατουμένων και τις συνθήκες διαβίωσής τους ιδιαίτερα όταν αυτές έχουν παιδιά. Δεν υπάρχουν έρευνες για τις γυναίκες χρήστες ναρκωτικών ουσιών στη φυλακή καθώς επίσης και για τις ανήλικες οι οποίες διαβιούν στον ίδιο χώρο με τον υπόλοιπο γυναικείο πληθυσμό των φυλακών.

Επιπλέον, ερευνητικά κενά εντοπίζονται στην αξιολόγηση των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης των φυλακισμένων –αποφυλακισμένων γυναικών. Αξιολόγηση τόσο από τους ίδιες τις καταρτιζόμενες αναφορικά με το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών όσο και από τους φορείς που εμπλέκονται στη διεξαγωγή των προγραμμάτων προκειμένου να αξιολογήσουν κατά πόσο υπάρχει σύνδεση των παρεχόμενων εκπαιδευτικών προγραμμάτων με την αγορά εργασίας.

Δεν υπάρχουν έρευνες follow –up σε αποφυλακισμένες γυναίκες, που έχουν παρακολουθήσει προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και σε αποφυλακισμένες, που δεν έχουν παρακολουθήσει παρόμοια προγράμματα, προκειμένου να γίνει μια συστηματική αξιολόγηση των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης, ώστε να είναι σαφής η χρησιμότητα και η λειτουργικότητα τους ως προς την εκπλήρωση των στόχων τους.

Απουσιάζουν έρευνες για τις ανάγκες και επιθυμίες των κρατουμένων γυναικών, για την ανάπτυξη συγκεκριμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων τους και βελτίωση πτυχών της προσωπικότητάς τους. Η ύπαρξη τέτοιων στοιχείων θα ήταν πολύ χρήσιμη για την σωστή οργάνωση και διεξαγωγή των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

Παρατηρήσαμε ότι οι φυλακισμένες–αποφυλακισμένες γυναίκες εμφανίζουν μια διαφορετική πρόσληψη από την επιστημονική θεωρία και την κοινωνική πρακτική σε σχέση με τον ανδρικό πληθυσμό των φυλακισμένων–αποφυλακισμένων ατόμων (όπως προαναφέραμε υπάρχουν σημαντικά βιβλιογραφικά και εμπειρικά κενά.).

Η ελλιπής προσέγγιση του συγκεκριμένου θέματος πιστεύουμε ότι οφείλεται, πέρα από τις αντικειμενικές δυσκολίες, όπως για παράδειγμα η δυσκολία πρόσβασης του συγκεκριμένου πληθυσμού από ερευνητές, στις υπάρχουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις για το γυναικείο φύλο, που ενισχύουν τις στερεοτυπικές μορφές κοινωνικού ελέγχου, όπως η υποταγή και η πειθαρχία, που είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της φυλακής. Οι γυναίκες κρατούμενες έρχονται αντιμέτωπες με

ένα σύστημα το οποίο αναπαράγει την εξάρτησή τους, κάτι που χαρακτηρίζει άλλωστε και τη ζωή των γυναικών στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Χαρακτηριστικά στοιχεία της φυλακής, όπως προαναφέραμε, είναι η στέρηση της ελευθερίας, η πειθαρχία και η απομόνωση. Η στέρηση της ελευθερίας ακολουθείται και από άλλες στερήσεις αγαθών, που για έναν ελεύθερο πολίτη θεωρούνται αυτονόητα. Με την πειθαρχία εξασφαλίζεται η ευρυθμία και η τάξη στο χώρο της φυλακής, απαραίτητη προϋπόθεση για απρόσκοπτη λειτουργία της.

Μέσα στη φυλακή το άτομο απομονώνεται και από το κοινωνικό του περιβάλλον. Η απομόνωση του κρατούμενου έγκειται σε οτιδήποτε έχει σχέση με τον έξω κόσμο και με το τρόπο που ζούσε μέχρι τη στιγμή που πέρασε στη φυλακή. Ο M.Foucault αναφέρεται στην απομόνωση λέγοντας ότι είναι " ίσως η ασφαλέστερη εγγύηση ότι μπορεί κανείς να ασκεί πάνω τους, στον πιο έντονο βαθμό, μια εξουσία που δεν είναι δυνατόν να αντισταθμίζεται από καμία άλλη επιρροή. Η απομόνωση είναι ο βασικός όρος της απόλυτης υποταγής"⁸⁷

Το ιδρυματικό περιβάλλον της φυλακής επηρεάζει περισσότερο τις γυναίκες φυλακισμένες σε σχέση με τους άνδρες με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν αυξημένο ποσοστό ψυχοπαθολογικών προβλημάτων⁸⁸ και συμπτωμάτων του ιδρυματισμού (Goffman)

Η κατάσταση στις ελληνικές φυλακές σύμφωνα με την Έκθεση της διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για την εξέταση του σωφρονιστικού συστήματος της χώρας και των συνθηκών διαβίωσης των κρατουμένων καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η φυλακή κάθε άλλο παρά "σωφρονίζει" και "βελτιώνει" τους εγκλείστους. Η κοινωνική προσαρμογή, η επανακοινωνικοποίηση και η αποκατάσταση μέσω της μεταχείρισης-αγωγής προβάλλεται ως σκοπός και ιδεώδες της ποινής και ως δικαιολογία του εγκλεισμού. Η έννοια της μεταχείρισης καταδεικνύει περίτρανα ότι τα αίτια της εγκληματικής πράξης αναζητούνται σε ιδιότυπα χαρακτηριστικά του εγκληματία και όχι σε κοινωνικά αίτια.

Τα κυριότερα προβλήματα στις ελληνικές φυλακές σύμφωνα με την προαναφερθείσα έρευνα εντοπίζονται κυρίως στη συγκέντρωση πολλών

⁸⁷ Foucault, M., Επιτήρηση και τιμωρία :η γέννηση της φυλακής, Αθήνα, Εκδ. Ράππα 1989, σελ. .13

⁸⁸ Αρτινοπούλου Β., Γυναίκα και έγκλημα, Ο αγώνας της γυναίκας, 1990, σελ30.

κρατούμενων σε ένα κελί, στην έλλειψη επαρκούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού και έλλειψη προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης. Έντονα όμως τίθεται και το θέμα της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όταν εξετάζονται οι συνθήκες κράτησης.

Επιπρόσθετα προβλήματα ζωτικής σημασίας για τις γυναίκες κρατούμενες είναι τα ακόλουθα : α) η ύπαρξη μίας και μοναδικής φυλακής που συγκεντρώνει κρατούμενες από όλη την Ελλάδα, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνονται οι σχέσεις επικοινωνίας με το οικογενειακό, συγγενικό και φιλικό περιβάλλον, ιδιαίτερα για τις οικογένειες προερχόμενες από την επαρχία β) ο μη διαχωρισμός μεταξύ των κρατούμενων, με αποτέλεσμα στον ίδιο χώρο να συγκεντρώνονται γυναίκες τοξικομανείς και ψυχοπαθείς, οι οποίες χρήζουν διαφορετικής αντιμετώπισης και θεραπείας γ) απουσία θέσεων εργασίας για τις υπόδικες δ) ελλιπείς ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ε) η απουσία κατάλληλα διαμορφωμένων χώρων για τα παιδιά των γυναικών κρατούμενων, ηλικίας μέχρι δύο ετών, που μένουν στη φυλακή στ) η αποσπασματική διενέργεια προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης.

Σήμερα αποτελεί κοινά αποδεκτή επιστημονική θέση ότι η μέριμνα της πολιτείας δεν μπορεί να σταματά με την απόλυση του κρατούμενου από τη φυλακή, αλλά να συνεχίζει σαν αναπόσπαστο κομμάτι της σωφρονιστικής μεταχείρισης. Δυστυχώς, όμως στη πράξη η μετασωφρονιστική μέριμνα στη χώρα μας είναι φτωχή. Η έξοδος των κρατούμενων από τα ιδρύματα και η επιστροφή τους στην ελεύθερη κοινωνία αποτελεί μια πολύπλοκη και αποφασιστικής σημασίας διαδικασία. Οι αποφυλακισμένοι αντιμετωπίζουν με αβεβαιότητα και πολλές επιφυλάξεις τα διάφορα επίπεδα επανένταξης (κοινωνικό, επαγγελματικό, οικογενειακό αλλά και ατομικό ψυχολογικό). Η σταδιακή προετοιμασία τους είναι αναγκαία για την ομαλή επανένταξή τους και για την ελάττωση των πιθανοτήτων υποτροπής τους. Η επανεκπαίδευση και ένταξη των αποφυλακισμένων στο κοινωνικό σύνολο οφείλει να αποτελεί τον τελικό στόχο κάθε σωφρονιστικού συστήματος και η ύπαρξη οργανωμένης μετασωφρονιστικής μέριμνας είναι απαραίτητη.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε βασικούς άξονες πάνω στους οποίους θα μπορούσαν να κατευθυνθούν μελλοντικές έρευνες για την κοινωνική κατηγορία των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών, οι οποίες θα συμβάλλουν στη λήψη αποτελεσματικών στρατηγικών μέτρων αντιμετώπισης των προαναφερθέντων

προβλημάτων και στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού στη βάση της διάκρισης κατά φύλο.

- Στην ενασχόληση μας με τον γυναικείο πληθυσμό των φυλακών, επισημάναμε δύο ομάδες κρατουμένων που παρουσιάζουν ιδιαίτερες ανάγκες και θα μπορούσαν να μελετηθούν μελλοντικά: την ομάδα των “τοξικομανών” και των ανήλικων κρατουμένων γυναικών. Προτεινόμενες μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη διευκρίνηση των αναγκών και των συνθηκών διαβίωσης των προαναφερθέντων ομάδων είναι η ποιοτική έρευνα με τη διεξαγωγή ημιδομημένων συνεντεύξεων-συνεντεύξεις βάθους. Για τις τοξικομανείς κρατούμενες, θα συμβάλλουν στην οργάνωση εξατομικευμένων προγραμμάτων απεξάρτησης ανάλογα με τις ιδιαίτερες τους ανάγκες καθώς επίσης και στην οργάνωση προγραμμάτων δευτερογενούς πρόληψης της τοξικοεξάρτησης μέσα στις φυλακές με τη λειτουργία ομάδων αυτοβοήθειας. Επίσης προτείνεται η διεξαγωγή ερευνών follow –up για τις αποφυλακισμένες, που έχουν παρακολουθήσει πρόγραμμα απεξάρτησης μέσα στη φυλακή, προκειμένου να διαπιστωθεί η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων και η γενικότερη κοινωνικοοικονομική κατάσταση των γυναικών τους.

- Παρατηρούμε αναφορικά με τα προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης των κρατουμένων – αποφυλακισμένων γυναικών ότι τόσο αυτά όσο και το γενικότερο σύστημα της φυλακής, αναπαράγουν τις ισχύουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις για το γυναικείο φύλο και δίνουν έμφαση στην ενίσχυση των παραδοσιακών –στερεοτυπικών ρόλων του φύλου. Αυτό αποδεικνύεται από τα προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης που επικεντρώνονται κυρίως στους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας (κοπτική – ραπτική-γαζωτική, κέντημα, χειροτεχνία). Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μη υπάρχει σύνδεση της παρεχόμενης εκπαίδευσης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Επίσης απουσιάζει μια συστηματική παρακολούθηση των αποφυλακισμένων γυναικών που έχουν ολοκληρώσει προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο συμβάλλουν στην επαγγελματική ένταξη ή επανένταξή τους. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, πολύ βοηθητικές θα ήταν οι follow-up έρευνες για να διαπιστωθεί η επαγγελματική ένταξη των γυναικών, που παρακολούθησαν προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης αλλά και εκείνες που δεν παρακολούθησαν ανάλογα προγράμματα, ώστε να μελετηθούν ποια επαγγέλματα είχαν μεγαλύτερη ανταπόκριση στην αγορά εργασίας και σε ποια εκδηλώθηκε μεγαλύτερο ενδιαφέρον συμμετοχής. Επίσης τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης θα πρέπει να σχεδιάζονται από τους αρμόδιους φορείς με βάση τις

πραγματικές ανάγκες και επιθυμίες των γυναικών και να παρέχουν γνώσεις, δεξιότητες σύγχρονες, άμεσα μετατρέψιμες ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Για την επίτευξη του παραπάνω στόχου προτείνεται, πριν από τη διεξαγωγή των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης, να διεξάγονται επιτόπιες έρευνες αναγκών στα σωφρονιστικά καταστήματα, προκειμένου μέσα από συνεντεύξεις να εντοπίζονται οι πραγματικές ανάγκες και επιθυμίες των κρατουμένων γυναικών και ανάλογα με αυτές να καταρτίζονται τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης από τους αρμόδιους φορείς.

Εξάλλου, θα μπορούσαν να διεξαχθούν ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες σε φορείς ανεύρεσης εργασίας αλλά και σε εργοδότες, προκειμένου να υπάρχει σύνδεση της κατάρτισης των φυλακισμένων-αποφυλακισμένων γυναικών με την αγορά εργασίας. Τέτοιου είδους έρευνες θα βοηθήσουν σημαντικά τους φορείς, που ασχολούνται με την επαγγελματική κατάρτιση να διοργανώσουν τα κατάλληλα εκπαιδευτικά προγράμματα, που θα παρέχουν στους καταρτιζόμενους τέτοιες δεξιότητες, ώστε να έχουν ανταπόκριση στην αγορά εργασίας.

- Όπως προαναφέραμε στην Ελλάδα η επαγγελματική κατάρτιση των κρατουμένων γενικά και των γυναικών κρατουμένων ειδικότερα δεν αποτελεί πάγια πολιτική κυρίως γιατί τα προγράμματα εφαρμόστηκαν ύστερα από αποσπασματικές και εφήμερες παρεμβάσεις των διαφόρων φορέων και κυρίως με τη χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης υπάρχει έλλειψη συντονισμού και επαφής μεταξύ των φορέων που ασχολούνται με την υλοποίηση των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και δεν γίνεται ανταλλαγή πληροφοριών, που θα συνέβαλε στην καλύτερη διεξαγωγή των προγραμμάτων.

Η ποσοτική καταγραφή των φορέων επαγγελματικής κατάρτισης, που ασχολούνται με τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, καθώς επίσης και των παρεχόμενων εξειδικεύσεων θα συμβάλλει στον συντονισμό των φορέων, που ασχολούνται με τα προγράμματα καθώς και στην αξιολόγηση των προγραμμάτων. Επίσης λόγω της ανεπάρκειας προηγούμενης ερευνητικής προσέγγισης, που να τεκμηριώνει δράσεις και αντικείμενα κατάρτισης, χρειάζεται μια διαρκώς ανατροφοδοτούμενη με ερευνητικά πορίσματα, πολιτική εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης των κρατουμένων.

- Το σύστημα στη φυλακή αναπαράγει τις ισχύουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις για το γυναικείο φύλο και δίνει έμφαση στην ενίσχυση των παραδοσιακών – στερεοτυπικών ρόλων του φύλου. Αυτό αποδεικνύεται, όπως

προαναφέραμε από τα προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης που απευθύνονται στις γυναίκες κρατούμενες.

Σε ερευνητικό επίπεδο θα μπορούσαν να μελετηθούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των ατόμων που εμπλέκονται με φυλακισμένες- αποφυλακισμένες γυναίκες στην εργασία τους (π.χ. σωφρονιστικοί υπάλληλοι) και πως αυτές οι αναπαραστάσεις επηρεάζουν τη στάση και τη συμπεριφορά τους. Παρόμοια μελέτη θα μπορούσε να διεξαχθεί προκειμένου να μελετηθούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις που έχουν οι κρατούμενες γυναίκες για τους σωφρονιστικούς υπάλληλους. Τέτοιου είδους έρευνες θα συμβάλλουν στην κατανόηση των σχέσεων μεταξύ κρατουμένων γυναικών και σωφρονιστικών υπαλλήλων και θα καταδείξει τους προσδιοριστικούς παράγοντες των σχέσεων αυτών.

- Αναφορικά με το θέμα της προστασίας των δικαιωμάτων των εγκλειστών, προτείνεται μια εμπειρική και συγκριτική έρευνα. Η εμπειρική έρευνα θα έχει στόχο την συγκέντρωση στοιχείων από τους ίδιους τους εγκλειστούς και το προσωπικό της φυλακής και η συγκριτική έρευνα θα αποσκοπεί στη διερεύνηση του θέματος και σε άλλες χώρες. Μια κοινωνιολογική οπτική του θέματος πιστεύουμε ότι θα βοηθήσει στη συμπλήρωση των ερευνητικών κενών που υπάρχουν για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα στη φυλακή.
- Τέλος για την διεξαγωγή των προαναφερθεισών προτεινόμενων ερευνών θα πρέπει να διευκολύνεται η πρόσβαση και το ερευνητικό έργο των ερευνητών στις φυλακές. Κάτι τέτοιο θα συμβάλλει στην καλύτερη μελέτη και κατανόηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες κρατούμενες, δεδομένου ότι υπάρχει απουσία ή ανεπάρκεια ενημερωμένων επίσημων στατιστικών στοιχείων και ερευνών για τον έγκλειστο πληθυσμό. Όπως προαναφέραμε εκλείπουν έρευνες για τις κρατούμενες χρήστες ναρκωτικών ουσιών καθώς επίσης και για τις συνθήκες διαβίωσης των εγκύων, των μητέρων αλλά και των ίδιων των βρεφών ή παιδιών τους. Τέτοιου είδους μελέτες θα μπορούσαν να διεξαχθούν με επιτόπια έρευνα και συνεντεύξεις βάθους ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα για τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των γυναικών κρατουμένων, τις σχέσεις τους με το οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους για επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση, τις ιδιαίτερες ανάγκες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, αλλά και στις δικές τους προτάσεις για την εκπλήρωση των αναγκών τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού δεν υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός ορισμός. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό ως "την παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημόσιων αγαθών, όπως π.χ., αυτά της εκπαίδευσης, του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης κ.τ.λ., ή έλλειψη των οποίων οδηγεί συνήθως στη οικονομική ανέχεια και στην περιθωριοποίηση. Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός χαρακτηρίζει, δηλαδή, τόσο μια κατάσταση όσο και μια διαδικασία"⁸⁹

Η φυλακή ως τόπος κοινωνικής απόρριψης, αποτελεί ένα μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο των εγκλειστών όσο και αυτών που έχουν αποφυλακισθεί.

Αναλυτικότερα, ο εγκλεισμός έχει ως συνέπεια την απομάκρυνση των κρατουμένων από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον και την αγορά εργασίας για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Αλλά και μετά την αποφυλάκιση οι δυνατότητες για κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη είναι περιορισμένες.

Ο κίνδυνος αποκλεισμού από την αγορά εργασίας είναι μεγαλύτερος για τους πληθυσμούς με το στίγμα της ποινικής καταδίκης και της φυλακής, γιατί συνήθως διαθέτουν χαμηλή εκπαίδευση και κατάρτιση, μη κατάλληλες ειδικότητες ή μη κατάλληλη επαγγελματική πείρα, καθώς και συχνότερες και μεγαλύτερες περιόδους ανεργίας. Πολλοί αλληλοσυνδεόμενοι παράγοντες πολλαπλασιάζουν τις πιθανότητες αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, όπως για παράδειγμα η ποιότητα ζωής και η κοινωνική πείρα. Έτσι, οι τρόποι για την κοινωνική ένταξη και την απασχόληση θα πρέπει να αντιμετωπίζουν το ευρύτερο φάσμα παραγόντων που είναι δυνατοί να την επηρεάσουν.

Τα προβλήματα της ανεργίας, καθώς και οι συνεπακόλουθες οικονομικές δυσκολίες, επιτείνονται και από τον κοινωνικό αποκλεισμό που αντιμετωπίζουν οι πληθυσμοί με το στίγμα της ποινικής καταδίκης και της φυλακής. Επομένως ο αποκλεισμός τους από την αγορά εργασίας αποτελεί μια μόνο πτυχή του ευρύτερου αποκλεισμού από πολλές καθημερινές κοινωνικές δραστηριότητες της σύγχρονης ζωής.

Για να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα αυτά, χρειάζεται επιπλέον βοήθεια και κατάλληλες διευθετήσεις για την εκπαίδευση, κατάρτιση και απασχόληση. Οι προαναφερθείσες δραστηριότητες, προκειμένου να αποδειχθούν αποτελεσματικές, είναι απαραίτητο να συνοδεύονται από νομικούς και ηθικούς προβληματισμούς και από στρατηγικές άρσης των κοινωνικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων.

Σε σύγκριση με τους άνδρες, οι γυναίκες φυλακισμένες-αποφυλακισμένες βιώνουν εντονότερα την κοινωνική απομόνωση και περιθωριοποίηση εξαιτίας των παραδοσιακών αντιλήψεων που καθορίζουν τους ρόλους των δύο φύλων και κατά συνέπεια την κοινωνική θέση των γυναικών.

Ειδικότερα στην αγορά εργασίας είναι θύματα διπλής προκατάληψης: ως γυναίκες υφίστανται τις κοινωνικές διακρίσεις λόγω του φύλου τους, αλλά και με το στίγμα της φυλακής και της καταδίκης είναι θύματα περαιτέρω διακρίσεων.

Η κατάχρηση της “φιλολογίας” για τις ιδιαιτερότητες των γυναικών θα μπορούσε να αποτελέσει λανθασμένη στάση ίδιας σημασίας με την αγνόησή τους. Γι’ αυτό είναι σημαντική η διεξαγωγή εμπειρικών ερευνών τόσο για τον έγκλειστο γυναικείο πληθυσμό των φυλακών όσο και για τις αποφυλακισμένες, ώστε να τεκμηριώνουν συγκεκριμένες δράσεις και πολιτικές από φορείς κοινωνικής πολιτικής και δράσης

Η ύπαρξη ενημερωμένων επίσημων στατιστικών στοιχείων και ερευνών για τις φυλακισμένες-αποφυλακισμένες γυναίκες, θα προσφέρει χρήσιμα συμπεράσματα για την αντιμετώπιση των αναγκών αυτής της κοινωνικής κατηγορίας.

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **Ανδρίτσου Α., Δασκαλάκης Κ., Παπαδοπούλου Π.**, “Έρευνα: ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα”., προκαταρκτική έκθεση της ερευνητικής ομάδας εγκληματολογίας του ΕΚΚΕ, *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών* , ειδικό τεύχος 68^ο Άνοιξη 1988, σελ. 237-402.

⁸⁹ Κασσιμάτη Κ., Κοινωνικός αποκλεισμός- η ελληνική εμπειρία, Gutenberg, 1998, σελ.58.

- **Αρτινοπούλου Β.**, "Γυναίκα και έγκλημα", *Ο αγώνας της γυναίκας*, εκδ. Ρένα Λάμψα, 1990.
- **Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α.**, "Οι ιδιαιτερότητες της γυναικείας εγκληματικότητας. Μια απόπειρα εξήγησής τους", στο *"Αφιέρωμα στη μνήμη του Η. Δασκαλάκη"*, Πάντειο πανεπιστήμιο κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, τμήμα κοινωνιολογίας, τομέας εγκληματολογίας, 1991,σελ.77-201.
- **Δασκαλάκη Η., Παπαδοπούλου Π., Τσαμπαρλή Δ., Φρονίμου Ε.**, "Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός", στο *"Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός των προτεραιοτήτων πολιτικής"*, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τόμος ΙΙ, Αθήνα, Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών, 1994, σσ.412-443.
- **Δασκαλάκης Η.**, *"Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης"*, Σάκκουλα, Αθήνα -Κομοτηνή , 1985.
- **Δασκαλάκης Η.**, *"Η εγκληματολογία του περάσματος στη πράξη-Παραδόσεις"*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1985.
- *"Έκθεση για την κατάσταση στις ελληνικές φυλακές και τις δυνατότητες βελτίωσης του σωφρονιστικού συστήματος της χώρας"*, Βουλή των Ελλήνων, τυπογραφείο της Βουλής, Αθήνα, 1994.
- **Κανέλλης Μ.**, "Παρουσίαση των ομάδων εθελοντικής εργασίας στα πλαίσια των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης αποφυλακισμένων", εισήγηση στην ημερίδα *"Παρουσίαση προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης αποφυλακισμένων στην βιβλιοδεσία και στην ανακύκλωση και προγραμμάτων κατάρτισης μειονεκτούντων ανηλίκων"*, Θεσσαλονίκη, Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1 Νοεμβρίου 1995
- **Κρανιδιώτη Μ.**, "Πρότυπα σωφρονιστικής πολιτικής και ο δρόμος προς την κοινωνική επανένταξη", εισήγηση στην ημερίδα *"Αποτελέσματα προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης κρατουμένων. Προετημασία για την επανένταξη"*, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1996 Μαραγκοπούλου Α., Σάκκουλα,1997.
- **Μαράντη Χ., Μαραντίδου Α., Μπόζος Στ., Νικολακόπουλος Α., Παπαδοπούλου Χ., Παπουλή Μ.**, *"Κοινωνική επανένταξη κρατουμένων, Εργασία στο μάθημα ανάλυση και εφαρμογές δημόσιας πολιτικής"*, Αθήνα, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, 1995-1996
- **Μαυρής Μ.**, "Γυναικεία εγκληματικότητα" , *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τ.67α, 1988,σσ.150-162
- **Νόβα - Κατσούνη Χ.**, "Η εγκληματική δραστηριότητα της γυναίκας", *Ελληνική Επιθεώρηση Εργασίας*, τεύχος 3-4 , Ιούνιος-Δεκέμβριος 1989.

- **Νόβα- Κατσούνη Χ**, Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των δραστών στα αυτόφωρα αδικήματα και επίσημος κοινωνικός έλεγχος, ΠολυτυποεκδοτικήΕ.Π.Ε., Αθήνα, 1991
- **Σιαμάνη, Α. και Χατζηχριστοδούλου Ι.**, "Αποκατάσταση αποφυλακισμένων γυναικών", Πτυχιακή εργασία, Αθήνα, ΤΕΙ Αθήνας, Τμήμα κοινωνικής εργασίας, 1991.
- **Σπινέλλη Κ.**, "Σύστημα διασφάλισης ποιότητας ενεργειών ψυχο-κοινωνικής στήριξης προγραμμάτων κατάρτισης κρατουμένων ή βασικές αρχές λειτουργίας, δομής και υλοποίησης συνοδευτικών ενεργειών κατάρτισης κρατουμένων φυλακής Κορυδαλλού", εισήγηση στην ημερίδα "Αποτελέσματα προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης κρατουμένων. Προετοιμασία για την επανένταξη" Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1996.
- **Φίλιας Β.**, "Όψεις διατήρησης και μεταβολής του κοινωνικού συστήματος", τόμος Α', εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1980.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- **Carlen P.**, Why study women's imprisonment? Or anyone else ? An indefinite article, British journal of criminology, vol. 34, special issue 1994,pp 131-139
- **Carlen P.**, Woman's imprisonment, Routledge and Kegal Paul, London,1983
- **Carol Smart**, "Criminological Theory: Its Ideology and Implications concerning Women", in "Low, Crime and Sexuality. Essay in Feminism" Sage Publications, London, 1995.
- **Eaton M.**, Woman after prison, Buckingham, Open University press.
- **Foucault, M.**, " Επιτήρηση και τιμωρία : η γέννηση της φυλακής", εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1989
- **Goffman E.**, " Άσυλα", εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1994.
- **Howe A.**, Punish and critique, towards a feminist analysis of penalty, Routledge ,London. 1994.
- **Meda Chesney-Lind**, "Women and crime: The female offender", in: "The International Library of Criminology, Criminal Justice and Penology", Ngaire Maffine. Dartmouth, USA, 1995.
- **Ward, D., and Kassebaum, G.**, Woman's prison: sex and social structure, Publishing Co, Chicago, 1965.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ – ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ – ΠΑΛΛΙΝΟΣΤΗΣΑΣΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η μετανάστευση αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο και μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της δεκαετίας του '90. Κατά την πρόσφατη περίοδο, έχει διεθνώς παρατηρηθεί σημαντική αύξηση των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Αυτή η αύξουσα τάση των μεταναστευτικών ροών, συνοδεύεται με σημαντικές διαφοροποιήσεις στις μεταναστευτικές κινήσεις, όσον αφορά τη χώρα εγκατάστασης των μεταναστών. Το κύμα μετανάστευσης, το οποίο σημειώνεται την τελευταία δεκαετία, δεν έχει προορισμό μόνο τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών, δηλαδή τις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες και στις Η.Π.Α., αλλά κατευθύνεται και προς τις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Η Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία και η Ελλάδα χαρακτηρίζονται ως χώρες υποδοχής μεταναστών και προσφύγων.

Γεωγραφικά, ιστορικά, οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας, προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό την προτίμησή της ως χώρα υποδοχής τμήματος των πληθυσμών, που εγκατέλειψαν οριστικά ή προσωρινά τις περιοχές καταγωγής τους, στην προσπάθεια να αποφύγουν κάθε είδος καταπίεσης και οικονομικής ανέχειας.

Η μετανάστευση στην Ελλάδα προέρχεται κυρίως από χώρες της Βαλκανικής, Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, από την Ασία και την Αφρική.

Παράλληλα, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων και μεταναστών, ελληνικής καταγωγής, εισέρχεται στην Ελλάδα από χώρες-μέλη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και τη Νότια Αλβανία.

Οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίζονται οι πρόσφυγες και οι μετανάστες στην καθημερινή πραγματικότητα αρκετά συχνά αναδεικνύουν έντονες τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι συνθήκες ζωής των μεταναστών στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από προβλήματα στέγασης, εφόσον αρκετοί ζουν σε ανθυγιεινούς χώρους επιπλέον ζουν απομονωμένοι εξαιτίας της άγνοιας της ελληνικής γλώσσας η οποία δημιουργεί προβλήματα και στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Παράλληλα αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα εφόσον η δυνατότητα νόμιμης εργασίας, η άδεια

εξασκήσεως επαγγέλματος, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και η ασφαλιστική κάλυψη απουσιάζουν από το μεγαλύτερο αριθμό των προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα.

Το ενδιαφέρον των επιστημόνων για το μεταναστευτικό φαινόμενο αυξήθηκε τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας. Το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτέλεσε αντικείμενο διερεύνησης από μια πληθώρα επιστημών, όπως η πολιτική επιστήμη, η νομική, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η οικονομική επιστήμη και η εγκληματολογία. Το σύνολο όμως των εμπειρικών ερευνών που έχει διεξαχθεί πάνω στο θέμα των προσφύγων, των παλιννοστούντων και των μεταναστών, συγκρινόμενο με τον αριθμό όσων έχουν γραφτεί πάνω στο θέμα είναι πολύ μικρό. Ακόμα μικρότερος είναι ο αριθμός των θεωρητικών και εμπειρικών διερευνήσεων ειδικότερα για τη γυναικεία μετανάστευση, παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια στη διεθνή βιβλιογραφία για τη μετανάστευση υπάρχουν αρκετές αναφορές στη λεγόμενη "θηλυκοποίηση" της μετανάστευσης, ως έννοια που εκφράζει την αυξημένη και αυτόνομη συμμετοχή των γυναικών στις μεταναστευτικές κινήσεις.

Ένα λοιπόν από τα χαρακτηριστικά της ελληνικής βιβλιογραφίας για τη μετανάστευση, είναι το γεγονός ότι σχεδόν αγνοεί τις γυναίκες που μεταναστεύουν ή όταν αυτές δεν αγνοούνται αντιμετωπίζονται στα πλαίσια της οικογένειας που μεταναστεύει.

ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η απογραφή και η συστηματική έκθεση των θεωρητικών μελετών και εμπειρικών διερευνήσεων, που έχουν πραγματοποιηθεί κατά την τελευταία δεκαετία κι αφορούν τις γυναίκες πρόσφυγες, μετανάστες και παλιννοστήσασες που ζουν στην Ελλάδα. Απώτερος στόχος μας είναι η διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας του επιστημονικού προβληματισμού, που έχει αναπτυχθεί γύρω από αυτές τις ομάδες γυναικών, ο εντοπισμός των ερευνητικών κενών και η διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων για την πλήρωση αυτών.

ΣΤΑΔΙΑ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Έχοντας λοιπόν ως στόχο την απογραφή και παρουσίαση των θεωρητικών μελετών και των εμπειρικών ερευνών που αφορούν τις γυναίκες μετανάστες, πρόσφυγες και παλιννοστήσασες στην Ελλάδα, σ' ένα πρώτο στάδιο ξεκινήσαμε με

την αναζήτηση και συγκέντρωση του βιβλιογραφικού υλικού που αφορά αυτές τις ομάδες γυναικών.

Για τη συγκέντρωση των βιβλιογραφικών αυτών δεδομένων απευθυνθήκαμε σε ποικίλες πηγές, όπως βιβλιοθήκες, βιβλιοπωλεία, ερευνητικά κέντρα, φορείς και οργανισμούς που ασχολούνται με αυτές τις ομάδες, το διαδίκτυο, και βάσεις δεδομένων ιδρυμάτων.

Το συγκεντρωθέν υλικό στη συνέχεια αποδελτιώθηκε και καταχωρήθηκε με μορφή αρχείου σε βάση δεδομένων.

Κατόπιν, προχωρήσαμε σε μία πρώτη εκτίμηση του περιεχομένου του συλλεγθέντος βιβλιογραφικού υλικού, έχοντας ως στόχο την παρουσίαση των θεωρητικών προσεγγίσεων, των εμπειρικών ερευνών και των πορισμάτων της συναφούς με το θέμα επιστημονικής παραγωγής.

Τέλος, μέσα από τη σύνταξη της τελικής έκθεσης, με την οποία παρουσιάζουμε μια συνθετική εικόνα του συναφούς με το θέμα θεωρητικού προβληματισμού και των εμπειρικών ευρημάτων, επισημαίνονται τα ερευνητικά κενά και διατυπώνονται προτάσεις για την πλήρωση τους.

ΠΗΓΕΣ

Για τη συγκέντρωση των βιβλιογραφικών δεδομένων, (βιβλία, άρθρα, μελέτες, εκθέσεις, πρακτικά συνεδρίων, διδακτορικές διατριβές, επιστημονικές έρευνες) απευθυνθήκαμε στους κάτωθι φορείς: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών(Ε.Κ.Κ.Ε.), Γενική Γραμματεία Ισότητας, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, Βιβλιοθήκη Νομικής Σχολής (Ποινικό Σπουδαστήριο), Βιβλιοθήκη Τ.Ε.Ι. Αθηνών, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες, Ελληνικό Συμβούλιο για τους πρόσφυγες, Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, Υπουργείο Εργασίας (Γενική Γραμματεία Διεύθυνσης Κοινωνικών Προγραμμάτων), Κέντρο ερευνών για τις γυναίκες της Μεσογείου, Κέντρο έρευνας γυναικείων θεμάτων, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Ι.Ν.Ε. / Γ.Ε.Σ.Ε.Ε., Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, Ομοσπονδία Ποντιακών Συλλόγων Νοτίου Ελλάδος (ΝΟΣΤΟΣ), Εθελοντική Εργασία Αθηνών, ΧΕΝ., "Εύξεινη Πόλη", Σύλλογος Βορειοηπειρωτών, Κέντρο συμπαράστασης παλιννοστούντων, Δίκτυο κοινωνικής υποστήριξης Ποντίων και Μεταναστών, Κέντρο κοινωνικής και επαγγελματικής υποστήριξης.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κατά την εκπόνηση της μελέτης παρουσιάστηκαν προβλήματα και δυσκολίες, πολλές από τις οποίες δεν είχαν προβλεφθεί.

Σε ορισμένες βιβλιοθήκες δεν υπήρχε δυνατότητα αναζήτησης βιβλίων μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή, με αποτέλεσμα να αναλώνετε πολύς χρόνος στην αναζήτηση του βιβλιογραφικού υλικού που μας ενδιέφερε. Σε άλλες, όπου υπήρχε αυτή η δυνατότητα, με το σχετικό λήμμα δεν εμφανίζονταν το σύνολο της βιβλιογραφίας που διέθετε η βιβλιοθήκη. Επίσης το ωράριο των περισσότερων βιβλιοθηκών δεν μας επέτρεπε την παρατεταμένη παραμονή μας σ' αυτές.

Σε ορισμένες βιβλιοθήκες υπάρχει έλλειψη αρκετών αντιτύπων, με αποτέλεσμα σε όσες από αυτές είναι δανειστικές να είναι δύσκολη η πρόσβαση σε βιβλία του ενδιαφέροντός μας.

Επίσης, στις περισσότερες περιπτώσεις είναι δύσκολη η εύρεση όλων των τευχών των επιστημονικών περιοδικών.

Άλλη μια δυσκολία εντοπίζεται στη μη εύκολη πρόσβαση σε πρακτικά ημερίδων και συνεδρίων.

Επίσης, εμπειρικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί και συγγράμματα που έχουν εκδοθεί από φορείς και πανεπιστήμια εκτός της περιοχής της πρωτεύουσας, είναι δύσκολο να εντοπιστούν και να αποκτηθεί πρόσβαση σε αυτά.

Σε πολλά άρθρα που αναφέρονται σε εμπειρικές έρευνες δεν γίνεται σαφής η ταυτότητα των ερευνών.

Κάποιοι φορείς και οργανισμοί δεν διαθέτουν σε οργανωμένη μορφή το υλικό τους και σε πολλές περιπτώσεις, λόγω γραφειοκρατικών διαδικασιών, είναι αρκετά χρονοβόρα η πρόσβαση σε αυτό.

Επιπλέον σε κάποιους δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση στο υλικό που διαθέτουν για τεχνικούς ή άλλους λόγους.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Στο παρόν κεφάλαιο παρατίθενται οι θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης, παλιννόστησης, τις γυναίκες πρόσφυγες και ομογενείς.

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

Κάποιες από τις θεωρητικές προσεγγίσεις που παρουσιάζονται εδώ, για το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης, είναι αποτέλεσμα του επιστημονικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε αναφορικά με τη μεταπολεμική οικονομική μετανάστευση από τις αγροτικές περιοχές προς τα μεγάλα βιομηχανικά αστικά κέντρα της Δύσης.

Η οπτική αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την υιοθέτηση της υπόθεσης ότι οι γυναίκες που μεταναστεύουν προέρχονται από οικονομικά υπανάπτυκτες χώρες, χώρες στις οποίες οι γυναίκες στερούνταν επαγγελματικής εμπειρίας και ειδίκευσης. Αυτό όμως δεν ανταποκρίνεται σε κάποιες πλευρές της σύγχρονης γυναικείας μετανάστευσης δεδομένου ότι οι γυναίκες που μεταναστεύουν σήμερα και ιδίως αυτές από την Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη διαθέτουν αυξημένα επαγγελματικά προσόντα και επαγγελματική εμπειρία.

Τα ερωτήματα που κυρίως απασχόλησαν όσους ασχολήθηκαν με το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης αφορούσαν: τους λόγους και τους τρόπους μετανάστευσης των γυναικών, το ρόλο της γυναίκας γενικά στη μεταναστευτική διαδικασία, αλλά κυρίως την επίδραση της μεταναστευτικής εμπειρίας πάνω στο ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια, στην εργασία και την κοινωνία.

Αναφορικά με τους λόγους και τους τρόπους μετανάστευσης των γυναικών παρατηρείται ότι υπάρχουν γυναίκες που μεταναστεύουν για να συναντήσουν τις οικογένειές τους ή τους συζύγους τους. Αυτή η μορφή μετανάστευσης χαρακτηρίζεται ως εξαρτημένη και στόχο έχει την καλύτερευση της οικονομικής κατάστασης τόσο της ίδιας της γυναίκας όσο και της οικογένειάς της. Από την άλλη υπάρχουν και μορφές ανεξάρτητης μετανάστευσης όπου οι γυναίκες μεταναστεύουν για καθαρά οικονομικούς λόγους και για να καλυτερεύσουν τις συνθήκες ζωής τους.⁹⁰

Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανό να εισέλθουν στη χώρα υποδοχής μέσα από την επανένωση της οικογένειας ή το σχηματισμό της και να οριστούν ως εξαρτώμενες σύζυγοι και μητέρες, καθώς λόγω των περιορισμών που

⁹⁰ Βλ. Μ.Δεφίγγου-Κ.Κουφάκου, "Η γυναίκα στη μεταναστευτική διαδικασία - η θέση και ο ρόλος της" στο *Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας - Παλιννόστησης του Ελληνικού Πληθυσμού*, Τομ. Α', Γ.Γ.Α.Ε., Αθήνα, 1990, σελ. 342

υπάρχουν στην Ευρώπη για την είσοδο σε αυτή, οι άνθρωποι προσπαθούν να ενταχθούν στην ομάδα που θα τους επιτρέψει την είσοδο.⁹¹

Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση υπάρχουν γυναίκες που μεταναστεύουν μόνες ή πριν από τους συζύγους τους διότι ή αγορά εργασίας και ο καταμερισμός εργασίας κατά φύλο στη χώρα υποδοχής προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης στις γυναίκες.⁹²

Πέρα από τις παραπάνω προσεγγίσεις όσον αφορά τους τρόπους και τις αιτίες της μετανάστευσης των γυναικών, υπάρχει και η θέση ότι ακόμα και όταν η γυναίκα (έγγαμη ή άγαμη) μεταναστεύει μόνη της, εξακολουθεί να είναι εξαρτημένη από την οικογενειακή ομάδα, καθώς η μετανάστευση είναι ένας τρόπος να λύσει η οικογένεια τα προβλήματά της και να επιτύχει τους στόχους της και ο μετανάστης ως άτομο είναι το μέσο επίτευξης αυτών των στόχων. Επομένως σε αυτό το πλαίσιο η μετανάστευση της γυναίκας δεν σημαίνει ότι οδηγεί και στην ανεξαρτητοποίησή της από την οικογένεια.⁹³

Αναφορικά με τον ρόλο της γυναίκας στην μεταναστευτική διαδικασία, έχει υποστηριχθεί ότι οι γυναίκες έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο σε αυτή. Ακόμα και στις περιπτώσεις που οι ίδιες δεν μετανάστευσαν αλλά έμειναν στη χώρα τους, συνέβαλλαν με άμεσους και έμμεσους τρόπους στη μεταναστευτική διαδικασία, όπως με το παρακινούν το σύζυγο να μεταναστεύσει, με το να αναλαμβάνουν μόνες τη φροντίδα του νοικοκυριού. Στις περιπτώσεις των γυναικών που μετανάστευσαν, παρατηρείται ότι συνέβαλλαν καθοριστικά στην επιβίωση και στην κοινωνική άνοδο της οικογένειας στη χώρα υποδοχής.⁹⁴

Όσον αφορά την επίδραση της μεταναστευτικής εμπειρίας πάνω στο ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις.

Σύμφωνα με μια άποψη, η διαδικασία της μετανάστευσης έχει θετική επίδραση για τη θέση και το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία γενικά. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι μέσα από την διαδικασία της μετανάστευσης η γυναίκα ισχυροποιεί και καλυτερεύει τη θέση της⁹⁵

⁹¹Βλ. Kofman E., Rosemary S., "Migrant Women and Exclusion in Europe" στο *The European Journal of Women's Studies*, vol. 5, November 1998

⁹² Βλ. Βεντούρα Λ., "Μετανάστευση γυναικών: γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος", *Δίψη*, τεύχ. 6, Μάιος 1993, σελ. 233

⁹³ Βλ. Μουσούρου Λ., "Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη" εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993.

⁹⁴ Βλ. υπ. 3, σελ. 233.

⁹⁵ Βλ. Hoffman-Nowotny, J.J., " Sociological and Demographic Aspects of the Changing Status of Migrant Women in Europe", *Zeitschrift fur Bevölkerungswissenschaften*, 1977, 2, 3-22 στο υπ. 1, σελ. 245

Λόγω της απομάκρυνσης από τη ευρύτερη οικογένεια χαλαρώνει ο κοινωνικός έλεγχος και αυξάνει η σημασία του ζευγαριού. Η είσοδος της γυναίκας μετανάστη στην αγορά εργασίας δίνει μια οικονομική διάσταση στις σχέσεις της με την οικογένεια, γεγονός που συντελεί στην μετατόπιση της εξουσίας στο ζευγάρι, στην αύξηση της συμμετοχής της στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων και στην εγκατάλειψη ορισμένων παραδοσιακών ρόλων και καθηκόντων τα οποία αντικαθίσταται με το νέο οικονομικό της ρόλο ο οποίος επιπρόσθετα λειτουργεί ως πηγή αυτοεκτίμησης.⁹⁶

Η επαφή με τη χώρα υποδοχής οδηγεί στην εγκατάλειψη των παραδοσιακών τρόπων συμπεριφοράς και στην υιοθέτηση νέων που είναι σύμφωνες με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις σχέσεις των δύο φίλων στη χώρα υποδοχής.⁹⁷

Πέρα από τις θεωρητικές προσεγγίσεις σύμφωνα με τις οποίες η μετανάστευση έχει θετική επίπτωση πάνω στη θέση και τον ρόλο της γυναίκας, υπάρχουν άλλες σύμφωνα με τις οποίες η μετανάστευση έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση της γυναικείας εξάρτησης και την χειροτέρευση της θέσης της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία.

Η διπλή εργασία της γυναίκας μετανάστριας, ως εργάτριας και ως υπεύθυνης για τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών, η έλλειψη δικτύων στήριξης και βοήθειας από την ευρύτερη οικογένεια, η άγνοια της γλώσσας και το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές η άδεια εργασίας και παραμονής είναι νομικά εξαρτημένα από τον σύζυγο, είναι παράγοντες που οδηγούν στην αποδυνάμωση της θέσης της μετανάστριας μέσα στην οικογένεια.⁹⁸

Η μετανάστευση και η είσοδος της γυναίκας στην αμειβόμενη απασχόληση έχει ως στόχο την επίτευξη των υλικών στόχων της οικογένειας. Δεν σημαίνει ότι η γυναίκα υιοθετεί λιγότερο παραδοσιακές συμπεριφορές ή ότι η οικογένεια δέχεται την παράβαση της παράδοσης⁹⁹

Οι γυναίκες μετανάστες υφίστανται αυστηρότερο οικογενειακό έλεγχο απ' ό,τι οι άνδρες και η συμπεριφορά τους κρίνεται συνηθέστερα και εντονότερα καθώς αυτές θεωρούνται κύρια υπεύθυνες για την διατήρηση και αναπαραγωγή συναισθηματικών δεσμών και της ταυτότητας.¹⁰⁰ Η οποιαδήποτε απόκλιση από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και συμπεριφοράς αυξάνει τις συγκρούσεις ανάμεσα στο

⁹⁶ Βλ. υπ. 3, σελ. 236-237

⁹⁷ Βλ. Σακκά Δ., "Παλιννόστηση : μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών ", Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 71-72

⁹⁸ Βλ. υπ. 3, σελ 234

⁹⁹ Βλ. υπ. 4, σελ. 45

¹⁰⁰ Βλ. υπ. 4, σελ.52

ζευγάρι και έχει ως συνέπεια την επαναφορά της γυναίκας στον παραδοσιακό της ρόλο.¹⁰¹

Η καταπίεση που νιώθει η μετανάστρια στην χώρα υποδοχής και η πολύ συχνά αρνητική εμπειρία που έχει στο χώρο εργασίας έχει ως αποτέλεσμα ο ρόλος της νοικοκυράς να είναι ο μόνος κοινωνικά αποδεκτός ρόλος που μένει στη γυναίκα μετανάστη και ο χώρος του σπιτιού να είναι ο χώρος που πολλές γυναίκες νιώθουν σιγουριά.¹⁰²

Παρά το γεγονός ότι οι μετανάστες γενικά κατέχουν μειονοτική θέση στη χώρα υποδοχής, η θέση της γυναίκας μετανάστριας είναι περισσότερο υποβαθμισμένη από του άνδρα μετανάστη λόγω της τριπλής της ιδιότητας ως γυναίκας, ως ξένης και ως μέλος της εργατικής τάξης. Η θέση της στην αγορά εργασίας είναι κατώτερη απ' αυτή των γυναικών των χωρών υποδοχής και απ' αυτή των ανδρών μεταναστών.¹⁰³

Οι γυναίκες μετανάστες, λόγω των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, των διακρίσεων σε βάρος των ξένων και λόγω της έλλειψης κάποιας ειδίκευσης έχουν πρόσβαση σε περιορισμένο αριθμό και τύπο εργασιών.¹⁰⁴

Αντιμετωπίζουν δύσκολες συνθήκες εργασίας, χαμηλότερους μισθούς, μικρότερη προστασία, μεγαλύτερη εκμετάλλευση και δυσκολία για επαγγελματική και κοινωνική άνοδο. Σε σύγκριση με τους άνδρες μετανάστες έχουν χαμηλότερους μισθούς ανεξάρτητα από το αν κάνουν τις ίδιες εργασίες και αν έχουν τα ίδια μ' αυτούς προσόντα. Επιπλέον λόγω του ότι είναι μετανάστες, είναι απομονωμένες, χωρίς δικαίωμα ψήφου, χωρίς να γνωρίζουν τα δικαιώματά τους, χωρίς πολλές φορές να έχουν δικαίωμα συμμετοχής σε συνδικαλιστικές και άλλες οργανώσεις.¹⁰⁵

Στην χώρα υποδοχής οι μετανάστριες χάνουν τον κοινωνικό ρόλο και την κοινωνική αξία που είχαν στην χώρα καταγωγής.¹⁰⁶

Υφίστανται το ρατσισμό σε συνδυασμό με τον σεξισμό, καθώς από την μια μεριά οι ίδιοι οι άνδρες της εθνικής τους ομάδας τις καταπιέζουν και τις αποκλείουν από την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή και από την άλλη λόγω του ότι

¹⁰¹ Βλ. υπ. 8, σελ 72

¹⁰² Βλ. υπ. 1, σελ 247

¹⁰³ Βλ. υπ. 8, σελ. 64

¹⁰⁴ Βλ. υπ. 3, σελ 236

¹⁰⁵ Βλ. υπ. 1, σελ 233-234

¹⁰⁶ Βλ. υπ. 3, σελ 234

είναι ξένες και γυναίκες, η κοινωνία υποδοχής τις εξαιρεί από την συμμετοχή σε πολιτικούς, εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς θεσμούς.¹⁰⁷

Επιπλέον η υποτέλεια των ασθενέστερων οικονομικά χώρων και η μείωση του βιοτικού επιπέδου ακόμα και στις χώρες υποδοχής των μεταναστών, οδηγεί πολλές γυναίκες μετανάστες να εργάζονται είτε σαν κακοπληρωμένες οικιακοί βοηθοί είτε σαν πόρνες. Πολλές εξαθλιωμένες γυναίκες εξαναγκάζονται με ψευδείς υποσχέσεις ή με διαφόρων ειδών πιέσεις να εργαστούν στη βιομηχανία του sex. Η εμπορία αυτή των γυναικών αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος για αυτοδιάθεση, παραβίαση της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας, οικονομική εκμετάλλευση και στέρηση της ελευθερίας.¹⁰⁸

Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση η μετανάστευση έχει τόσο θετική όσο και αρνητική επίδραση πάνω στη θέση και στον ρόλο της γυναίκας. Αυξάνει την γυναικεία εκμετάλλευση προσθέτει επιπλέον υποχρεώσεις σε αυτή, από την άλλη όμως συμβάλλει στην οικονομική ανεξαρτησία της γυναίκας και οδηγεί στην συνειδητοποίηση ότι η θέση της δεν είναι δεδομένη.¹⁰⁹

Υποστηρίζεται επίσης, ότι οι γυναίκες μετανάστες είναι περισσότερο διαφοροποιημένες μεταξύ τους απ' ότι οι άνδρες μετανάστες διότι οι κοινωνικές, οικονομικές, και πολιτισμικές διαφορές της χώρας προέλευσης από την χώρα υποδοχής διαπλέκονται με την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ποικιλία των συστημάτων ιεράρχησης κατά φύλο.¹¹⁰Γι' αυτό τον λόγο δεν μπορούν να γενικευθούν οι εμπειρίες μιας ομάδας μεταναστριών στο σύνολό τους.¹¹¹ Διαφορετικές ομάδες μεταναστριών υφίστανται διαφορετικού βαθμού διακρίσεις και οι μηχανισμοί περιθωριοποίησης επιδρούν διαφορετικά σε διαφορετικές ομάδες μεταναστριών.¹¹²

Πολλοί υποστηρίζουν ότι η επίδραση που έχει η μετανάστευση στη θέση και τον ρόλο της γυναίκας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως τον τόπο και τον χρόνο της μετανάστευσης, την οικονομική συγκυρία, τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας και τα χαρακτηριστικά του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο στην χώρα υποδοχής, τα δίκτυα αλληλοβοήθειας, την εκπαίδευση και την επαγγελματική

¹⁰⁷ Βλ. Anthias F., "Έθνος, γυναίκα και ρατσισμός" στο *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο*, παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 149

¹⁰⁸ Βλ. Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, "Εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και προσφύγων γυναικών" στο *Εθνικισμός, ρατσισμός, κοινωνικό Φύλο, παρατηρητής*, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 37-42

¹⁰⁹ Βλ. υπ. 1, σελ 246

¹¹⁰ W. A. Dumon, "The situation of migrant women workers", *International Migration* Vol XIX No 1-2, 1981, σ. 191 στο υπ. 1 σελ 235

¹¹¹ Βλ. υπ. 3, σελ 235

¹¹² Βλ. Λαζαρίδου Γ., "Μετανάστριες στην Ελλάδα- Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία - μια επιτόπια μελέτη" στο *Εθνικισμός, Ρατσισμός και Κοινωνικό Φύλο*, παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ.

εμπειρία της μετανάστριας, την θέση της γυναίκας στην χώρα προέλευσης. Επιπλέον, αυτή η επίδραση καθορίζεται από το αν η μετανάστρια έχει ζήσει σε αγροτική ή αστική περιοχή, την ηλικία και την οικογενειακή της κατάσταση την στιγμή της μετανάστευσης, τους λόγους της μετανάστευσης, το αν μεταναστεύει μόνη ή με την οικογένεια της, τον χρόνο παραμονής στην χώρα υποδοχής.¹¹³

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Ένα μεγάλο ποσοστό των προσφύγων αποτελείται από γυναίκες. Σε πολλές χώρες οι γυναίκες αναγκάζονται να τις εγκαταλείψουν διότι υφίστανται σοβαρές διακρίσεις εξαιτίας του φύλου τους, τόσο από τις τοπικές κοινότητες όσο και από την επίσημη εξουσία-κράτος. Πολλές διώκονται γιατί παραβίασαν κοινωνικά ήθη των κοινοτήτων τους. Ακόμα και ως θύματα στρατιωτικών επιθέσεων πολλές φορές οι γυναίκες υπόκεινται σε βασανισμούς που σχετίζονται αποκλειστικά με το φύλο τους, όπως σεξουαλική κακοποίηση και βιασμούς¹¹⁴.

Οι γυναίκες πρόσφυγες πέρα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όλοι οι πρόσφυγες ανεξαρτήτου φύλου, αντιμετωπίζουν προβλήματα και διακρίσεις που σχετίζονται άμεσα με το φύλο τους. Ο συνδυασμός της ιδιότητας του πρόσφυγα και της γυναίκας οδηγεί τις γυναίκες πρόσφυγες σε ιδιαίτερα τραγική θέση¹¹⁵.

Υφίστανται διακρίσεις και αντιμετωπίζουν προβλήματα εξαιτίας του φύλου τους, κατά τη διάρκεια της φυγής από τη χώρα τους κατά την διάρκεια των διαδικασιών απόκτησης της προσφυγικής ιδιότητας, κατά την παραμονή τους στους προσφυγικούς καταυλισμούς και στις χώρες ασύλου καθώς και κατά τον επαναπατρισμό τους.

Στο διεθνή ορισμό του πρόσφυγα δεν γίνεται καμία αναφορά στο φύλο σαν αιτία δίωξης. Έτσι οι γυναίκες που έχουν διωχθεί για λόγους που σχετίζονται με το φύλο τους είναι δύσκολο να αποκτήσουν την προσφυγική ιδιότητα.

Πολλές φορές πέφτουν θύματα σεξουαλικής κακοποίησης βιασμών και σεξουαλικής εκμετάλλευσης, στους δρόμους φυγής από συνοριακούς φρουρούς, από υπεύθυνους στα πλαίσια αναγνώρισης της προσφυγικής ιδιότητας, από το

59

¹¹³ Βλ. υπ. 3, σελ. 235

¹¹⁴ Κωστοπούλου Β., "Τα αποτελέσματα της κρίσης ασύλου και των διαδικασιών των διεθνών οργανισμών στις γυναίκες πρόσφυγες: Η ιδιαιτερότητα της γυναίκας πρόσφυγα" στο *Εκλογή*, Αρ. 107 Οκτώβριος-Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1995, σελ. 399-400

¹¹⁵ Μπρισίμη Χ., "Γυναίκες πρόσφυγες" στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ. 49-50, Αθήνα, 1992, σελ. 26

προσωπικό των προσφυγικών καταυλισμών και από τους ίδιους τους πρόσφυγες¹¹⁶.

Για πολλές γυναίκες είναι δύσκολη η προσέγγιση των αρχών που έχουν σχέση με την αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα, ειδικότερα για γυναίκες που προέρχονται από κοινωνίες όπου δεν τους επιτρέπεται να έρχονται σε επαφή με ξένους.

Πολλές φορές ειδικά αν είναι θύματα σεξουαλικής κακοποίησης και βιασμών είναι δύσκολο να αποδείξουν το βάσιμο των ισχυρισμών τους ενώ συχνά το προσωπικό των υπηρεσιών που ασχολούνται με την αναγνώριση της προσφυγικής ιδιότητας είναι άνδρες, γεγονός που δυσκολεύει αυτές τις γυναίκες να μιλήσουν για τους λόγους φυγής τους ιδιαίτερα αν σ' αυτούς περιλαμβάνονται λόγοι σεξουαλικής κακοποίησης και βιασμού¹¹⁷.

Επιπλέον πολύ συχνά η προσφυγική ιδιότητα δίνεται μόνο στους άνδρες-αρχηγούς οικογενειών, με αποτέλεσμα η γυναίκα να βρίσκεται σε καθεστώς παραμονής κατώτερο του συζύγου της, να μην έχει τα ίδια δικαιώματα μ' αυτόν και να απολαμβάνει έτσι μικρότερη προστασία.¹¹⁸

Ακόμα και αν καταφέρουν να αποκτήσουν την προσφυγική ιδιότητα οι γυναίκες πρόσφυγες υφίστανται διακρίσεις κατά την επιλογή για τη μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα ασύλου και αυτό γιατί θεωρούνται άτομα λιγότερο παραγωγικά και χρήσιμα για τη χώρα, καθώς συνήθως είναι λιγότερο, σε σχέση με τους άνδρες, επαγγελματικά εκπαιδευμένες και καταρτισμένες και άρα θα αργήσουν να αποκτήσουν οικονομική αυτοδυναμία και επειδή συνήθως έχουν μαζί τους τα παιδιά τους γεγονός που θεωρείται ένα επιπλέον βάρος για τη χώρα υποδοχής.¹¹⁹

Πολλές φορές οι γυναίκες υφίστανται διακρίσεις στους προσφυγικούς καταυλισμούς όπως στο θέμα της διανομής της τροφής όπου δεν λαμβάνονται υπόψιν οι ειδικές ανάγκες των γυναικών. Η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας είναι δύσκολη ειδικά δε σε περιπτώσεις που οι πολιτισμικές αξίες δεν επιτρέπουν στις γυναίκες να επισκεφθούν άνδρα ιατρό και όταν τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας και η φύλαξη των παιδιών δεν τους αφήνουν χρόνο.¹²⁰

¹¹⁶ Μαγγανάρα Ι., "Η θέση των γυναικών προσφύγων ανά τον κόσμο. Πολιτικές των Ην. Εθνών για βοήθεια και προστασία" στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ., 49-50, Αθήνα, 1992, σελ. 31

¹¹⁷ βλ. υπ. 30, σελ. 30

¹¹⁸ βλ. υπ. 28, σελ. 402

¹¹⁹ βλ. υπ. 28, σελ. 402

¹²⁰ βλ. υπ. 30, σελ. 32

Αποκόπτονται από τα οικογενειακά-κοινωνικά πλαίσια στήριξης και προστασίας ενώ πολλές έχουν μαζί τους τα παιδιά τους, γεγονός που αποτελεί ένα επιπλέον βάρος για αυτές, σε σχέση με τον άνδρα πρόσφυγα.¹²¹

Στις περιπτώσεις που ο σύζυγος έχει πεθάνει ή έχει μείνει πίσω στην χώρα προέλευσης, αναγκάζονται να αναλάβουν νέους ρόλους. Στερημένες από οικογενειακούς-κοινωνικούς δεσμούς, από την παρουσία τους, αναγκάζονται να θεωρήσουν ως δεδομένη μια απότομη αλλαγή ρόλων.¹²²

Παράγοντες όπως πολιτισμικές αξίες, εξαντλητικές ώρες εργασίας, έλλειψη παιδικών σταθμών για τη φύλαξη των παιδιών τους, εμποδίζει τις γυναίκες πρόσφυγες να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμματα κατάρτισης.¹²³

Οι αρμόδιοι προτιμούν να χορηγήσουν την άδεια εργασίας στον άνδρα γιατί θεωρούν ότι αυτή είναι αναγκαιότερη σ' αυτόν¹²⁴ ενώ πολιτισμικές αξίες που δεν επιτρέπουν στη γυναίκα να εργαστεί έξω από το σπίτι, η έλλειψη επαγγελματικών προσόντων που έχουν ζήτηση στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, η έλλειψη παιδικών σταθμών, τα υψηλά επίπεδα ανεργίας στη φιλοξενούσα χώρα είναι παράγοντες που εμποδίζουν την είσοδο των γυναικών προσφύγων στην αγορά εργασίας. Στις περιπτώσεις που εργάζονται, αποτελούν φθηνή εργατική δύναμη με χαμηλές αμοιβές και κακές συνθήκες εργασίας ενώ για τις γυναίκες πρόσφυγες που πρώτη φορά εργάζονται έξω από το σπίτι, αυτό μπορεί να συνεπάγεται αλλαγή συζυγικών σχέσεων και συχνά οικογενειακή βία.¹²⁵

Κατά τον επαναπατρισμό συμβαίνει συχνά να αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα που αντιμετώπιζαν κατά τη φυγή, ενώ τις περισσότερες φορές εκείνοι που παίρνουν την απόφαση για την επιστροφή είναι οι αρχηγοί των προσφυγικών καταυλισμών με αποτέλεσμα πολλές γυναίκες να επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής χωρίς οι ίδιες να το επιθυμούν.¹²⁶

Από την άλλη, υποστηρίζεται επίσης πως υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που μπορούν να αναβαθμίσουν τη θέση της γυναίκας μέσα στην προσφυγική κοινότητα και την προσφυγική οικογένεια.

Στις περιπτώσεις που ο σύζυγος έχει πεθάνει ή έχει μείνει πίσω στη χώρα καταγωγής, οι γυναίκες αναλαμβάνουν το ρόλο του αρχηγού της οικογένειας

¹²¹ Γιωτοπούλου- Μαραγκοπούλου Α., "Η ειδική θέση των γυναικών προσφύγων" στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ. 49-59, Αθήνα, 1992, σελ. 34

¹²² βλ. υπ. 28, σελ. 404

¹²³ βλ. υπ. 30, σελ. 32

¹²⁴ βλ. υπ. 35, σελ. 34

¹²⁵ βλ. υπ. 30, σελ. 33

¹²⁶ βλ. υπ. 28, σελ. 405-406

γεγονός που συνεπάγεται αλλαγές ως προς τη συμμετοχή στις ευθύνες και στις αποφάσεις.

Η ανασφάλεια που συνοδεύει την προσφυγική κατάσταση δημιουργεί την ανάγκη για αλληλοϋποστήριξη, γεγονός που διευκολύνει τη δημιουργία σχέσεων ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών μέσα στην οικογένεια.

Η ανάγκη επιβίωσης οδηγεί τις γυναίκες να αναλάβουν ρόλους που διαφέρουν από τους παραδοσιακούς για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

Τέλος, οι πρόσφυγες συνήθως βρίσκουν άσυλο σε χώρες όπου η θέση της γυναίκας είναι καλύτερη από τη χώρα καταγωγής.¹²⁷

ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΑΣΕΣ ΑΠΟ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Όσον αφορά τις γυναίκες που παλιννοστούν από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, έχει υποστηριχθεί ότι εκτός από τα προβλήματα που είναι κοινά και για τα δύο φύλα, όπως προβλήματα στέγασης, προβλήματα γλώσσας, προβλήματα στην αναγνώριση της Ελληνικής ιθαγένειας, προβλήματα στην ένταξη στην αγορά εργασίας, αντιμετωπίζουν και πρόσθετα προβλήματα λόγω του φύλου τους.

Συναντούν διαφορετικά σε σχέση με την Ανατολική Ευρώπη, συστήματα της αγοράς εργασίας, κοινωνικές υποδομές και συμπεριφορές απέναντι στην γυναίκα απασχόληση. Η κατανομή της αγοράς εργασίας κατά φύλο είναι διαφορετική στη Δύση συγκρινόμενη με τις χώρες απ' όπου προέρχονται αυτές οι γυναίκες. Κάποιοι τομείς απασχόλησης κυριαρχούνται από το ανδρικό φύλο και σε κάποιους άλλους τομείς πρέπει να ανταγωνιστούν με την υπερπροσφορά εργασίας των γηγενών γυναικών. Επιπλέον, είναι πιθανόν να αντιμετωπίσουν πρόβλημα φύλαξης των παιδιών προκειμένου να εργαστούν, λόγω της έλλειψης αρκετών δημόσιων υπηρεσιών γι' αυτό το σκοπό.¹²⁸

ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΑΣΕΣ ΑΠΟ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Όσον αφορά τις γυναίκες παλιννοστήσασες που επιστρέφουν στην Ελλάδα με την ολοκλήρωση της μεταναστευτικής διαδικασίας, το επιστημονικό

¹²⁷ βλ. υπ. υπ. 29, σελ. 26-27

¹²⁸ βλ. Θανοπούλου Μ, Παπαγκουραφάλη Ε., "Female repatriates from Eastern Europe. Final Report", European Commission, Αθήνα, 1993, σελ. 38

ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στο ρόλο που έχει η γυναίκα στην απόφαση για επιστροφή στην χώρα καταγωγής, στην επίδραση που έχει η παλιννόστηση στη θέση και στο ρόλο της γυναίκας στη οικογένεια και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, στις δυνατότητες οικονομικής και κοινωνικής ένταξης στη χώρα προέλευσης.

Η κατάσταση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια καθορίζει τη τάση για επιστροφή και την επίδραση που θα έχει η παλιννόστηση πάνω στη θέση και τον ρόλο της γυναίκας. Όπως και για την μετανάστευση των γυναικών, έτσι και στην παλιννόστηση γίνεται η διάκριση μεταξύ αυτόνομης παλιννόστησης όταν η γυναίκα επιστρέφει με δική της απόφαση και εξαρτημένης όταν η γυναίκα επιστρέφει στην χώρα καταγωγής μετά από απόφαση άλλων μελών της οικογένειας.¹²⁹

Ο χρόνος παλιννόστησης διαφέρει για τα μέλη της οικογένειας, ενώ σε πολλές περιπτώσεις η γυναίκα επιστρέφει πρώτη για να κάνει τις απαραίτητες προετοιμασίες για την επανεγκατάσταση της οικογένειας.¹³⁰

Όσον αφορά την επίδρασή της παλιννόστησής πάνω στη θέση και τον ρόλο της γυναίκας, υπάρχει η άποψη ότι η γυναίκα επανεντάσσεται σε παραδοσιακά σχήματα ρόλων και συμπεριφορών, ενδεχομένως και σε αυτά που επικρατούσαν όταν μετανάστευσαν.¹³¹

Σημαντικό ποσοστό των γυναικών που παλιννοστούν δεν εργάζεται, Έτσι ο ρόλος του άνδρα μέσα στην οικογένεια ισχυροποιείται ενώ της γυναίκας υποβαθμίζεται.¹³²

Αναφέρεται ότι οι γυναίκες μετά την παλιννόστησή τους στη χώρα προέλευσης νοικοκυροποιούνται, εφόσον απασχολούνται λιγότερες από ότι έκαναν στη χώρα υποδοχής.¹³³ Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η πραγματικότητα συνδέεται είτε με τις συνθήκες της αγοράς εργασίας στη χώρα προέλευσης είτε με την επιθυμία να ξεχαστούν οι καταπιέσεις στη χώρα υποδοχής.

Όταν οι μετανάστες παλιννοστούν σε αγροτικές περιοχές όπου οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών έχουν αλλάξει λίγο η υποτακτικότητα της γυναίκας απέναντι στην εξουσία του άνδρα είναι υψηλή. Στις αστικές περιοχές οι επίδραση της παλιννόστησης πάνω στις σχέσεις των δύο φύλων εξαρτάται από τις

¹²⁹ Poulouropoulos i. e., "analysis of changes in the status of female returnees in Greece" στο *International Migration Policies and the Status of Female Migrants*, United Nations, New York, 1995, σελ. 168

¹³⁰ Βλ. υπ. 1, σελ. 249

¹³¹ Βλ. υπ. 4, σελ. 45

¹³² Βλ. υπ. 8, σελ. 77

¹³³ Πετρόπουλος Ν., 1990 σελ.94

δυνατότητες απασχόλησης των γυναικών, από την ηλικία της γυναίκας παλιννοστήσασας, από τα εκπαιδευτικά της προσόντα και από την κοινωνικό-οικονομική κατάσταση του ζευγαριού.¹³⁴

Οι αλλαγές στην κοινωνική θέση των γυναικών εξαιτίας της παλιννόστησης σχετίζονται με την κοινωνική θέση της οικογένειας, την κοινωνικό-οικονομική τους κατάσταση, την χρονική διάρκεια της παραμονής τους στο εξωτερικό, από την εμπειρία που απέκτησαν στο εξωτερικό και από το αν επανεγκαθίστανται σε αγροτική ή σε αστική περιοχή.¹³⁵

Οι γυναίκες παλιννοστούσες είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν μια σειρά από προβλήματα. Αυτές που επιστρέφουν από χώρες που δεν είναι μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας δεν έχουν κοινωνική ασφάλιση κατά τον επαναπατρισμό. Συναντούν ιδιαίτερες δυσκολίες στην εύρεση εργασίας ειδικά αν αναζητούν δουλειές αντίστοιχες με αυτές που είχαν στο εξωτερικό. Οι μισθοί και τα οφέλη από την εργασία είναι μικρότερα από αυτά που είχαν στο εξωτερικό και η κατανομή της αγοράς εργασίας κατά φύλο στην Ελλάδα μπορεί να περιορίζει τον τύπο των επαγγελμάτων στα οποία έχουν πρόσβαση οι γυναίκες. επιπλέον οι γυναίκες έχουν λιγότερες ευκαιρίες από τους άνδρες παλιννοστούντες να γίνουν εργοδότες.¹³⁶

ΥΙΟΘΕΤΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΕΣ

Για την προσέγγιση και τη διερεύνηση του φαινομένου της μετανάστευσης και παλιννόστησης γυναικών έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο η ποσοτική όσο και η ποιοτική μέθοδος.

Στην πλειοψηφία τους οι ερευνητές και ιδίως στις περιπτώσεις που στόχος της έρευνας τους είναι η διερεύνηση και η σύγκριση του τρόπου με τον οποίο οι διάφορες ομάδες μεταναστών βιώνουν και αντιλαμβάνονται την μεταναστευτική τους εμπειρία, χρησιμοποιούν ποιοτικές μεθόδους.

Στα πλαίσια αυτών των ερευνών, η μέθοδος που κυρίως χρησιμοποιείται για την δημιουργία του δείγματος είναι αυτή της χιονοστιβάδας.

Για την συλλογή των δεδομένων της έρευνας τις περισσότερες φορές οι ερευνητές χρησιμοποιούν ένα συνδυασμό μεθόδων και τεχνικών. Κύρια μέθοδος συλλογής πληροφοριών είναι αυτή της ημιδομημένης συνέντευξης, ενώ για την συγκέντρωση πρόσθετων στοιχείων χρησιμοποιούνται δευτερογενή στοιχεία και τεχνικές, όπως : συνεντεύξεις με εργοδότες, με εκπροσώπους μεταναστών, με

¹³⁴Βλ. υπ. 40, σελ.169-170

¹³⁵Βλ. υπ. 40, σελ. 168

¹³⁶Βλ. υπ. 40, σελ 168

φορείς της πολιτικής, επισκέψεις και παρατήρηση σε χώρους κατοικίας, εργασίας και συγκέντρωσης των μεταναστών.

Στις περιπτώσεις που στόχος της έρευνας είναι η μελέτη της αλληλεπίδρασης γηγενών και προσφύγων μεταναστών, χρησιμοποιείται η τεχνική της συμμετοχικής παρατήρησης, όπου ο ερευνητής μένει αρκετό καιρό στους χώρους εργασίας και κατοικίας των προσφύγων, προκειμένου να διερευνήσει τις μορφές επικοινωνίας και τις σχέσεις που αναπτύσσονται. Σε συνδυασμό με την παραπάνω μέθοδο χρησιμοποιούνται και άλλες τεχνικές, όπως η συλλογή αφηγήσεων ζωής και οι ανοιχτές συνεντεύξεις.

Στις περιπτώσεις όπου η έρευνα έχει ως στόχο την καταγραφή δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών και τον εντοπισμό των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η υπό έρευνα ομάδα χρησιμοποιείται η ποσοτική μέθοδος. Σε αυτές τις έρευνες το μέγεθος του δείγματος είναι αρκετά μεγάλο και έτσι διαμορφωμένο, ώστε να υπάρχει αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση φύλου, ηλικίας, μορφωτικού επιπέδου και επαγγελματικής απασχόλησης, ενώ η συλλογή των πληροφοριών γίνεται βάσει σχεδιασμένου ερωτηματολογίου.

Πλην των παραπάνω μεθόδων έχει χρησιμοποιηθεί και η πειραματική μέθοδος. Με τη συγκεκριμένη μέθοδο και έχοντας ως στόχο ο ερευνητής να προσδιορίσει αν η παρουσία ενός παράγοντα οδηγεί σ' ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, συγκροτεί αρχικά με τυχαίο τρόπο τις πειραματικές ομάδες και την ομάδα ελέγχου. Οι ομάδες συγκροτούνται έτσι ώστε οι πειραματικές ομάδες να έχουν εκτεθεί στην εμπειρία της μετανάστευσης-παλιννόστησης, ενώ η ομάδα ελέγχου δεν έχει αυτή την εμπειρία. Στην συνέχεια ακολουθεί η μέτρηση της εξαρτημένης μεταβλητής, του υποτιθέμενου αποτελέσματος, έτσι ώστε να προσδιοριστεί η διαφορά που προκύπτει μεταξύ των ομάδων.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Από τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα για το φαινόμενο της μετανάστευσης, της παλιννόστησης και το θέμα των προσφύγων, ελάχιστες είναι εκείνες που ασχολούνται με τις γυναίκες αποκλειστικά. Το σύνηθες είναι οι γυναίκες να απασχολούν τους ερευνητές ως τμήμα γενικότερης έρευνας των αναφερόμενων ομάδων.

Μία από αυτές τις έρευνες που ασχολείται αποκλειστικά με γυναίκες μετανάστες αφορούσε τις μετανάστριες εργάτριες από τις Φιλιππίνες και την

Αλβανία στην Ελλάδα.¹³⁷ Στόχος της ήταν η καταγραφή των συναισθημάτων και των εμπειριών των ίδιων των μεταναστριών. Πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα και στηρίχθηκε στη συλλογή πρωτογενών δεδομένων από δείγματα δύο ομάδων μεταναστριών, 20 γυναίκες από τις Φιλιππίνες και 18 από την Αλβανία, Ελληνικής καταγωγής, που δουλεύουν ως οικιακές βοηθοί. Για να προσεγγιστούν οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας, ενώ για τη συλλογή των πληροφοριών πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις βάθους με τις μετανάστριες του δείγματος. Συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν και με τους διάφορους βασικούς πληροφοριοδότες, που συνδέονταν με αυτές τις γυναίκες. Για τη συλλογή πρόσθετων πληροφοριών χρησιμοποιήθηκαν και άλλες τεχνικές, όπως επισκέψεις σε περιοχές όπου βρίσκονταν οι βασικοί πληροφοριοδότες και τα σημεία όπου οι μετανάστριες συγκεντρώνονταν, όπως οικισμοί μεταναστών, εθνικοί σύλλογοι κ.τ.λ.

Η θεωρητική υπόθεση που κάνει η ερευνήτρια είναι πως, σε αντίθεση με τη θέση που υπάρχει ότι οι μετανάστριες εργάτριες υποφέρουν από τις ίδιες εμπειρίες κατωτερότητας, ανεξάρτητα από την εθνική τους καταγωγή, οι δύο αυτές ομάδες γυναικών μεταναστριών, δηλαδή οι γυναίκες από τις Φιλιππίνες και οι γυναίκες από την Αλβανία, επηρεάζονται διαφορετικά από τους μηχανισμούς περιθωριοποίησης.

Από την έρευνα αυτή προέκυψαν τα εξής πορίσματα: ως προς τα κίνητρα για τη μετανάστευση και του τρόπους μετανάστευσης, οι γυναίκες από τις Φιλιππίνες στην πλειοψηφία τους μεταναστεύουν μόνες και κυρίως για οικονομικούς λόγους, ενώ οι γυναίκες από την Αλβανία, ιδιαίτερα αυτές που έχουν ελληνική εθνική καταγωγή, μεταναστεύουν όχι μόνο για οικονομικούς, αλλά και για πολιτικούς λόγους και σε αντίθεση με τις Φιλιππινέζες συνοδεύονται από τους συζύγους τους. Οι τρόποι εισόδου στη χώρα διαφέρουν για τις δύο ομάδες του δείγματος. Οι γυναίκες από τις Φιλιππίνες μπαίνουν στη χώρα νόμιμα και μόνο αν έχουν συμβόλαιο εργασίας με κάποιον εργοδότη. Συνήθως έρχονται είτε μέσω πρακτόρων είτε μέσω συστάσεων φιλικών προσώπων ή ενός τοπικού συλλόγου. Οι γυναίκες από την Αλβανία συνήθως μπαίνουν παράνομα στη χώρα και συχνά φθάνουν στην "πόρτα του εργοδότη" ζητώντας εργασία.

Οι αμοιβές των δύο ομάδων γυναικών διαφέρουν. Οι γυναίκες από τις Φιλιππίνες πληρώνονται καλύτερα σε σχέση με αυτές από την Αλβανία. Οι μετανάστριες από την Αλβανία φαίνεται να έχουν μικρότερη δυνατότητα διαπραγμάτευσης, καθώς ο συσχετισμός των Αλβανών με διάφορες εγκληματικές πράξεις μέσα από τα Μ.Μ.Ε. έκανε πολλούς εργοδότες να βγάζουν το συμπέρασμα

¹³⁷Βλ. Λαζαρίδου Γ., "Μετανάστριες στην Ελλάδα- οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία-Μια επιτόπια μελέτη", στο *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό φύλο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995

ότι οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι, τους οποίους απασχολούν, είναι δυνατόν να φέρονται ανέντιμα και να κλέβουν. Αυτό το γεγονός δεν επιτρέπει σε αυτούς τους εργαζόμενους να έχουν την παραμικρή επιλογή, με αποτέλεσμα να δέχονται την όποια προσφορά του εργοδότη.

Οι γυναίκες από τις Φιλιππίνες συχνά αποτελούν το μοναδικό πρόσωπο που συντηρεί την οικογένειά τους, ενώ οι γυναίκες από την Αλβανία συχνά εργάζονται για να συμπληρώσουν το εισόδημα των ανδρών τους.

Καμία δεν νιώθει ικανοποίηση από την εργασία της, ενώ πολλές τόνισαν ότι το χειρότερο σχετικά με την εργασία τους είναι η ανασφάλεια που τις συνοδεύει. Παράλληλα όλες όσες από αυτές ήταν μητέρες εξέφρασαν την αγωνία τους για το ποιος προσέχει τα παιδιά τους την ώρα της εργασίας τους.

Οι οικιακές εργάτριες δεν προστατεύονται από την νομοθεσία που καθορίζει το ελάχιστο των αμοιβών και τις ώρες εργασίας. Δεν καλύπτονται από ασφάλεια ανεργίας, επίδομα ασθενείας, δεν έχουν σύνταξη και συνήθως δεν έχουν πρόσβαση στην ασφάλιση υγείας. Επιπλέον η οικιακή εργασία συνοδεύεται από μορφές ελέγχου όπως η σχεδόν συνεχής διαθεσιμότητα, ο έλεγχος πάνω στην προσωπική ζωή, η συγκατοίκηση με τους εργοδότες και οι σεξουαλικές απαιτήσεις από αυτούς.

Οι συνθήκες στέγασης των μεταναστριών είναι πολύ λιτές. Οι Φιλιππινέζες συνήθως μοιράζονται ένα μικρό διαμέρισμα με άλλες ομοεθνείς τους και οι Αλβανίδες ζουν με τις οικογένειές τους σε άθλια διαμερίσματα.

Γενικά όλες έχουν ελάχιστο χρόνο στη διάθεση τους λόγω της απαιτητικής σε χρόνο εργασίας τους, γεγονός που περιορίζει τις δυνατότητές τους για συλλογική οργάνωση.

Οι Φιλιππινέζες δημιούργησαν δικό τους σύλλογο στην Κέρκυρα που με τον καιρό ανέπτυξε ένα σύστημα προστατευμένης μετανάστευσης και συνέβαλε στην ανάπτυξη αλληλεγγύης μεταξύ τους. Από την άλλη οι γυναίκες από την Αλβανία δεν επιθυμούσαν να οργανωθούν σε σύλλογο ή σωματείο, καθώς δεν φάνηκε να είχαν το αίσθημα του κοινού στόχου μεταξύ τους, της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης.

Με θέμα την εξαναγκαστική πορνεία των αλλοδαπών γυναικών η αδέσμευτη κίνηση γυναικών διενήργησε έρευνα στην Ελλάδα¹³⁸. Η περίπτωση των ξένων πόρνων προσεγγίστηκε μέσα από λίγες μαρτυρίες και επαφές με τις ίδιες τις γυναίκες. Περισσότερες πληροφορίες συλλέχθηκαν από μαρτυρίες αυτόπτων μαρτύρων, παρατηρήσεις της ερευνητικής ομάδας και από επαφές με αρμόδιους του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως. Η έρευνα αυτή οδήγησε στα εξής πορίσματα: Το

¹³⁸ Βλ. Κονταράκη Μ., "Γυναίκες πρόσφυγες και μετανάστριες. Θύματα εξαναγκασμού σε πορνεία", στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2000

φαινόμενο της πορνείας αφορά περισσότερο τις γυναίκες που προέρχονται από τις Ανατολικές χώρες της Ευρώπης παρά από τις χώρες του τρίτου κόσμου.

Οι γυναίκες που προέρχονται από τις Ανατολικές χώρες είναι υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου από ότι οι γυναίκες που προέρχονται από τον τρίτο κόσμο.

Η ηλικία των γυναικών μειώνεται σταδιακά με αποτέλεσμα να εξαναγκάζονται σε πορνεία όλο και πιο νεαρά άτομα. Ανάμεσα στα ανήλικα άτομα που εξαναγκάζονται σε πορνεία υπάρχουν παιδιά και των δύο φύλων.

Διαμορφώνονται διαφορετικά πρότυπα "προσφοράς" των γυναικών βάσει της ζήτησης των ανδρών των δυτικών χωρών. Από τις παθητικές, έγχρωμες, χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναίκες του τρίτου κόσμου, στις λευκές, ξανθές, υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου, αλλά πάντοτε εξαθλιωμένες, γυναίκες των πρώην Ανατολικών χωρών.

Παρατηρείται πτωτική ζήτηση των Ελληνίδων πόρνων εφόσον οι ξένες στοιχίζουν φθηνότερα και αναγκάζονται να κάνουν ότι τους ζητηθεί ακόμη και με κίνδυνο της υγείας τους.

Εκτός από τις γνωστές μορφές πορνείας όπως αναφέρεται στην παρούσα έρευνα παρουσιάστηκαν και πιο πρωτότυπες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης αλλοδαπών γυναικών.

Στα πλαίσια της κοινοτικής πρωτοβουλίας "Δάφνη" πραγματοποιήθηκε πρόγραμμα με τίτλο: "Γυναίκες πρόσφυγες – Σταματήστε τη σεξουαλική εκμετάλλευση και διακίνηση των γυναικών", με φορέα υλοποίησης το Κέντρο Έρευνας Γυναικείων Θεμάτων. Μέρος αυτού του προγράμματος αποτέλεσε η διεξαγωγή έρευνας στην Αθήνα, σε μετανάστριες με στόχο την αξιολόγηση από μέρους τους των Ευρωπαϊκών πολιτικών για την αντιμετώπιση του φαινομένου της σεξουαλικής εκμετάλλευσης και διακίνησης των γυναικών.¹³⁹

Το δείγμα της έρευνας περιελάμβανε 40 γυναίκες εκ των οποίων το 80% ήταν Αλβανικής εθνικότητας και το 20% Ελληνικής εθνικότητας.

Για την διεξαγωγή της έρευνας συντάχθηκε ερωτηματολόγιο που περιείχε τις κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ζητήθηκε από τις συμμετέχουσες να τις αξιολογήσουν.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι γυναίκες του δείγματος θεωρούν ως κύριες αιτίες του φαινομένου της εκπόρνευσης των γυναικών: τον εξαναγκασμό των θυμάτων από τρίτους λόγω ένδειας, εξάρτησης, χρέους, την κατάχρηση της ευάλωτης θέσης των θυμάτων, την αδυναμία ευρέσεως εργασίας.

¹³⁹ Τελέσιλλα (Ελληνικό φεμινιστικό δίκτυο αλληλοπληροφόρησης, αλληλεγγύης και δραστηριοποίησης των γυναικών), τευχ. 31, Νοέμβριος 2000

Όσον αφορά τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την αντιμετώπιση του φαινομένου, οι ερωτηθείσες επέλεξαν ως καταλληλότερα, την κατασταλτική πολιτική έναντι των εκμεταλλευτών των γυναικών, τους αυξημένους ελέγχους και συντονισμούς για καλλιτεχνικά γραφεία, μπαρ, καμπαρέ, τη διεθνή συνεργασία και ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με τη σωματεμπορία, την πρόσβαση των θυμάτων στη δικαιοσύνη.

Στα πλαίσια του ίδιου προγράμματος "Γυναίκες πρόσφυγες-Σταματήστε τη σεξουαλική εκμετάλλευση και διακίνηση των γυναικών" διεξήχθη και άλλη έρευνα με στόχο την ανίχνευση και αξιολόγηση των στάσεων και των απόψεων του Ελληνικού πληθυσμού, αναφορικά με τις γυναίκες πρόσφυγες και τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση¹⁴⁰.

Το δείγμα αποτελούνταν από 900 ενήλικα άτομα στην πλειοψηφία τους γυναίκες και η συλλογή των πληροφοριών έγινε βάσει δομημένου ερωτηματολογίου. Από την έρευνα προέκυψαν τα εξής αποτελέσματα:

Η πλειοψηφία του δείγματος με τον όρο "αλλοδαπή" γυναίκα θεωρεί την αλλοεθνή γυναίκα οποιασδήποτε εθνικότητας που βρίσκεται στην Ελλάδα για οποιοδήποτε λόγο.

Με τον όρο πορνεία το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων θεωρεί την οποιασδήποτε μορφής εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, ενώ ένα επίσης μεγάλο ποσοστό προσδιορίζει τον όρο πορνεία στις ερωτικές σχέσεις που προϋποθέτουν κάθε είδους αντάλλαγμα.

Ως κυριότερες αιτίες της εκπόρνευσης αλλοδαπών γυναικών από την πλειοψηφία των ερωτώμενων θεωρούνται: ο εξαναγκασμός από διεθνή δίκτυα διακίνησης και οι οικονομικοί λόγοι.

Η Ανατολική Ευρώπη τείνει να θεωρηθεί ως η κατεξοχήν περιοχή προέλευσης των πόρνων.

Για ένα ποσοστό του δείγματος ως λόγοι προτίμησης των αλλοδαπών εκδιδόμενων γυναικών σε σύγκριση με τις Ελληνίδες θεωρούνται το γεγονός ότι είναι φθηνότερες και περισσότερο "διαθέσιμες", "εύκολες", "απελευθερωμένες".

Πρώτη συνέπεια της πορνείας των αλλοδαπών γυναικών αναδεικνύεται η μείωση της δουλειάς των Ελληνίδων, ενώ ως δεύτερες η αύξηση των νοσημάτων και η συνολική αύξηση της ανδρικής βίας στην κοινωνία και η εντονότερη εκμετάλλευση των γυναικών.

¹⁴⁰ Τελέσιλλα (Ελληνικό φεμινιστικό δίκτυο αλληλοπληροφόρησης, αλληλεγγύης και δραστηριοποίησης των γυναικών), τευχ. 30, Νοέμβριος 1999

Η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος είναι υπέρ της καταστολής του φαινομένου και θεωρεί ότι πρέπει να διώκονται οι προστάτες, οι διακινητές και οι ιθύνοντες.

Ως μέτρα για την προστασία των αλλοδαπών γυναικών, που εξαναγκάζονται σε πορνεία, προτείνονται η δημιουργία καταφυγίων και κέντρων για την περίθαλψή τους ανεξάρτητα από το αν είναι νόμιμες ή παράνομες στην Ελλάδα και η δραστηριοποίηση φορέων και οργανισμών (κράτος, Ε.Ε., Ο.Η.Ε.).

Η έρευνα του Ιορδάνη Ψημένου στους Αλβανούς μετανάστες στην Αθήνα στόχο είχε την διερεύνηση των επιπτώσεων της μετακίνησης τους προς την Ελλάδα πάνω στην κοινωνική τους ταυτότητα και τις συνθήκες διαβίωσης τους.¹⁴¹ Συγκεκριμένα η έρευνα ασχολείται με την διαμονή και τη σημασία του κοινωνικού χώρου πάνω στη ζωή του μετανάστη και με την εργασία και τη σημασία της στην οικονομική αλλά και ηθική ανάπτυξη του τελευταίου. Η έρευνα διεξήχθη κατά το χρονικό διάστημα 1992-1993 και ως πληθυσμός της έρευνας ορίστηκε οι Αλβανοί οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα.

Το δείγμα αναζητήθηκε στο χώρο διαμονής κι εργασίας των μεταναστών. Έτσι αρχικά επιλέχθηκε το κέντρο της Αθήνας και συγκεκριμένα η Πλατεία Ομόνοιας και η Πλατεία Βάθης, ως ο κύριος άξονας δημιουργίας και ζυμώσεων των σχέσεων των Αλβανών μεταναστών με τον ντόπιο πληθυσμό και ως ο πρώτος και πιο σημαντικός χώρος που δέχεται όλο τον Αλβανικό μεταναστευτικό πληθυσμό πριν αυτός διασκορπιστεί στα άλλα μέρη της Αττικής και της Ελλάδας. Στην συνέχεια από αυτή την περιοχή επιλέχθηκαν τα πιο αριθμητικά αντιπροσωπευτικά μέρη διαμονής των μεταναστών, δηλαδή τα ξενοδοχεία ομαδικής διαμονής, εκ των οποίων τελικά επιλέχθηκαν 10. Ένα σύνολο 500 μεταναστών από αυτούς τους χώρους επιλέχθηκε τυχαία για να συμμετάσχει στην έρευνα.

Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε για την συλλογή των στοιχείων ήταν αυτή της ημιδομημένης συνέντευξης. Ένα τμήμα της ημιδομημένης συνέντευξης στόχο είχε να συλλέξει πληροφορίες για την βιομηχανία του sex και τις υπηρεσίες που προσφέρουν κυρίως ανήλικα παιδιά από την Αλβανία στις Πλατείες Ομόνοιας και Βάθης.

Από τους 500 μετανάστες που αποτελούσαν το δείγμα, 50 ήταν Αλβανίδες, που εξασκούσαν παράνομα επαγγέλματα συνδεδεμένα με την πορνεία. Από αυτές πάνω από τις μισές ήταν ανήλικες. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι κοπέλες αυτές δεν ήρθαν στην Ελλάδα για να εργαστούν στην βιομηχανία του sex. Πολλές

¹⁴¹ Βλ., Ψημένος Ι., "Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα", Παπαζήσης, Αθήνα, 1995

ήρθανε ακολουθώντας κάποιο φίλο ή συγγενή για να εργαστούν σε εποχιακές αγροτικές εργασίες. Στην πλειοψηφία τους αυτές οι γυναίκες δεν είχαν κάποιο επίσημο έγγραφο μαζί τους, διότι τους τα κλέβουν οι μεσάζοντες. Δουλεύουν τις περισσότερες ώρες του 24ώρου με ελάχιστες ώρες ξεκούρασης και πολλές από αυτές κακοποιούνται συστηματικά.

Οι γυναίκες αυτές περιθωριοποιούνται κατά πλειοψηφία όχι μόνον λόγω του επαγγέλματός τους, αλλά και λόγω της εθνικής τους προέλευσης και της οικονομικής τους αδυναμίας.

Η διαφορά τους από τις Ελληνίδες εργαζόμενες στη βιομηχανία του sex είναι ότι οι πρώτες έχουν βίαια στερηθεί κάθε δικαίωμα υπηκοότητας από το κύκλωμα της πορνείας και έχουν βίαια αποκοπεί από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Είναι εγκλωβισμένες στη βιομηχανία του sex χωρίς καμία διέξοδο.

Έρευνα που διεξήχθη στην Αθήνα πάνω τους μετανάστες από την Αλβανία, την Αίγυπτο και τις Φιλιππίνες λόγω της μεγάλης συμμετοχής γυναικών στην τελευταία ομάδα¹⁴². Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Σεπτέμβριο του '95 μέχρι το Μάρτιο του '96 και στόχο είχε να διερευνήσει τις θέσεις και τις συνθήκες εργασίας των τριών παραπάνω ομάδων, έτσι ώστε να φανούν οι ομοιότητες και οι διαφορές τους.

Ο ερευνητής χρησιμοποίησε ένα συνδυασμό μεθόδων και τεχνικών. Η συλλογή πληροφοριών έγινε κυρίως μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων με 141 μετανάστες, ισόποσα κατανεμημένους στις τρεις ομάδες, που ζούσαν και εργάζονταν στην Αθήνα και οι οποίοι προσεγγίστηκαν με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Παράλληλα με τις συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκε συμμετοχική παρατήρηση σε διάφορες περιοχές όπου συγκεντρώνονταν και κατοικούσαν μετανάστες. Μεγάλη πηγή πληροφοριών αποτέλεσαν: συνεντεύξεις με μετανάστες και εργοδότες στο χώρο εργασίας, συζητήσεις με εκπροσώπους μεταναστών, με αρμόδιους και πολιτικούς φορείς, δευτερογενή δεδομένα και αναφορές στον τύπο.

Οι αιτίες μετανάστευσης και για τις τρεις ομάδες είναι η φτώχεια, η ανεργία και η υποασαχόληση στις χώρες καταγωγής ενώ η πλειοψηφία επιλέγει την Ελλάδα λόγω του σχετικά εύκολου τρόπου εισόδου στη χώρα και λόγω των ευκαιριών απασχόλησης.

¹⁴² Βλ. Iosifidis Th., "Immigrants in the Athens Labour Market: A Comparative Survey of Albanians, Egyptians and Filipinos", στο "*Southern Europe and the New Immigrations*", Sussex Academic Press, Brighton, 1997.

Οι Φιλιππινέζες έχουν σε σχέση με τις δύο άλλες ομάδες περισσότερο χρόνο παραμονής στην Ελλάδα. Επιπλέον συγκρινόμενες με τους μετανάστες από την Αίγυπτο και την Αλβανία, οι Φιλιππινέζες έχουν υψηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα (το 1/3 του δείγματος των Φιλιππινέζων έχουν ανώτατη εκπαίδευση).

Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην έρευνα ήταν άνεργοι ή ημιαπασχολούμενοι στη χώρα καταγωγής τους. Αυτό όμως ισχύει περισσότερο για τις γυναίκες μετανάστριες από τις Φιλιππίνες εξαιτίας του φύλου τους.

Όσον αφορά το είδος της απασχόλησής τους στην Ελλάδα η συντριπτική πλειοψηφία (88%) των Φιλιππινέζων εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί και οι περισσότερες από αυτές μένουν με τους εργοδότες τους.

Ως προς το νομικό τους καθεστώς οι γυναίκες αυτές χωρίζονται σε δυο κατηγορίες : σε αυτές που έχουν άδεια εργασίας και σε αυτές που είναι παράνομες. Στην τελευταία κατηγορία οι αμοιβές τους είναι χαμηλές, εργάζονται πολλές ώρες καθημερινά ενώ απουσιάζει η κοινωνική και οικονομική ασφάλιση. Όμως και αυτές που έχουν άδεια εργασίας δεν αποφεύγουν την εκμετάλλευση.

Από όλες τις ομάδες της έρευνας οι Φιλιππινέζες είναι αυτές που δουλεύουν τις περισσότερες ώρες και στις περιπτώσεις που κατοικούν στο σπίτι του εργοδότη τους οι ώρες εργασίας δεν διαχωρίζονται από τον ελεύθερό τους χρόνο. Παρόλα αυτά λόγω της διαμονής τους στο σπίτι του εργοδότη συγκρινόμενες με τις άλλες δυο ομάδες της έρευνας έχουν μεγαλύτερα έσοδα διότι έχουν κάποια οφέλη όπως διαμονή και φαγητό.

Για όλες τις ομάδες η εργασία τους χαρακτηρίζεται από ανασφάλεια, αστάθεια, περιθωριοποίηση, χαμηλό status. Οι Φιλιππινέζες όμως χαρακτηρίζονται ως πιο σταθερή – ασφαλή ομάδα σε σχέση με τις άλλες δυο ομάδες, γιατί στην πλειοψηφία τους μένουν στην ίδια δουλειά για τουλάχιστον ένα χρόνο.

Στο σημείο αυτό θα παρουσιάσουμε ένα μέρος των αποτελεσμάτων που σχετίζονται με το φύλο, τα οποία προέκυψαν από την ανάλυση 371,641 αιτήσεων που υπέβαλαν οι αλλοδαποί για την απόκτηση κάρτας προσωρινής παραμονής στην Ελλάδα.¹⁴³

Από τη στατιστική επεξεργασία των στοιχείων αυτών προέκυψε ότι το 26% του συνόλου των αλλοδαπών που υπέβαλαν αίτηση είναι γυναίκες. Η αναλογία του φύλου διακυμαίνεται από υπηκοότητα σε υπηκοότητα. Ο γυναικείος πληθυσμός σε σχέση με τον ανδρικό πληθυσμό χαρακτηρίζεται από πολύ μεγαλύτερη ποικιλία, με την έννοια όχι του συνολικού αριθμού υπηκοοτήτων που αντιπροσωπεύονται από

¹⁴³ Καβουνίδη Τ., "Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής: Υπηκοότητα, Φύλο, Χωροθέτηση", Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα, 2000

γυναίκες αλλά από την άποψη ότι υπάρχουν αρκετές υπηκοότητες με αξιόλογη συμμετοχή γυναικών.

Σε αρκετές υπηκοότητες παρατηρείται σημαντική ασυμμετρία στην κατανομή των δύο φύλων. Σε ορισμένες υπηκοότητες, οι γυναίκες αποτελούν λιγότερο από το 1% του συνόλου των αλλοδαπών που έκαναν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής, ενώ σε άλλες υπερβαίνουν το 80%. Οι χώρες προέλευσης όπου σημειώνεται σημαντικά μικρό ποσοστό γυναικών στους κόλπους τους είναι το Πακιστάν, η Ινδία, η Αίγυπτος, η Συρία, το Μπαγκλαντές. Οι χώρες όπου το ποσοστό των γυναικών είναι πολύ υψηλό είναι οι Φιλιππίνες, η Μολδαβία, η Ουκρανία.

Επιπλέον από την ανάλυση αυτή των αιτήσεων για κάρτα προσωρινής παραμονής που υπέβαλλαν οι αλλοδαποί στη χώρα μας, προέκυψε ότι ο γυναικείος πληθυσμός σε σύγκριση με τον ανδρικό είναι πολύ πιο αστικός. Οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη συγκέντρωση στην περιοχή της πρωτεύουσας. Επίσης οι γυναίκες παρουσιάζουν δυσανάλογη συγκέντρωση όχι μόνο στην περιοχή της πρωτεύουσας αλλά και σε τουριστικές περιοχές όπου χαρακτηρίζονται από μεγάλη ζήτηση εργασίας σε υπηρεσίες.

Η έρευνα που ακολουθεί αφορά τους Ερυθραίους πρόσφυγες στην Αθήνα¹⁴⁴. Πρόκειται για εθνογραφική μελέτη που αντικείμενο είχε την διερεύνηση της αλληλεπίδρασης των Ερυθραίων και των γηγενών στον εργασιακό χώρο και στο χώρο κατοικίας. Ξεκίνησε το 1994 και διήρκησε μέχρι τα τέλη του 1995. Η ερευνήτρια χρησιμοποίησε δευτερογενή στοιχεία όπως αρχεία και απογραφές, κυρίως όμως πρωτογενές υλικό που συγκεντρώθηκε μέσα από συμμετοχική παρατήρηση, με συλλογή αφηγήσεων ζωής και συνεντεύξεων. Πηγή στοιχείων για την έρευνα αποτέλεσαν η αλληλογραφία δύο Ερυθραίων με φίλους τους στην πατρίδα τους και το ημερολόγιο μια Ερυθραίας.

Ειδικότερα για τις γυναίκες Ερυθραίες η έρευνα αυτή έδειξε ότι προσανατολίζονται σε εργασίες που δεν έρχονται σε αντίθεση με τις προσδοκίες της Ερυθραϊκής κοινότητας και με τη "φύση" τους ως γυναίκες και ότι αποφεύγουν να συνεργαστούν με το ανδρικό φύλο.

Η διαμονή τους στην Αθήνα και η εργασία μακριά από το οικογενειακό περιβάλλον, τους βοηθάει να αποδεσμευτούν από καταστάσεις που ισχύουν στην Ερυθραϊκή κοινωνία όπως η επιτήρηση των μεγαλύτερων σε ηλικία συγγενών και να αποκτήσουν, με κάποιους περιορισμούς, συνήθειες που απαγορεύονται στην Ερυθραϊκή κοινωνία.

Προτιμούν να εργάζονται σε μεγάλες επιχειρήσεις, όμως δέχονται να εργαστούν και ως οικιακοί βοηθοί καθώς η εργασία τους ως υπηρέτριας θεωρείται καλύτερη από την περιορισμένη και χωρίς προοπτικές ζωή στην πατρίδα.

Ο εξωτισμός και η ετερότητα, το στερεότυπο που υπάρχει για τις Αφρικανές ως επικίνδυνα θηλυκές, αισθησιακές και ερωτικές γυναίκες διεγείρει το ενδιαφέρον πολλών εργοδοτών, με αποτέλεσμα αυτές οι γυναίκες να γίνονται δέκτες σεξουαλικών παρενοχλήσεων. Οι Ερυθραίες απέναντι σ' αυτές τις συμπεριφορές αντιδρούν είτε με θυμό ή παραίτηση από την δουλειά και άλλοτε τις ενθαρρύνουν με σκοπό να καλύψουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες.

Οι σχέσεις που αναπτύσσουν με τις εργοδότες χαρακτηρίζονται από πολυπλοκότητα και περιέχουν στοιχεία αλληλεγγύης, καθυποταγής, χειρισμού συγκρούσεων. Πολλές φορές δημιουργείται ένα είδος φιλίας μεταξύ της Ερυθραίας και της εργοδότης και οι συζητήσεις που γίνονται μεταξύ τους, της δίνει την αίσθηση της αποδοχής και την βοηθά να μάθει την ελληνική γλώσσα. Οι σχέσεις όμως και οι συζητήσεις αυτές αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα και από τις δύο πλευρές. Βασικό γνώρισμα των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των Ερυθραίων και εργοδοτών, είναι ότι οργανώνονται σύμφωνα με πατριαρχικές δομές καθώς η εργοδότης πολλές φορές παίρνει το ρόλο του πάτρωνα και μεσολαβεί για να διευθετήσει υποθέσεις της γυναίκας Ερυθραίας.

Για να αντιμετωπίσουν τη μιαιρότητα που τους προσάπτεται και κάθε τι που τις μειώνει, προβάλλουν τη χρησιμότητα της δουλειάς τους και χαρακτηρίζουν τα καθήκοντα τους δύσκολα, υπεύθυνα, κουραστικά, καθήκοντα που απαιτούν γνώση, που ταιριάζουν στη γυναικεία φύση.

Τα ημερομίσθια τους δεν ανταποκρίνονται στο χρόνο, τη μορφή και την ένταση της εργασίας τους. Οι ίδιες θεωρούν πως οι αμοιβές τους δεν ανταποκρίνονται στην εργασία που κάνουν και προτιμούν την ωρομίσθια εργασία.

Σε μικροεμπορευματικές δραστηριότητες προβαίνουν ορισμένες μόνο Ερυθραίες. Ασχολούνται κυρίως με τη διάθεση εδεσμάτων που παρασκευάζουν σπίτι τους και με το εμπόριο παραδοσιακών ενδυμάτων. Οι δραστηριότητες αυτές θεωρούνται προέκταση των οικογενειακών καθηκόντων των γυναικών και όχι ένδειξη απελευθέρωσης.

Ως μητέρες οι Ερυθραίες κρατούν ζωντανή την ερυθραϊκή συνείδηση και εμφυσούν στους νεότερους πίστη και υπακοή. Συμβάλλουν ενεργά στην διατήρηση των εθνοτικών ορίων και αποτελούν φορείς της παράδοσης στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας. Επιπλέον, οικοδομούν (συνειδητά ή όχι) εντυπώσεις για

144 Πετρονάτη Μ., "Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης", Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1998

τον ερυθραϊκό πολιτισμό, μέσω της καθοδήγησης των νεότερων και της διαπραγμάτευσης των σχέσεων που αναπτύσσουν στο χώρο εργασίας.

Ενώ οι έρευνες που έχουμε παρουσιάσει μέχρις εδώ αφορούν τις γυναίκες πρόσφυγες και μετανάστες η έρευνα που ακολουθεί αφορά τις γυναίκες παλιννοστήσασες, από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στην Ελλάδα.¹⁴⁵ Στόχος της ήταν να διερευνηθεί η κατάσταση αυτών των γυναικών στην αγορά εργασίας της χώρας, στην οποία επιστρέφουν. Ειδικότερα η έρευνα στόχο είχε την διερεύνηση των ειδικότερων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι παλιννοστήσασες στην αγορά εργασίας συγκρινόμενες με τους άνδρες, καθώς και το βαθμό που οι γυναίκες αυτές μειονεκτούν σε σχέση με τις γηγενείς.

Για να συγκρίνουν τις γηγενείς γυναίκες με τις παλιννοστήσασες ως προς την κατάσταση τους στην αγορά εργασίας χρησιμοποίησαν για μεν τις πρώτες μια έρευνα του '89 για την επαγγελματική κατάσταση των γυναικών στην Ελλάδα και μια έρευνα του '89-'90 πάνω στα προβλήματα των γυναικών με έμμιση απασχόληση, για δε τις δεύτερες τα στοιχεία προέρχονταν από μια έρευνα που έγινε σε ένα δείγμα γυναικών παλιννοστούντων.

Αναλυτικότερα για την τελευταία αυτή έρευνα ο πληθυσμός – στόχος ήταν οι παλιννοστήσασες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και την Πολωνία, που μετανάστευσαν τα τελευταία 5 χρόνια πριν το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας, στην Αθήνα, ηλικίας 30 – 40 ετών, που έχουν ειδική επαγγελματική εκπαίδευση ή ήταν απόφοιτοι Πανεπιστημίου. Για να δημιουργηθεί το δείγμα επιλέχθηκαν άτομα που συμμετείχαν σε προγράμματα κατάρτισης και η μέθοδος της χιονοστιβάδας. Το δείγμα αποτελούνταν από 15 γυναίκες με τις οποίες πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις.

Ως προς την επαγγελματική τους πορεία στην Ανατολική Ευρώπη πριν την παλιννόστηση σχεδόν όλες εργάζονταν εκτός από ελάχιστες λόγω του ότι μόλις αποφοίτησαν ήρθαν στην Ελλάδα. Τα επαγγέλματα που εξασκούσαν, αντιστοιχούσαν στην μορφωτική και επαγγελματική τους εκπαίδευση και λίγες από αυτές είχαν διευθυντικές θέσεις. Απασχολούνταν κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών και σε επαγγέλματα που κυριαρχούν οι γυναίκες.

Όσον αφορά την επαγγελματική ενσωμάτωση στην Ελλάδα μετά την παλιννόστηση η πλειοψηφία ήταν άνεργες για ένα διάστημα που κυμαίνονταν από 6 μήνες έως 2 χρόνια. Οι περισσότερες κατά τη διάρκεια παραμονής τους στην Ελλάδα άλλαξαν δουλειές, εργάστηκαν στη μαύρη αγορά για τουλάχιστον μία

¹⁴⁵ Βλ. Θανοπούλου Μ, Παπαγκουραφάλη Ε., *"Female repatriates from Eastern Europe. Final Report"*, European Commission, Αθήνα, 1993

φορά. Το μεγαλύτερο ποσοστό εργάζονται σε θέσεις που διαφέρουν ή που κατά μέρος συμπίπτει με την ειδίκευση τους.

Από τη σύγκριση των επαγγελματικών συνθηκών στην Ανατολική Ευρώπη και στην Ελλάδα, προέκυψε η θετική εικόνα των συνθηκών απασχόλησης στην Ανατολική Ευρώπη και αρνητική για την Ελλάδα. Τα πλεονεκτήματα που ανέφεραν οι γυναίκες του δείγματος για τις συνθήκες απασχόλησης στην πρώην Σοβιετική Ένωση και την Πολωνία ήταν τα εξής: ασφάλεια εργασίας και οφέλη, δωρεάν υπηρεσίες φροντίδας παιδιού, μεγάλες άδειες μητρότητας, θέσεις ανάλογες με τα επαγγελματικά προσόντα, ευκαιρίες ανόδου ανάλογα με τα προσόντα, ευκαιρίες αλλαγής καριέρας.

Τα προβλήματα που προέκυψαν από την εμπειρία τους στην Ελλάδα ήταν: ανασφάλεια εργασίας, ανεργία, υποαπασχόληση, απουσία δωρεάν υπηρεσιών φροντίδας παιδιών, μικρές άδειες μητρότητας, μη ευγενική και ανέντιμη συμπεριφορά των γηγενών στην εργασία, κακή οργάνωση υπηρεσιών και χώρων εργασίας, ανταγωνισμός από γηγενείς συναδέλφους επειδή οι παλιννοστούντες έχουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, έλλειψη κρατικής πολιτικής για ενσωμάτωση των παλιννοστούντων στην Ελληνική κοινωνία, ανάγκη για "συνδέσμους" για την εύρεση εργασίας, ανάγκη για πληρωμή δικηγόρου για τη διασφάλιση των εργασιακών τους δικαιωμάτων.

Προβλήματα που σχετίζονται με την επαγγελματική τους ενσωμάτωση στην Ελλάδα είναι: δυσκολία στην αναγνώριση της Ελληνικής υπηκοότητας και ιθαγένειας, δυσκολίες πρόσβασης στην πληροφόρηση λόγω του σημαντικού ρόλου που παίζουν τα άτυπα δίκτυα, των γραφειοκρατικών διαδικασιών, της κακής οργάνωσης των υπηρεσιών και της ύπαρξης προκαταλήψεων με βάση το φύλο. Δυσκολία απόκτησης των περιουσιών τους. Δυσκολία απόκτησης των επιδοτήσεων από το κράτος, οι οποίες επιδοτήσεις δεν καλύπτουν τις ανάγκες και υπάρχει καθυστέρηση στην παράδοσή τους. Δυσκολίες λόγω του ότι δεν γνωρίζουν τη νέα Ελληνική γλώσσα ενώ η πρόσβαση σε προγράμματα εκμάθησης της γλώσσας είναι δύσκολη. Δυσκολία στην αναγνώριση των τίτλων σπουδών τους. Δυσκολίες λόγω της έλλειψης υπηρεσιών φροντίδας παιδιού. Προβλήματα λόγω της ανεργίας, ενώ τα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες των ανέργων και της αγοράς εργασίας. Δυσκολία στην πρόσβαση στην εργασία, καθώς τα μέτρα που έχουν ληφθεί για την απασχόληση των παλιννοστούντων στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα είναι υποτυπώδη έως ανύπαρκτα. Προβλήματα στην εύρεση εργασία δημιουργούν η κακή λειτουργία των υπηρεσιών εύρεσης εργασίας και η έλλειψη γνωριμιών. Δυσκολίες υπάρχουν λόγω της υποαπασχόλησης η οποία πλήττει περισσότερο τις γυναίκες.

Οι λόγοι παλιννόστησης των γυναικών δεν ήταν οικονομικοί, δεν ήταν προσωπική τους επιθυμία και απόφαση η επιστροφή, αλλά απόφαση των γονέων ή των συζύγων. Επιπλέον η πληροφόρηση που είχαν για την Ελλάδα από συγγενείς και φίλους ή από δικές τους επισκέψεις ήταν ελλιπείς.

Οι στρατηγικές που ακολουθούν για να ενσωματωθούν στην αγορά εργασίας είναι αναζήτηση μέσω αγγελιών σε εφημερίδες, αποστολή βιογραφικού και επίσκεψη σε χώρους εργασίας, ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων-επαφών με πρόσωπα σε χώρους που τους ενδιαφέρουν, παρακολούθηση επαγγελματικών προγραμμάτων.

Ως προς τη δομή της απασχόλησης και συγκρίνοντας τις παλιννοστήσασες με τις γηγενείς η έρευνα έδειξε ότι οι παλιννοστήσασες απασχολούνται σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις γηγενείς σε εργασίες που απαιτούν περισσότερα προσόντα και σε εργασίες που δεν απαιτούν ειδικευση. Επίσης σε μεγαλύτερο ποσοστό από της γηγενείς εργάζονται στην βιομηχανία και στον τομέα των υπηρεσιών, ενώ σε μικρότερο βαθμό εργάζονται σε τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες. Στην πλειοψηφία τους εργάζονται ως έμμισθες εργάτριες, καμία δεν είναι εργοδότης και μόνο λίγες εργάζονται ως μη αμειβόμενα και συμβοηθούντα μέλη οικογενείας.

Η απασχόληση των παλιννοστήσασων έχει τα εξής χαρακτηριστικά: υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο από τις γηγενείς, εργασία σε τομείς απασχόλησης που βρίσκονται σε αστικές περιοχές, έμμισθη εργασία.

Κοινά με τις γηγενείς προβλήματα που αντιμετωπίζουν είναι: οικονομική εκμετάλλευση, χαμηλές αμοιβές, συνθήκες εργασίας, στάση εργοδοτών και συναδέλφων.

Προβλήματα που αντιμετωπίζουν μόνο οι παλιννοστήσασες είναι: έλλειψη μόνιμης απασχόλησης, υποαπασχόληση.

Σχετικά με την κοινωνική και οικονομική ένταξη των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση το Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου διενήργησε έρευνα με στόχο την καταγραφή και ανάλυση των δημογραφικών, κοινωνικών και οικονομικών τους χαρακτηριστικών καθώς και την διερεύνηση των προβλημάτων που αυτοί αντιμετωπίζουν στην Ελλάδα.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Κασσιμάτη Κ., "Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική ένταξη", Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 1992.

Η έρευνα έγινε στην περιοχή της Πρωτεύουσας και σε έξι ακόμη περιοχές στην βόρεια Ελλάδα από το Μάιο ως τον Ιούνιο του 1991 και αφορούσε τους Πόντιους μετανάστες, κυρίως από τις περιοχές της κεντρικής Ασίας, της Υπερκαυκασίας και της δημοκρατίας της Ρωσίας που ήρθαν στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1985-1990. Μονάδα της έρευνας αποτέλεσε το νοικοκυριό ενώ το μέγεθος του δείγματος ορίστηκε αρχικά στα 2000 περίπου νοικοκυριά με σχετικά αναλογική κατανομή στις επιμέρους περιοχές της χώρας, πρακτικές όμως δυσκολίες το περιόρισαν στα 1850 νοικοκυριά.

Η συλλογή των πληροφοριών έγινε βάσει ειδικού σχεδιασμένου ερωτηματολογίου η συμπλήρωση του οποίου έγινε ύστερα από προσωπική συνέντευξη με ένα ενήλικο μέλος του νοικοκυριού το οποίο επιλέγονταν με τυχαίο τρόπο.

Η έρευνα αυτή οδήγησε στα εξής πορίσματα όσον αφορά το γυναικείο πληθυσμό του δείγματος:

Από δημογραφική και από αναπαραγωγική άποψη, η σύνθεση του ποντιακού γυναικείου πληθυσμού είναι πολύ καλύτερη από την αντίστοιχη του ελλαδικού χώρου.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο των παλιννοστούντων Ποντίων η έρευνα έδειξε ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Το ποσοστό των γυναικών που συμμετείχαν στην ανώτερη εκπαίδευση είναι σχεδόν διπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού συμμετοχής των ανδρών και πρόκειται κυρίως για ειδικότητες νοσοκόμων, δασκάλων και κοινωνικών λειτουργών. Από την άλλη, στο σύνολο των Ποντίων που δεν φοίτησαν στο σχολείο το 63% είναι γυναίκες.

Σε αντίθεση με τον ελληνικό πληθυσμό υπάρχει μια ισόποση σχεδόν συμμετοχή των δυο φύλων του δείγματος στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

Οι γυναίκες του δείγματος της έρευνας σε πολύ μικρό βαθμό υστερούν σε συμμετοχή, στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, σε σχέση με τους άνδρες. Το μέγεθος αυτής της συμμετοχής των ποντίων γυναικών είναι 2,5 φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο μέγεθος συμμετοχής των Ελληνίδων. Ο γυναικείος πληθυσμός του δείγματος ανέκαθεν είχε υψηλή συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Η συμμετοχή του όμως στην Ελλάδα είναι λίγο υψηλότερη από την συμμετοχή που είχε στην πρώην Σοβιετική Ένωση.

Όμως όσον αφορά τις κατηγορίες των ανέργων και των απασχολούμενων τα δύο φύλα του δείγματος έχουν άνιση αντιπροσώπευση σ' αυτά. Έτσι από το σύνολο των απασχολούμενων μόνο το 31,7% είναι γυναίκες, ενώ πριν μετακινηθούν προς την Ελλάδα, υπήρχε μια ισόποση κατανομή των θέσεων εργασίας μεταξύ των δύο φύλων.

Όσον αφορά την δομή της απασχόλησης σε σχέση με το φύλο η έρευνα έδειξε πως στην κατηγορία των επιστημονικών επαγγελμάτων υπάρχει μια αυξημένη συμμετοχή των Ποντίων γυναικών και πως η συμμετοχή αυτή είναι αρκετά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη συμμετοχή των Ελληνίδων. Η τόσο μεγάλη συμμετοχή των Ποντίων γυναικών σ' αυτή την κατηγορία επαγγελμάτων εξηγείται από το γεγονός ότι οι μισές θέσεις αυτής της κατηγορίας καταλαμβάνονται από το προσωπικό των παραϊατρικών επαγγελμάτων, το οποίο αποτελείται κυρίως από γυναίκες. Στην πρώην Σοβιετική Ένωση τα επιστημονικά επαγγέλματα αποτελούσαν το 31,9% της συνολικής απασχόλησης των γυναικών ενώ μετά την μετακίνησή τους προς την Ελλάδα αποτελούν το 9,8%.

Στην κατηγορία "υπάλληλοι γραφείου" η συμμετοχή των Ελληνοποντίων γυναικών είναι κατά πολύ μικρότερη σε σύγκριση με αυτή των ανδρών και έρχεται σε αντίθεση με ότι ίσχυε πριν την μετανάστευση τους προς την Ελλάδα, όπου το 86% αυτών των θέσεων κατέχονταν από γυναίκες. Επιπλέον στον Ελληνικό πληθυσμό υπάρχει μια σχεδόν ισόποση συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών σ' αυτή την κατηγορία επαγγελμάτων.

Στην κατηγορία "έμποροι-πωλητές", οι άνδρες Ελληνοπόντιοι κατέχουν τις διπλάσιες θέσεις εργασίας από τις γυναίκες του δείγματος, τάση που δεν διαφοροποιείται πολύ από την κατανομή των δύο φύλων των Ελλήνων σ' αυτή την κατηγορία επαγγελμάτων, αλλά που είναι σχεδόν αντίστροφη μ' αυτή που ίσχυε για τους Ελληνοπόντιους του δείγματος πριν την αναχώρησή τους από την Σοβιετική Ένωση.

Στην κατηγορία "απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών" παρατηρείται μια συντριπτική (83,1%) συμμετοχή των γυναικών του δείγματος, συμμετοχή που είναι μεγαλύτερη απ' αυτήν που ίσχυε στη πρώην Σοβιετική Ένωση και δείχνει τη μεγαλύτερη ζήτηση της Ελληνικής δομής της απασχόλησης για τα υποβαθμισμένα και χαμηλού γοήτρου επαγγέλματα αυτής της κατηγορίας όπως, υπηρέτριες και οικιακοί βοηθοί.

Στην κατηγορία "γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς" παρατηρείται μεγαλύτερη συμμετοχή των ανδρών του δείγματος σε σχέση με τις γυναίκες. Η κατανομή των δύο φύλων σ' αυτή την κατηγορία απασχόλησης δεν διαφέρει από την κατανομή που υπήρχε στη Σοβιετική Ένωση και από αυτή που ισχύει στον Ελληνικό πληθυσμό.

Τέλος στην κατηγορία "εργατοτεχνίτες" η συμμετοχή των Ποντίων γυναικών είναι πολύ μικρότερη από την συμμετοχή των ανδρών του δείγματος, αλλά μεγαλύτερη από την γυναικεία συμμετοχή σ' αυτές τις θέσεις, που ίσχυε πριν την μετανάστευση προς την Ελλάδα και από την αντίστοιχη συμμετοχή των Ελληνίδων.

Ως προς την ανεργία βλέπουμε μια υπεραντιπροσώπηση (59%) των γυναικών του δείγματος στο σύνολο των ανέργων. Η τάση αυτή συμβαδίζει με τη γενικότερη τάση που αφορά το σύνολο των Ελλήνων ανέργων όπου η γυναικεία παρουσία κυριαρχεί.

Βέβαια στην περίπτωση της ανοιχτής ανεργίας η συμμετοχή των γυναικών αυξάνεται σημαντικά στο 66%, ενώ στην κατηγορία των υποαπασχολουμένων η κατανομή κατά φύλο αντιστρέφεται καθώς οι άνδρες συμμετέχουν με ποσοστό 54% έναντι του 46% των γυναικών.

Έρευνα που έγινε σε νέους Πόντιους στη Θεσσαλονίκη το 1995 σε δείγμα 404 Ποντίων ηλικίας 15-29 ετών, εκ των οποίων 50% ήταν γυναίκες. Η έρευνα στόχευε στην καταγραφή των χαρακτηριστικών, στη διερεύνηση της ένταξης στην Ελληνική κοινωνία και στην επισήμανση των προβλημάτων τους. Διεξήχθη με δομημένο ερωτηματολόγιο και με τη μεθοδολογία του snowball. Όσον αφορά το γυναικείο πληθυσμό της έρευνας κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από τους άνδρες, είναι περισσότερο ειδικευμένες και έχουν παρακολουθήσει περισσότερα επιδοτούμενα σεμινάρια. Παρ' όλα αυτά η ανεργία των γυναικών είναι σημαντικά υψηλότερη από των ανδρών. Οι γυναίκες συμμετέχουν περισσότερο σε συλλόγους και έχουν θετικότερη άποψη γι' αυτούς. Τέλος, η ανεργία και ο ρατσισμός συνιστούν τους κύριους λόγους που εκτιμούν οι γυναίκες την κατάσταση στην Ελλάδα ως μη ανταποκρινόμενη στις προσδοκίες τους, ενώ κατονομάζουν την ανεργία ως το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν.¹⁴⁷

Σε έρευνα με στόχο την διερεύνηση της ψυχολογικής προσαρμογής των Ποντίων και των Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα και των διαφορών που υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτές τις δυο ομάδες ως προς τις ψυχολογικές ιδιότητες διεξήχθη έρευνα,¹⁴⁸ θεωρητικό πλαίσιο της οποίας αποτέλεσε η θεωρία του επιπολιτισμού και το μοντέλο τακτικών προσαρμογής του John Berry, το οποίο προσδιορίζει τέσσερις τύπους ψυχολογικής προσαρμογής (εναρμόνιση, αφομοίωση, διαχωρισμός, περιθωριοποίηση).

Το δείγμα αποτελούνταν από 619 άτομα, μαθητές και ενήλικες, από τους οποίους 45,9% ήταν Πόντιοι (115 άνδρες και 220 γυναίκες) και 43,8%

¹⁴⁷ Τζωρτζοπούλου Μ., 1996, "Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της νεολαίας των Ποντίων στο Νομό Θεσσαλονίκης", ΕΚΚΕ / Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Θεσσαλονίκης.

¹⁴⁸ Γεώργας Δ., Παπαστυλιανού Α., "Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής" Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1993.

Βορειοηπειρώτες (214 άνδρες και 56 γυναίκες), ενώ η συλλογή των στοιχείων έγινε βάσει δομημένου ερωτηματολογίου.

Τμήμα αυτής της έρευνας ήταν και η διερεύνηση της περίπτωσης διαφοροποίησης ανδρών και γυναικών στην επιλογή τακτικής προσαρμογής.

Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι οι γυναίκες τείνουν περισσότερο από τους άνδρες να επιλέγουν την τακτική της εναρμόνισης και να θέλουν να διατηρήσουν την Ποντιακή/Αλβανική ταυτότητα ενώ σε μικρότερο από αυτούς βαθμό, τείνουν να δηλώνουν ότι αισθάνονται Ελληνίδες.

Όσον αφορά την αυτοαντίληψη των Ποντίων και Βορειοηπειρωτών καθώς και την εκτίμηση τους για την προσαρμογή τους στην Ελλάδα ο γυναίκες σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες δηλώνουν ότι αισθάνονται χαμένες και φοβούνται πως δεν θα τα καταφέρουν στην Ελλάδα.

Διαπιστώθηκε ότι οι γυναίκες τείνουν να διαφωνούν περισσότερο από τους άνδρες με τις αξίες που αφορούν το ρόλο του πατέρα.

Αναφορικά με το θέμα της γλώσσας, οι άνδρες σε μεγαλύτερη από τις γυναίκες αναλογία μιλούσαν ελληνικά στη χώρα που ζούσαν, ενώ διαφορά υπάρχει ανάμεσα στα δυο φύλα και ως προς την σειρά προτίμησης των λόγων που θεωρούν αφενός μεν, σημαντική την γνώση της Ελληνικής γλώσσας και αφετέρου τους λόγους για τη σημασία της Αλβανικής / Ρωσικής γλώσσας.

Επιπλέον οι γυναίκες φαίνεται να αξιολογούν χαμηλότερα την κρατική βοήθεια στους τομείς της εργασίας και της Ψυχαγωγίας.

Ενώ οι έρευνες που προηγήθηκαν αφορούν τους παλιννοστούντες Έλληνες ομογενείς από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και την Νότια Αλβανία, η έρευνα που ακολουθεί αφορά του Έλληνες που παλιννόστησαν μετά την από την μεταναστευτική τους πορεία προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης¹⁴⁹. Στόχος της έρευνας ήταν η εξέταση των επιδράσεων της διπλής αλλαγής πολιτισμικού περιβάλλοντος, που συνεπάγεται η παλιννόστηση και της διάρκειας παραμονής στην Ελλάδα, πάνω στη διαμόρφωση των ρόλων των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια καθώς επίσης και η εξέταση της σχέσης που υπάρχει, ανάμεσα στους ρόλους των δύο συζύγων στην οικογένεια που παλιννοστεί και στην αντίληψη που έχουν αυτοί για την ισχύουσα στον τόπο επιστροφής νοοτροπία αναφορικά με τους ρόλους των δύο φύλων.

Η έρευνα διεξήχθη σε χωριά του νομού Δράνας και σ' αυτή συμμετείχαν 206 άτομα, ισόποσα κατανεμημένα ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι συμμετέχοντες

¹⁴⁹ Σακκά Δ., "Παλιννόστηση: μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών", διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1996

χωρίστηκαν σε πέντε ομάδες παλιννοστούντων με ένα έως πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα και μια ομάδα μη μεταναστών. Για τη διεξαγωγή της έρευνας κατασκευάστηκαν τέσσερα ερωτηματολόγια τα οποία εξέταζαν το βαθμό συμμετοχής των δύο συζύγων σε υπευθυνότητες που αφορούν στη φροντίδα του σπιτιού, των παιδιών, στη διαχείριση των χρημάτων, τις στάσεις των συζύγων για τους ρόλους των δύο φύλων, την αντίληψη των συμμετεχόντων για την επικρατούσα νοοτροπία σε σχέση με την κατανομή των υπευθυνοτήτων ανάμεσα στα δύο φύλα, την αντίληψη, των συμμετεχόντων για την επικρατούσα νοοτροπία στο χώρο επιστροφής σε σχέση με τους ρόλους των δύο φύλων.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η κατανομή του εργασιακού και οικοκυρικού ρόλου είναι διαφορετική ανάμεσα στους μετανάστες εκτός της ομάδας με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα, και τους μη μετανάστες.

Οι παλιννοστούντες με ένα ή δύο χρόνια παραμονής στην Ελλάδα κατανέμουν τους ρόλους στον εργασιακό και τον οικογενειακό χώρο σύμφωνα με το φύλο των συζύγων. Οι παλιννοστούντες με τρία και τέσσερα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα μοιράζονται πολύ περισσότερο από τις άλλες ομάδες τον εργασιακό ρόλο και τις υπευθυνότητες του σπιτιού. Οι παλιννοστούντες με πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα μοιράζονται τον εργασιακό ρόλο αλλά όχι και τις υπευθυνότητες του σπιτιού.

Αναφορικά με τις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες αποδέχονται την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων αλλά ταυτόχρονα αποδέχονται και ορισμένους νεωτερισμούς.

Παρατηρήθηκε αντίφαση ανάμεσα στην κατανομή των υπευθυνοτήτων και στις στάσεις για τους ρόλους των δύο φύλων, τόσο για εκείνους που υιοθετούν την κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο όσο και για εκείνους που αποδέχονται τη διεύρυνση τους.

Ο βαθμός συμμετοχής των μεταναστών στις διάφορες υπευθυνότητες και ο βαθμός συμφωνίας με τις στάσεις έχουν σχέση με το εκπαιδευτικό και το οικονομικό τους επίπεδο καθώς και με τις συνθήκες στις οποίες έζησαν ή ζουν σήμερα.

Το συγκριτικά υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και η οικονομική ευρωστία μαζί με την παραμονή σ' ένα αστικό περιβάλλον, φαίνεται να συντελούν στην αύξηση του ρυθμού αλλαγής των στάσεων και στην υιοθέτηση συμπεριφορών κατά την παλιννόστηση που είναι διαφορετικές από αυτές των μη μεταναστών χωρίς να είναι αναγκαστικά αυτές οι συμπεριφορές λιγότερο παραδοσιακές,

Μέσα από την κατανομή των υπευθυνοτήτων του σπιτιού οι παλιννοστούντες αποβλέπουν στην επίτευξη των στόχων της μετανάστευσης-

παλιννόστησης ενώ και οι στάσεις τους για τους ρόλους των δύο φύλων. Φαίνεται να εκφράζουν την επιθυμία τους να υιοθετήσουν τους ρόλους εκείνους που είναι σύμφωνοι με την επίτευξη των οικογενειακών στόχων.

Τέλος η αντίληψη των παλιννοστούντων για το βαθμό ομοιότητας ή διαφοροποίησης τους από τους συγχωριανούς τους δεν συμφωνεί με τα αποτελέσματα της διομαδικής σύγκρισης.

Η τάση για διαφοροποίηση παρατηρείται είτε σε εκείνες τις περιπτώσεις που επιθυμούν να τονίσουν τον καταμερισμό των υπευθυνοτήτων σύμφωνα με το φύλο, είτε όταν επιθυμούν να τονίσουν την απομάκρυνση τους από το "παραδοσιακό μοντέλο". Ενώ η τάση για εξομίωση παρατηρείται στις περιπτώσεις εκείνες που πράγματι διαφέρουν από τους συγχωριανούς τους, κατανέμοντας τις υπευθυνότητες σύμφωνα με τις ανάγκες της οικογένειας, παρά σύμφωνα με το φύλο.

Αναφορικά με τους παλιννοστούντες μετανάστες και επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες έχει πραγματοποιηθεί έρευνα που στόχο είχε την διερεύνηση των κοινωνικών, οικονομικών και ψυχολογικών προβλημάτων που αυτοί αντιμετωπίζουν κατά την επανένταξη τους στην Ελλάδα.¹⁵⁰

Στην έρευνα έλαβαν μέρος 317 άτομα (115 άνδρες και 202 γυναίκες) οι οποίοι συμμετείχαν σε ειδικό πρόγραμμα υποστήριξης της προσαρμογής τους στη χώρα μας. Για τη συλλογή των πληροφοριών πραγματοποιήθηκαν ατομικές συνεντεύξεις με όλους τους συμμετέχοντες και χορηγήθηκαν κλίμακες μέτρησης της ψυχικής κατάστασης και κατάθλιψης.

Απόφοιτοι ανώτατης εκπαίδευσης ήταν το 11,5% των μεταναστριών και το 25% των γυναικών προσφύγων. Ως προς την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα το 42,3% των μεταναστριών και το 52,8% των πολιτικών προσφύγων ήταν άνεργες. Επιπλέον, το 40,1% των γυναικών δήλωσαν ότι έχουν σημαντικά χαμηλό οικογενειακό εισόδημα.

Υψηλό ποσοστό αυτών των γυναικών περιέγραψαν την κατάσταση της υγείας τους ως μέτρια και κακή. Πριν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα το 42,3% των μεταναστριών και το 46,6% των γυναικών πολιτικών προσφύγων, παρουσίαζαν σοβαρά ψυχοφυσιολογικά προβλήματα. Επιπλέον, υψηλά ποσοστά καταθλιπτικής διάθεσης είχαν το 57,7% των μεταναστριών και το 61,5% των γυναικών προσφύγων.

¹⁵⁰ Παπαδάτος Γ., "Κοινωνικές και ψυχολογικές παράμετροι επανένταξης παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων" στο *το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τόμος Ε, τευχ. 17, Δεκέμβριος 1995

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΚΕΝΩΝ, ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ, ΕΛΛΕΙΨΕΩΝ

Ανάμεσα στα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης αλλά και γενικότερα με το φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ελλάδα, είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των μεταναστών που βρίσκονται στη χώρα μας. Ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών έχει εισέλθει παράνομα και ως εκ τούτου υπάρχει δυσκολία στον εντοπισμό και στην προσέγγιση τους, καθώς και δυσπιστία από την πλευρά των ίδιων των μεταναστών απέναντι στους ερευνητές.

Τα όποια αποτελέσματα προκύπτουν από την διερεύνηση μιας ομάδας μεταναστών, δεν είναι δυνατό να γενικευθούν στο σύνολο των μεταναστών ή να αποτελέσουν βάση για την εξαγωγή συμπερασμάτων για μια άλλη ομάδα μεταναστών, καθώς κάθε ομάδα διακρίνεται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία προσδιορίζονται από ένα σύνολο παραγόντων όπως η εθνική προέλευση, το νομικό status, η αναπαράσταση που υπάρχει για αυτούς κ. α.

Πολλές από τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα για τους μετανάστες δεν κάνουν κάποια διάκριση για την μεταβλητή φύλο ή στο δείγμα τους περιλαμβάνουν μικρό αριθμό γυναικών. Από την άλλη όσες έρευνες ασχολούνται αποκλειστικά με γυναίκες μετανάστες χρησιμοποιούν πολύ μικρό δείγμα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να γενικευθούν τα αποτελέσματα στο συνολικό πληθυσμό.

Γενικά το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα έχει πολύ λίγο μελετηθεί και υπάρχουν πολλές πτυχές του φαινομένου που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Μετά από την επισκόπηση της σχετικής με την γυναικεία μετανάστευση βιβλιογραφίας διαπιστώθηκαν τα εξής ερευνητικά κενά, η πλήρωση των οποίων θεωρούμε ότι θα βοηθήσει στην κατανόηση του φαινομένου της σύγχρονης γυναικείας μετανάστευσης: :

- Δεν είναι πλήρης η καταγραφή του αριθμού των γυναικών μεταναστριών, προσφύγων, και παλιννοστούντων που ζουν στην Ελλάδα, το νομικό τους status, της οικογενειακής τους κατάστασης, των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών τους προσόντων, της θέσης τους στην ελληνική αγορά εργασίας.
- Θα μπορούσαν να διερευνηθούν οι πρακτικές που υιοθετούνται σε σχέση με το φύλο για την χορήγηση άδειας παραμονής και εργασίας, για την αναγνώριση της

προσφυγικής ιδιότητας και της ελληνικής ιθαγένειας στις γυναίκες μετανάστες, πρόσφυγες και παλιννοστήσασες αντίστοιχα.

- Χρειάζεται πληρέστερη κατανόηση των λόγων μετανάστευσης, φυγής από την χώρα τους και παλιννόστησης των αλλοδαπών γυναικών που ζουν στην Ελλάδα, καθώς και των μορφών μετακίνησής τους (εξαρτημένη, ανεξάρτητη).
- Απαιτείται ιδιαίτερη έρευνα των αναγκών αυτών των ομάδων γυναικών.
- Είναι ελλιπής η διερεύνηση των ιδιαίτερων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μετανάστες και πρόσφυγες όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική τους ενσωμάτωση στην Ελλάδα, καθώς και των συνθηκών διαβίωσης τους.
- Υπάρχει ερευνητικό κενό σχετικά με την επίπτωση της μεταναστευτικής εμπειρίας στην ψυχολογική κατάσταση αυτών των γυναικών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που αυτές αφήνουν την χώρα καταγωγής τους, τις οικογένειες τους και τα παιδιά τους.
- Με δεδομένο ότι ο παράγοντας χώρος είναι σημαντικός, θα απαιτούντο συγκριτικές μελέτες για τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των αλλοδαπών γυναικών και παλιννοστήσασων που ζουν και εργάζονται σε αγροτικές και ημιαστικές περιοχές και αυτών που ζουν και εργάζονται σε αστικά κέντρα.
- Πέρα από τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε κοινές, και για τα δύο φύλα, έρευνες, δεν έχουν πραγματοποιηθεί συγκριτικές μελέτες μεταξύ των ανδρών και των γυναικών προσφύγων και μεταναστών όσον αφορά το βιοτικό τους επίπεδο, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και την θέση τους στην αγορά εργασίας.
- Θα είχε ενδιαφέρον, κάτι που δεν έχει πραγματοποιηθεί, να γίνουν έρευνες που να συγκρίνουν την θέση των μεταναστριών και των γυναικών προσφύγων στην αγορά εργασίας και γενικότερα στην κοινωνία, με αυτήν των γηγενών γυναικών.
- Στις περιπτώσεις που οι γυναίκες αυτές μετακινούνται μαζί με τις οικογένειες τους, δεν έχει διερευνηθεί η επίπτωση πάνω στις συζυγικές / οικογενειακές σχέσεις και ειδικότερα το αν αυτές οι σχέσεις ισχυροποιούνται ή αποδιαιθρώνονται.
- Φαίνεται να λείπουν έρευνες που να συγκρίνουν τις γυναίκες που μετακινούνται με αυτές που έχουν μείνει στην χώρα καταγωγής, έτσι ώστε να διερευνηθεί η επίδραση της μεταναστευτικής εμπειρίας στη θέση και τον ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία γενικά.
- Δεν έχουν πραγματοποιηθεί έρευνες που να εξετάζουν τις μακροχρόνιες επιδράσεις της μετανάστευσης στην θέση και τον ρόλο της γυναίκας.
- Πέρα από μεμονωμένες περιπτώσεις και σε μικρό δείγμα, δεν έχουν

πραγματοποιηθεί έρευνες που να συγκρίνουν διαφορετικές ομάδες αλλοδαπών γυναικών έτσι ώστε να διαπιστωθούν οι τυχόν διαφορές και ομοιότητες στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και στις συνθήκες διαβίωσής τους στην Ελλάδα.

- Δεν έχουν διερευνηθεί οι αναπαραστάσεις του ελληνικού πληθυσμού για ομάδες γυναικών μεμονωμένων εθνικοτήτων.
- Δεν υπάρχουν έρευνες που να εξετάζουν το αν αυτές οι γυναίκες γνωρίζουν τους φορείς που απευθύνονται σε αυτές και το κατά πόσο κάνουν χρήση των υπηρεσιών, που αυτοί προσφέρουν. Το κατά πόσο επωφελούνται από εκπαιδευτικές ευκαιρίες και επαγγελματική κατάρτιση. Επιπλέον θα μπορούσε να μελετηθεί το κατά πόσο και αν, οι γυναίκες μετανάστες, πρόσφυγες και παλιννοστήσασες οργανώνονται σε συλλόγους και αναπτύσσουν δίκτυα αλληλοϋποστήριξης μεταξύ τους.
- Δεν έχει διερευνηθεί το αν και προς πια κατεύθυνση μέσα από τη διαδικασία της μετανάστευσης αλλάζει η εικόνα που έχουν οι μετανάστριες για τους εαυτούς τους.
- Ο ρόλος των άτυπων κοινωνικών δικτύων (μέλη οικογένειας, συγγενείς, φίλοι) στην διαδικασία κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των μεταναστριών, δεν φαίνεται να έχει απασχολήσει πολύ τους ερευνητές.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Για την πλήρωση των ερευνητικών κενών που έχουμε επισημάνει παραπάνω θα μπορούσαμε να προτείνουμε τα εξής:

Την καταγραφή των αλλοδαπών γυναικών και παλιννοστήσασων που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα καθώς και των δημογραφικών, κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών τους, καθώς μια τέτοια έρευνα είναι απαραίτητη και θα βοηθήσει και στην περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου της γυναικείας μετανάστευσης.

- Για τις γυναίκες μετανάστριες και πρόσφυγες θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί έρευνα που να συγκρίνει την θέση τους στην αγορά εργασίας και γενικότερα στην κοινωνία, με αυτή των γηγενών γυναικών έτσι ώστε να διαπιστωθούν τα τυχόν διαφορετικά και πρόσθετα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πρώτες.
- Μια συγκριτική μελέτη μεταξύ ανδρών και γυναικών αυτών των ομάδων θα ήταν απαραίτητη προκειμένου να διαπιστωθούν τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες κατά την ένταξη τους στην χώρα υποδοχής και ποιες οι διαφορές στις συνθήκες διαβίωσης τους με αυτές των ανδρών.

- Μια έρευνα αναγκών αυτών των ομάδων γυναικών θα ήταν σκόπιμο να πραγματοποιηθεί καθώς θα οδηγούσε στην ανάδειξη των υπηρεσιών που θα μπορούσαν να προσφερθούν σε αυτές τις γυναίκες, για την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης τους και για την οικονομική και κοινωνική τους ένταξη στην Ελληνική κοινωνία.
- Μια συγκριτική μελέτη σε διαφορετικές εθνοτικές ομάδες αλλοδαπών γυναικών θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί έτσι ώστε να εντοπιστούν οι διαφορές και οι ομοιότητες στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν καθώς και τα τυχόν ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει κάθε συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα.
- Ενδιαφέρον θα ήταν να μελετηθεί το πως δομούν και αναπαριστούν τους εαυτούς τους ως υποκείμενα οι γυναίκες μετανάστες πρόσφυγες και παλιννοστήσασες. Να διερευνηθεί το αν η εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους διαφέρει ανάλογα με την μεταναστευτική ομάδα αλλά και το ποια στοιχεία είναι σταθερά στην αυτοεικόνα αυτών των γυναικών.
- Θα μπορούσε να διερευνηθεί η αναπαράσταση που υπάρχει για τις γυναίκες πρόσφυγες και μετανάστριες τόσο από την πλευρά του Ελληνικού πληθυσμού όσο και από την πλευρά των ομοεθνών τους ανδρών.
- Ενδιαφέρον θα ήταν να μελετηθεί η επίδραση που έχει η αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος και η έλλειψη των άτυπων δικτύων στήριξης στην ψυχολογική κατάσταση αυτών των ομάδων γυναικών.
- Θα μπορούσε να εξεταστεί, το κατά πόσο οι ομάδες αυτών των γυναικών κάνουν χρήση των υπηρεσιών που κάποιοι φορείς προσφέρουν, το κατά πόσο επωφελούνται από εκπαιδευτικές ευκαιρίες και συμμετέχουν σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης. Σε περίπτωση που δεν αξιοποιούν εκπαιδευτικές ευκαιρίες και δεν κάνουν χρήση κάποιων υπηρεσιών που τους προσφέρονται, θα πρέπει να διερευνηθούν ποιοι είναι οι λόγοι που τις εμποδίζουν από κάτι τέτοιο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι συνθήκες διαβίωσης, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών προσφύγων, μεταναστριών και παλιννοστήσασων που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα έχουν ελάχιστα μελετηθεί. Στις περισσότερες έρευνες και κείμενα που αφορούν το φαινόμενο της μετανάστευσης και παλιννόστησης προς την Ελλάδα, η μετακίνηση των γυναικών και τα προβλήματα που συνδέονται με αυτή, αποτελούν περιθωρικά θέματα.

Η μελέτη όμως και η διερεύνηση των θεμάτων που άπτονται του φαινομένου της μετακίνησης των γυναικών, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την

διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών και στρατηγικών που στόχο θα έχουν την αντιμετώπιση των προβλημάτων που οι γυναίκες μετανάστες, πρόσφυγες και παλιννοστήσασες βιώνουν, την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης τους και την κοινωνική και οικονομική τους ένταξη στην χώρα υποδοχής.

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **Ackers H. Louise** "Ιδιότητα του πολίτη, κοινωνικό φύλο και εξάρτηση στην Ε.Ε.: γυναίκες και διεθνείς μετανάστευση". Κέντρο γυναικείων μελετών και ερευνών Διοτίμα : *"Το φύλο των δικαιωμάτων: Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη"*. Ευρωπαϊκό Συνέδριο 9-10 Φεβρουαρίου 1996, Πρακτικά. Εκδόσεις Νεφέλη.
- **Anthias F.**, "Έθνος, γυναίκα και ρατσισμός" στο *"Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο"*, παρατηρητής, Θεσσαλονίκης και Κοινωνικό Φύλο, παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995.
- **Galanis G.**, "Η εικόνα των μεταναστών όπως προβάλλονταν από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στην FDR", *The Greek review of Social Research*, No 81, 1991
- **Αγτζίδης Βλ.**, *"Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Οι συνέπειες για τον Ελληνισμό"*, Ελλοπία, Αθήνα, 1992

- **Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών**, "Εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και προσφύγων γυναικών" στο *Τελέσιλλα*, τευχ. 17, 1994
- **Βεντούρα Λ.**, "Μετανάστευση γυναικών: γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος", *Δίνη*, τευχ. 6, Μάιος 1993.
- **Βεντούρα Λ.**, "Μετανάστευση και Έθνος : Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και στις κοινωνικές θέσεις", *Θεωρία και μελέτες ιστορίας 15 Ε.Μ.Ν.Ε.- ΜΝΗΜΩΝ*, 1994
- **Βεργέτη Μ.**, "Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοκοινοτικής ταυτότητας", Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1994
- **Βερέμης Θ., Κουλουμπής Θ., Νικολακόπουλος Η.**, "Ο Ελληνισμός της Αλβανίας", Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1995
- **Βούλγαρης Δ., Δώδος Δ., Καφετζής Π., Λυριτζής Χ., Μιχαλακοπούλου Μ., Νικολακόπουλος Η., Σπουρδαλάκης Μ., Τσουκαλός Κ.**, "Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του "άλλου" στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας" *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (5), 81-100. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995
- **Γαλάνης Γ.**, "Η γνώμη των Κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς στην Ελλάδα", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1993.
- **Γεώργας Δ., Παπαστυλιανού Α.**, "Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής" Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1993.
- **Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου Α.**, "Η ειδική θέση των γυναικών προσφύγων" στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ. 49-59, Αθήνα, 1992.
- **Δεφίγγου Μ., Κ.Κουφάκου**, "Η γυναίκα στη μεταναστευτική διαδικασία - η θέση και ο ρόλος της" στο "*Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας - Παλιννόστησης του Ελληνικού Πληθυσμού*", Τομ. Α', Γ.Γ.Α.Ε., Αθήνα, 1990.
- **Δημούλης Δ.**, "Δυο στιγμές δόμησης της εθνικής ταυτότητας", *Θέσεις* τευχ. 98, 1997.
- **Δροσόπουλος Α.Γ.**, "Το νομικό πλαίσιο για την προστασία των προσφύγων στην Ελλάδα". Εργασία που παρουσιάστηκε στο σεμινάριο Μετακινήσεις Πληθυσμών και Μετανάστευση στην Ευρώπη το 1993, 9-10 Δεκεμβρίου 1991, Αθήνα
- **Έμκε-Πουλοπούλου Η.**, "Πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελλάδα 1970-1990", Ειδική έκδοση του περιοδικού *ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ* 85/86 Απρίλιος - Ιούνιος, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 1990, σελ 112

- **Ζωγράφου Α.**, "Η κατάσταση των τριτοκοσμικών εργατών στην Ελλάδα", στο *Κοινωνική Εργασία*, Νο 23, σσ 165-184, 1991
- **Θανοπούλου Μ, Παπαγκουραφάλη Ε.**, "*Female repatriates from Eastern Europe. Final Report*", European Commission, Αθήνα, 1993.
- **Καβουνίδη Τ.**, "Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής: Υπηκοότητα, Φύλο, Χωροθέτηση", Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα, 2000.
- **Καρασαββόγλου Α., Μαλυτινός Δ., Νικολαΐδης Μ., Κατσορίδας Δ.**, "Ξένοι Εργάτες στο νομό Καβάλας. Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία", Γενικές Εκδόσεις, Καβάλα, 1996
- **Καρασαββόγλου, Α.**, "Μετανάστευση και περιφερειακές Αγορές Εργασίας: Η περίπτωση της Εγκατάστασης Γυναικείου Εργατικού Δυναμικού στο Νομό Ξάνθης", ανακοίνωση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου για την "κοινωνία των Δύο Τρίτων", 1997
- **Καρύδης Β.**, "Ο φόβος του εγκλήματος στην Αθήνα και η Δημιουργία του στερεοτύπου του 'επικίνδυνου Αλβανού'" στα *Χρονικά*, 5:97-193, 1992
- **Καρύδης Χ. Β., Πανούσης Γ., Δημόπουλος Χ., Καρύδης Β.**, "'Θυματολογικά Κείμενα'", Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994
- **Κασιμάτη Κ.**, "Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική ένταξη", Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 1992.
- **Κατσορίδας Δ.**, " Αλλοδαποί εργαζόμενοι στην Ελλάδα και οι συνθήκες διαβίωσής τους", *Θέσεις* τευχ. 56, 1996.
- **Κατσορίδας Δ.**, "Αλλοδαποί εργαζόμενοι στην Ελλάδα και οι συνθήκες διαβίωσης τους", στο *Θέσεις*, τευχ. 56, 1996
- **Κατσορίδας Δ.**, "Αλλοδαποί Εργάτες στην Ελλάδα", *Ενημερωτικό Δελτίο, Ινστιτούτο Εργασίας, ΓΣΕΕ* (4-5) Ιούνιος –Ιούλιος 1991: 29-35
- **Κατσορίδας Δ.**, "Ξένοι εργάτες στην Ελλάδα", *Ίαμος*, Αθήνα, 1994
- **Κονταξής Θ. Η.**, "Η έννοια του πρόσφυγα και το πολιτικό άσυλο", *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ. 2, σσ. 154-158, Αθήνα 1999.
- **Κονταράκη Μ.**, "Γυναίκες πρόσφυγες και μετανάστριες. Θύματα εξαναγκασμού σε πορνεία", στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2000.

- **Κόντης Ι. Α., Μπαλούρδος Ντ.,** *“Η μετανάστευση προς την Ελλάδα”*, ΕΚΕΜ, Αθήνα, 1994
- **Κόντης Ι. Α.,** “ Ημεδαπό και εργατικό δυναμικό στην ελληνική αγορά εργασίας”. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στο *“Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός”*. Αθήνα 1998.
- **Κόντης Ι. Α.,** “Η έρευνα στην Ελλάδα για τον ελληνισμό της διασποράς” *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Α’-Β’* 1997 ΕΚΚΕ.
- **Κόντου Μ.,** “Η διεκδικήσεις των Ελληνίδων μεταναστριών στο ελληνικό κίνημα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Κέντρο γυναικείων μελετών και ερευνών Διοτίμα : Το φύλο των δικαιωμάτων: Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη. Ευρωπαϊκό Συνέδριο 9-10 Φεβρουαρίου 1996, Πρακτικά. Εκδόσεις Νεφέλη.
- **Κοτζαμάνης Β., Πετρονώτη Μ., Τζωρτζοπούλου Μ.,** “ Πολιτικοί πρόσφυγες: εξελίξεις και θέματα πολιτικής”. ΕΚΚΕ, στο *“Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα”*, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Αθήνα 1996, τόμος Α.
- **Κωστοπούλου Β.,** “Τα αποτελέσματα της κρίσης ασύλου και των διαδικασιών των διεθνών οργανισμών στις γυναίκες πρόσφυγες: Η ιδιαιτερότητα της γυναίκας πρόσφυγα” στο *Εκλογή*, Αρ. 107 Οκτώβριος-Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1995.
- **Ληξουριώτης Δ. Ι.,** *“Το νομικό καθεστώς του μετανάστη μισθωτού στην Ελλάδα. Εργασιακή και κοινωνικοασφαλιστική θέση των μη κοινοτικών Μεταναστών Αλλοδαπών Εργαζομένων”*, Σακούλα , Αθήνα – Κομοτηνή, 1998
- **Λιάνος Θ., Σαρρής Α., Λούκα - Κατσέλη Τ.,** “Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας: η περίπτωση της Βορείου Ελλάδας. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. στο *“Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός”*, Αθήνα 1998.
- **Λινάρδος-Ρυλμόν Π.,** *“Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα”*, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, Αθήνα , 1993
- **Μαγγανάρα Ι.,** “Η θέση των γυναικών προσφύγων ανά τον κόσμο. Πολιτικές των Ην. Εθνών για βοήθεια και προστασία” στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ., 49-50, Αθήνα.
- **Μαράτου- Αλιμπράντη Λ.,** “Ξένο εργατικό δυναμικό: τάσεις και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης” ΕΚΚΕ, Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού

- στην Ελλάδα, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Αθήνα 1996, τόμος Α.
- **Μαριαγγέλλου Βεϊκού** "Αναγκαστική μετανάστευση: Στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού και εθελοντικής αποδοχής ανισοτήτων". Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. στο *"Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός"*, Αθήνα 1998.
 - **Μαυρέας Κ.**, "Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα" *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 96-97 Β'-Γ'* 1998. Έκδοση ΕΚΚΕ.
 - **Μουσούρου Λ.**, "Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη" εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993.
 - **Μουσούρου Λ.**, "Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Gutenberg, Αθήνα 1991.
 - **Μπίμπου-Νάκου, Χαρίτου-Φατούρου Μ.**, "Ομάδες αυτοβοήθειας με άτομα που μετακινήθηκαν από την Αλβανία: πλαίσιο αναφοράς και ευρήματα σε σχέση με τις διαδικασίες ενίσχυσης του κοινωνικού αποκλεισμού" στο *"Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός"*, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα, 1998
 - **Μπίμπου-Νάκου_ Μ. Χαρίτου-Φατούρου** "Ομάδα αυτοβοήθειας με άτομα που μετακινήθηκαν από την Αλβανία: πλαίσιο αναφοράς και ευρήματα σε σχέση με τις διαδικασίες ενίσχυσης του κοινωνικού αποκλεισμού", στο *"Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός"*, Αθήνα 1998.
 - **Μπρισίμη Χ.**, "Γυναίκες πρόσφυγες" στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ. 49-50, Αθήνα, 1992.
 - **Νάκου-Περράκη Π.**, "Το νομικό καθεστώς των προσφύγων στη Διεθνή και Ελληνική Νομική Τάξη", Σάκκουλα, Αθήνα, 1991
 - **Παπαδάτος Γ.**, "Κοινωνικές και ψυχολογικές παράμετροι επανένταξης παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων" στο *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τόμος Ε, τευχ. 17, Δεκέμβριος 1995.
 - **Παπαθεοδοσίου Θ.**, "Η ένταξη των παλιννοστούντων Ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην Ελληνική αγορά εργασίας", Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα, 1994
 - **Πετρινώτη Ξ.**, "Οι Πρόσφυγες στην Ελλάδα" στο *Ο αγώνας της γυναίκας*, τευχ. 43, Ιανουάριος-Ιούνιος 1990
 - **Πετρονώτη Μ.**, "Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης", Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1998.

- **Πετρόπουλος Ν.**, "Παλλινόστηση 1971-86: Πορίσματα της Μικροαπογραφής το 1985-1986 και προτάσεις Κυβερνητικής Πολιτικής" στο *"Πρόγραμμα ερευνών Αποδημίας – Παλλινόστησης του ελληνικού πληθυσμού"* Τόμος Α', Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού 1990.
- **Σακκά Δ.**, *"Παλλινόστηση: μεταβαλλόμενοι ρόλοι ανδρών και γυναικών"*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996.
- **Σκόρδας Α.**, *"Η προστασία των προσφύγων μεταξύ εσωτερικού και διεθνούς δικαίου"*, Συνέδριο Ελληνικού Συμβουλίου Προσφύγων, Αθήνα, 1993
- **Στελακάτος-Λοβέρδος Μιχ.**, "Η νομολογιακή αντιμετώπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστών στους Ευρωπαϊκούς περιφερειακούς οργανισμούς", στο *"Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός"*, Αθήνα 1998.
- **Στεφάνου Στ.**, "Ο νόμος 1975/1991 για τον έλεγχο των αλλοδαπών κάτω από το πρίσμα των διεθνών συμβάσεων για τα δικαιώματα του ανθρώπου, του πρόσφυγα και του μετανάστη" στο *Νομικό βήμα*, τομ. 40,σσ 959-968, 1992 **Τελέσιλλα** (Ελληνικό φεμινιστικό δίκτυο αλληλοπληροφόρησης, αλληλεγγύης και δραστηριοποίησης των γυναικών), τευχ. 31, Νοέμβριος 2000.
- **Τελέσιλλα** (Ελληνικό φεμινιστικό δίκτυο αλληλοπληροφόρησης, αλληλεγγύης και δραστηριοποίησης των γυναικών), τευχ. 30, Νοέμβριος 1999.
- **Τριανταφυλλίδου Α.**, "Οι "άλλοι" ανάμεσά μας- ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες". Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στο *"Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός"*. Αθήνα 1998.
- **Τσακίρης Κ.**, "Πόντιοι παλλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση. ΕΚΚΕ, στο *"Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα"*, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Αθήνα 1996, τόμος Α.
- **Υφαντής Ν.**, *"Η Βόρεια Ήπειρος Χθες και Σήμερα"*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα, 1993
- **Φακιολάς Ρ.**, "Αλλοδαποί ασχολούμενοι στην Ελλάδα", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12 Ιουλίου 1990: 65-67
- **Χλέπα Ν.**, Σπυράκου Δ., *"Ο νόμος 1975/91 περί αλλοδαπών και το Σύνταγμα"*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992
- **Χριστόπουλος Δ.**, "Το δικαίωμα στη μειονοτική εκπαίδευση", Θέσεις τευχ. 63 Απρίλιος- Ιούνιος 1998. σσ 69-88.

- **Ψημμένος Ι.**, "Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα", Παπαζήσης, Αθήνα, 1995.

ΑΓΓΛΙΚΗ

- **Barjaba K.**, "Between Social Integration and Exclusion: Albanian Immigrants in Greece", Instituto di Sociologia Internazionale di Corizia 1997.
- **Black R.**, "Livelihoods under stress: a case study of refugee vulnerability in Greece", *Journal of Refugee Studies*, 7(4) pp. 360-377, 1992.
- **Black R.**, "Political refugees or economic migrants? Kurdish and Assyrian refugees in Greece", *Migration*, 25 pp. 79-109, 1994.
- **Chletsos M., Karassavoglou A.**, "The Impacts of illegal Immigrant on Regional level-Evidence from Kavala Region in Greece" Centre for Economic Policy Research, Conference on the Economics of illegal Migration, Athens, 1997
- **Commission of the European Communities**, "Immigration of Citizens from Third Countries into the Southern members of European Community", *Social Europe, Supplement 1/91 p.135 (English version)*
- **Dikaïou, M.**, "Return migrants, personal perceptions, time respective", *International migration*, XXXII (i), 1994, 29-48
- **Emke-Poulopoulos H.**, "Immigrants and Refugees in Greece. Statistical Evaluation and causes of Entry in the Country", στο Emke - Poulopoulos H. et al., *International Migration to Northern Mediterranean Countries - The case of Greece, Spain and Italy*, Università di Pisa, 1991
- **Fakiolas R.**, "Immigration to Greece From Third World and East European Countries". Paper presented at the IOM/Greek Government Regional Seminar Prospects of Migration in Europe Beyond. 1992. Athens, 1-3 October 1991
- **Fakiolas R.**, "Migration from and to Greece During the Last Four Decades", National Center Technical University, Athens 1994.
- **Fakiolas R.**, "Migration from and to Greece" OECD/Sopemi Report, Athens 1993.
- **Fakiolas R.**, "Migration from and to Greece" Sopemi Report, Athens 1992.

- **Fakiolas R., KING R.**, "Emigration, return, immigration: a review and evaluation of Greece's post-war experience of international migration, *International Journal of Population Geography*, 2: 171-190, 1996.
- **Iosifides T.**, "Immigrants in the Athens labour market: a comparative survey of Albanians, Egyptians and Filipinos", στο **KING R., BLACK R.**, "*Southern Europe and the New Immigrations*", Brighton: Sussex Academic Publishers, 1997.
- **Iosifides T., King R.**, "Recent immigration to Southern Europe the socioeconomic and labour market context", *Journal of Area Studies, Southern Europe in Transition*, 9:70-94, 1996.
- **King R., Black R.**, "*The new Geography of European Migrations*", Belhaven Press, London 1997.
- **King R., Iosifides T., Myrivili L.**, "A migrants story: from Albania to Athens", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24.1:159-175, 1998.
- **King R., Rybaszuk.K.**, "Southern Europe and International division of Labour: from Emigration to immigration", στο King.R.(επιμέλεια), *The New Geography of European Migration*, Belhaven Press, Λονδίνο και Νέα Υόρκη , 1993: 175-206
- **Kofman E., Rosemary S.**, "Migrant Women and Exclusion in Europe" στο *The European Journal of Women's Studies*, vol. 5, November 1998.
- **Kokkinos D.**, "*Influx and Integration of Ethnic Greeks From the USSR and Albania*". Paper presented at the IOM/Greek Government Regional Seminar Prospects of Migration in Europe Beyond. 1992. Athens, 1-3 October 1991
- **Lazaridis G.**, "Immigration to Greece: a critical evaluation of Greek policy", *New Community*, 22(2): 335-348, 1996.
- **Lianos T., Sarris A., Katseli L.**, "Illegal Immigration and local labour markets: the case of Northern Greece", στο *International Migration*, vol 34, No 3, 1996
- Markova F., Sarris A., "The performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek labour – markets" στο *South European society and Politics*, vol 2, No 2, 1997
- **Papastilianou A.**, Cross-cultural development of the Greek from Pontos and North Ipiros refugees. Psychological Adjustment – University of Athens, 1993
- **Poulopoulos i. e.**, "Analysis of changes in the status of female returnees in Greece" στο *International Migration Policies and the Status of Female Migrants*, United Nations, New York, 1995.

- **Sarris A., Zografakis S.**, "A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy", στο *Journal of Population Economics*, No 12, 1996
- **Triantafyllidou, A.**, "Greek Migration Policy: A. Critical Notes", στο *Review of Modern Greek Studies*, vol 1, No 1, 1996

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΡΧΗΓΟΙ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μονογονεϊκότητα είναι μία γυναικεία υπόθεση. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν τη φροντίδα και τη μέριμνα του ή των παιδιών τόσο μέσα όσο και έξω από το σχήμα της έγγαμης συμβίωσης στην πλειονότητα τους. Οι μόνες μητέρες είναι μία πληθυσμιακή ομάδα που τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική ανήκουν στο φτωχότερο κομμάτι του πληθυσμού. Συνδυάζουν το στίγμα της μονογονεϊκότητας με τα κοινωνικά μειονεκτήματα που οριοθετούν τη θέση της γυναίκας καθώς και ανισότητα ευκαιριών στο εργασιακό και πολιτικό γίγνεσθαι. Η αύξηση του ενδιαφέροντος για τη μονογονεϊκότητα και τη γυναίκα είναι απότοκο της αύξησης του ποσοστού των μονογονεϊκών οικογενειών και της επιτακτικής ανάγκης να αποτελέσουν στόχο μίας διαφορετικής κοινωνικής πολιτικής, που θα σχεδιαστεί στη βάση των αναγκών τους και θα εξασφαλίσει το δικαίωμα τους να αυτοπροσδιορίζονται και να μεγαλώνουν τα παιδιά τους εντός ή εκτός του πλαισίου του γάμου.

ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΣ

Σκοπός της μελέτης, εδώ ο σκοπός νοείται ως ενδιάμεσος στόχος, είναι η αναζήτηση, ο εντοπισμός και η καταγραφή των ερευνητικών εργασιών και των

θεωρητικών κειμένων, που έχουν ασχοληθεί με τη μονογονεϊκή οικογένεια, καθώς και τα δύο μας βοηθούν να συνθέσουμε μία πληρέστερη εικόνα του θέματος. Επικεντρωνόμαστε στα έργα που έχουν γραφτεί την τελευταία δεκαετία, παρά το γεγονός ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες με αρχηγό γυναίκα είναι φαινόμενο παλαιότερο, που όμως δεν είχε εξεταστεί, μολονότι ο στιγματισμός και η απόρριψη ήταν εντονότερα και γενικευμένα. Εστιάζουμε στην Ελλάδα, χώρα που έχει το μικρότερο ποσοστό μονογονεϊκών οικογενειών στην Ευρώπη. Ο στόχος της μελέτης των κειμένων είναι η επισήμανση των διαστάσεων και των όψεων που δεν έχουν γίνει αντικείμενο διερεύνησης, προκειμένου να γίνει κατανοητή η πραγματικότητα που βιώνουν οι μόνες μητέρες και τα παιδιά τους και η εμβέλεια της μονογονεϊκότητας στην ελληνική κοινωνία

ΣΤΑΔΙΑ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ

Αρχικά εντοπίστηκαν οι βιβλιοθήκες που διαθέτουν βιβλία κοινωνικών επιστημών και αναζητήθηκαν τα συγγράμματα που αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα το ζήτημα της μονογονεϊκότητας. Αναζητήθηκαν οι έρευνες, τα άρθρα, τα βιβλία και οι σχετικές εκθέσεις. Ταυτοχρόνως προσεγγίστηκαν οι φορείς που ασχολούνται με το ζήτημα της μονογονεϊκότητας και οι υπηρεσίες που διαθέτουν σχετικά στοιχεία.

Κατά τη διάρκεια της αναζήτησης και μετά την ολοκλήρωση της αποδελτιώθηκε το υλικό που είχε συγκεντρωθεί και καταχωρήθηκε στη βάση δεδομένων. Οι βιβλιογραφικές αναφορές που υπήρχαν στα κείμενα αξιοποιήθηκαν και οδήγησαν στην αναζήτηση πρόσθετων πηγών σε όλα τα στάδια εκπόνησης της μελέτης.

Η εργασία ολοκληρώθηκε με τη συγγραφή του παρόντος κειμένου.

ΠΗΓΕΣ

Οι πηγές συμπεριλαμβάνουν βιβλιοθήκες, ερευνητικά κέντρα, ιδρύματα, υπηρεσίες και κεντρικά βιβλιοπωλεία Είναι οι ακόλουθες:

- Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου
- Εθνική Βιβλιοθήκη
- Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Βιβλιοθήκη Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών
- Βιβλιοθήκη του ΤΕΙ Κοινωνικής Εργασίας
- Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών

-Βιβλιοθήκη Γενικής Γραμματείας Ισότητας

-Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

-Κέντρο Ερευνας της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών

-Κέντρο Έρευνας Γυναικείων Θεμάτων

-Κέντρο Έρευνας για τις Γυναίκες της Μεσογείου

-Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών "Διοτίμα"

-Γενική Γραμματεία Λαϊκής επιμόρφωσης –Πρόγραμμα για μονογονεϊκές οικογένειες

-Κέντρο Βρεφών "Μητέρα"

-Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας

-Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας

-Eurostat

Στα βιβλιοπωλεία αναζητήθηκαν οι τελευταίες εκδόσεις που δεν είναι καταχωρημένες στις βιβλιοθήκες.

Σημαντική πηγή αποτέλεσε το διαδίκτυο. Χρησιμοποιήθηκαν οι μηχανές αναζήτησης για τον εντοπισμό κειμένων που να αφορούν την οικογένεια. Μια σειρά από σημαντικά κείμενα προήλθαν από την ιστοσελίδα της "Ομάδας έρευνας του αποκλεισμού και των δομών εξουσίας"(http://www.eled.auth.gr/reds). Στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (www.ekt.gr) αναζητήθηκαν έρευνες από τη βάση δεδομένων Γλαύκα, από τη βάση ελληνικών διδακτορικών διατριβών και από το εθνικό αρχείο διδακτορικών διατριβών.

Δυσκολίες που σχετίζονται με τις Πηγές

Η αναζήτηση των πηγών είναι μία επίπονη διαδικασία που σε μεγάλο βαθμό δυσχεραίνεται από την έλλειψη οργανωμένης υποδομής, τόσο σε ότι αφορά την έλλειψη ηλεκτρονικών υπολογιστών όσο και την ανυπαρξία βάσεων δεδομένων για κοινωνικά θέματα. Σε ότι αφορά το ωράριο, οι περισσότερες βιβλιοθήκες δε λειτουργούν τις απογευματινές ώρες παρά μόνο τις πρωινές. Επιπρόσθετα ο ηλεκτρονικός υπολογιστής δε δίνει ακριβή αποτελέσματα όταν χρησιμοποιείται για θεματική αναζήτηση, αναζήτηση που είναι η πλέον απαραίτητη. Στα δεδομένα που εμφανίζει ο υπολογιστής δεν συμπεριλαμβάνονται όλα τα βιβλία που αναφέρονται στο λήμμα που δόθηκε. Ενίοτε στον υπολογιστή δεν έχουν καταχωρηθεί στοιχεία για τα δανεισμένα βιβλία και ως εκ τούτου δεν βρίσκονται στην βιβλιοθήκη ούτε και πληροφορίες για το χρόνο επιστροφής τους. Για την αναζήτηση άρθρων επιβάλλεται ο έλεγχος κάθε τεύχους ενός περιοδικού από τα περιεχόμενα του.

Πρόβλημα αποτελεί και η καθυστέρηση της απόκτησης των πρόσφατων εκδόσεων από τις βιβλιοθήκες.

Στην προσέγγιση διαφόρων φορέων παρουσιάζονται δυσκολίες που σχετίζονται με καθυστερήσεις και απροθυμία παραχώρησης στοιχείων, πολύ δε περισσότερο όταν δε δίνεται η άδεια να φωτοτυπηθούν τα στοιχεία και επιτρέπεται μόνο η αντιγραφή τους.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Στο σημείο αυτό θα δοθεί ένας ορισμός για την μονογονεϊκή οικογένεια και θα γίνει αναφορά σε σημαντικές όψεις του φαινομένου της μονογονεϊκότητας, που συμβάλλουν στη σκιαγράφηση της πραγματικότητας που βιώνει μια γυναίκα αρχηγός μονογονεϊκής οικογένειας.

Η κρίση του θεσμού της οικογένειας και η μονογονεϊκή οικογένεια

Στο πλαίσιο κοινωνικών εξελίξεων και μεταβολών εγγράφονται διαφοροποιήσεις στη μορφή και στη δομή της οικογένειας και συνακόλουθα στα εμφανιζόμενα σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Μια σειρά από δημογραφικές μεταβολές όπως η πτώση του αριθμού των γεννήσεων, η αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου, η αύξηση του μέσου όρου ηλικίας της γυναίκας κατά τον πρώτο γάμο, η γέννηση παιδιών σε μεγαλύτερη ηλικία, η αύξηση των διαζυγίων και των δευτέρων γάμων ασκούν επίδραση στις οικογενειακές συμπεριφορές. Νέα μοντέλα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου όπως η μονογονεϊκή οικογένεια, το ομόφυλο ζευγάρι, η ελεύθερη συμβίωση με ή χωρίς παιδιά εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα καθώς τα άτομα επιλέγουν το σχήμα που καλύπτει καλύτερα τις ανάγκες και τις προσδοκίες τους.

Η ρευστότητα που χαρακτηρίζει τις οικογενειακές συμπεριφορές δε συνιστά υποχρεωτικά έκφραση της κρίσης της οικογένειας αλλά κρίση του κυρίαρχου προτύπου, της συζυγικής οικογένειας με το/α παιδί/ιά της, που δεν αποτελεί το μοναδικό τρόπο οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής. Στη σύγχρονη μεταβαλλόμενη κοινωνία η πολλαπλότητα των οικογενειακών σχημάτων δείχνει την ανθεκτικότητα και τη διαχρονικότητα της οικογένειας που όμως δεν ταυτίζεται με το συμβατικό σχήμα της συζυγικής οικογένειας.

Εννοιολογικός προσδιορισμός της μονογονεϊκής οικογένειας

Η μονογονεϊκότητα αναφέρεται σε καταστάσεις διαφορετικές, στοιχείο που δυσχεραίνει τη συλλογή στατιστικών στοιχείων που να είναι αντιπροσωπευτικά και συγκρίσιμα. Η ανάγκη όμως της καταγραφής των διαστάσεων του φαινομένου προκειμένου να κατανοηθεί και να γίνει στόχος κοινωνικών πολιτικών συνέβαλλε στη διαμόρφωση διαφόρων ορισμών. Στην έκθεση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων¹⁵¹ (1989) η μονογονεϊκή οικογένεια ορίζεται ως η οικογένεια στην οποία ένας γονέας, χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, με άλλα ίσως άτομα ζει με ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί, που εξαρτάται από αυτόν. Η ηλικία μέχρι την οποία το παιδί θεωρείται εξαρτώμενο έχει προσδιοριστεί να είναι το 18^ο έτος. Συνοπτικά οι τρεις παράμετροι του ορισμού είναι η οικογενειακή κατάσταση του μόνου γονέα, η σύνθεση του νοικοκυριού και η έννοια του εξαρτώμενου παιδιού.

Η χρήση του παραπάνω ορισμού, που δεν υιοθετείται από όλες τις χώρες κατά τη συλλογή των στοιχείων, θέτει σημαντικά ζητήματα ως προς την ένταξη σε μία κατηγορία καταστάσεων διαφορετικών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις δυσκολίες κατάταξης των οικογενειών στις οποίες ο ένας γονέας είναι απών λόγω των επαγγελματικών του υποχρεώσεων ή το κατά πόσο το δεδομένο ηλικιακό όριο σηματοδοτεί το τέλος της εξάρτησης του παιδιού από το γονέα.

Με βάση την οικογενειακή κατάσταση οι μόνιμοι γονείς ανήκουν σε μία από τις τρεις παρακάτω κατηγορίες

- Ανύπαντροι
- Διαζευγμένοι
- Σε χηρεία

Η υιοθέτηση του "όρου" μονογονεϊκή οικογένεια ενέχει το μειονέκτημα ότι αγνοεί την πιθανή συμμετοχή του απόντα γονέα στη ζωή του παιδιού. Όπως παρατηρούν ξένοι ερευνητές στην πραγματικότητα αναφερόμαστε σε μονογονεϊκό νοικοκυριό. καθώς ο γονέας είναι σαφώς απόντας από το νοικοκυριό. Μπορεί, ωστόσο, να συμμετέχει ενεργητικά και καθοριστικά στην καθημερινότητα του παιδιού του.

Μονογονεϊκές οικογένειες με βάση την οικογενειακή κατάσταση του μόνου γονέα

Η μονογονεϊκότητας βιώνεται διαφορετικά ανάλογα με τον τρόπο εισόδου σε αυτήν την κατάσταση. Παρά τα κοινά προβλήματα οι αναπαραστάσεις και οι

¹⁵¹ βλ. Δ. Κογκίδου "Μονογονεϊκές Οικογένειες" 1995, σελ.23

δυσχέρειες είναι διαφορετικές και διαπλέκονται με ποικίλες παραμέτρους που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά την ποιότητα ζωής σε μία μονογονεϊκή οικογένεια.

Οι χήρες αποτελούν την πλέον ευνοημένη κατηγορία, στο βαθμό που η εισοδος στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας δεν είναι αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής. Έχουν τη στήριξη του οικογενειακού και του φιλικού περιβάλλοντος καθώς και κοινωνική αποδοχή. Η οικονομική τους κατάσταση είναι καλύτερη από αυτή των άλλων δύο ομάδων. Τίθενται ωστόσο περιορισμοί, λόγω των κοινωνικά αναμενόμενων ρόλων, που οφείλει να υιοθετήσει η χήρα, τους οποίους και αποδέχεται, ακόμα και όταν δεν αισθάνεται πλέον την ανάγκη να το κάνει.

Οι μονογονεϊκές οικογένειες που προκύπτουν από τη διάλυση της έγγαμης συμβίωσης ενός ζευγαριού αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία. Οι οικονομικές συνέπειες του διαζυγίου είναι αρνητικές για τις γυναίκες αν ο απών γονέας δεν καταβάλλει διατροφή και εφόσον έχουν χαμηλότερα εισοδήματα από τον πρώην σύζυγο ή υποχρεώνονται να αναζητήσουν απασχόληση, πολύ δε περισσότερο αν δε διαθέτουν επαγγελματική εξειδίκευση. Οι μητέρες αναλαμβάνουν κατά κανόνα τη μέριμνα των παιδιών και αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες αν δε διαθέτουν υποστήριξη. Το διαζύγιο ακολουθεί μία περίοδο κρίσης που ωστόσο μπορεί να εξελιχθεί σε ευκαιρία προσωπικής ανάπτυξης.

Η ανύπαντρη μητέρα είναι αυτή που αντιμετωπίζει την προκατάληψη για το σχήμα οικογένειας που επέλεξε και τα μεγαλύτερα οικονομικά προβλήματα, ιδιαίτερα αν το οικογενειακό περιβάλλον της αρνείται να δεχτεί την επιλογή της. Οικονομική υποστήριξη από τον άλλο γονέα δε λαμβάνει παρά μόνο αν έχει προηγηθεί αναγνώριση ή αν έχει ή ίδια επιτρέψει στον άλλο γονέα να συμμετέχει στη ζωή του παιδιού. Η πραγματικότητα που αντιμετωπίζει η άγαμη μητέρα εξαρτάται από το αν πρόκειται για θεληματική επιλογή της, για μία κατάσταση που δεν είχε επιλέξει αλλά αποφάσισε να δεχτεί συνειδητά ή για μία μη επιθυμητή κατάσταση που δε μπορούσε να αλλάξει.

Η κοινωνική αναπαράσταση που επικρατεί για την άγαμη μητέρα είναι αρνητική. "Αυτό που χαρακτηρίζει τις άγαμες μητέρες δεν είναι η παραδοχή σεξουαλικών σχέσεων πριν το γάμο, αλλά η απουσία συνακόλουθου γάμου. Δεν είναι η παραβίαση της παραδοσιακής ηθικής αλλά η παραβίαση της κοινωνικής τάξης και η απάρνηση του άντρα από τον πατρικό του ρόλο." 152

Μονογονεϊκότητα και γυναίκα

152 βλ. Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα, Ηρώ Δασκαλάκη, Αρετή Λάμπρου, Γιούλη Παπαπέτρου "Ανύπαντρη μητέρα Προβλήματα Συγκρούσεις Προοπτικές" στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.82, 1991,

Η μονογονεϊκότητα συνδέεται με το γυναικείο φύλο. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat¹⁵³ για τα έτη 1990-1991 το ποσοστό των μόνων πατέρων στην Ευρώπη ανέρχεται σε 15% του συνόλου των μονογονεϊκών οικογενειών. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται πως στην Ελλάδα οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν το 7,6% του συνόλου των οικογενειών, εκ των οποίων 6,1% έχουν γυναίκα αρχηγό. Οι αριθμοί αντανακλούν τους ρόλους που οι κοινωνικές νόρμες προδιαγράφουν για τα δύο φύλα, με την ανατροφή του παιδιού και τις οικιακές ασχολίες να θεωρούνται στοιχεία του γυναικείου ρόλου.

Η αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών με μητέρα αρχηγό δηλώνει πως η γυναίκα στη σύγχρονη κοινωνία διαθέτει τη δυνατότητα να επιλέξει το σχήμα οικογενειακής οργάνωσης που επιθυμεί, στο βαθμό που η μονογονεϊκή οικογένεια προκύπτει από την απόφαση της να αποκτήσει παιδί εκτός του πλαισίου του γάμου, είτε είναι αποτέλεσμα της επιλογής να ζητήσει διαζύγιο, όταν ο γάμος δεν καλύπτει πλέον τις ανάγκες της.

Η Κογκίδου παρατηρεί ότι¹⁵⁴ "η συνεχιζόμενη αύξηση του ποσοστού των μόνων μητέρων, ενώ καταδεικνύει τις σημαντικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί στη θέση της γυναίκας, ταυτόχρονα, αποκαλύπτει έμμεσα τα όρια αυτών των κοινωνικών αλλαγών, κυρίως σε ότι αφορά την ανάθεση και αποδοχή ρόλων. Φαίνεται ότι η ανατροφή των παιδιών είναι ακόμα κύρια ευθύνη της γυναίκας, εάν κρίνουμε από την ελάχιστη αύξηση του αριθμού των μόνων-πατέρων, παρά τη μείωση του στιγματισμού που συνεπάγεται η μονογονεϊκότητα".

Ωστόσο τα όρια των κοινωνικών αλλαγών και η δυσμενής θέση της μόνης μητέρας σχετίζεται με πολλές παραμέτρους, όπως η ανεργία ή απασχόληση τους σε θέσεις εργασίας ασταθείς και με χαμηλή αμοιβή. Σύμφωνα με στοιχεία¹⁵⁵ οι μόνες μητέρες φαίνεται να είναι υποχρεωμένες να εργαστούν σε οποιαδήποτε θέση και κάτω από οποιοδήποτε συνθήκες. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ότι η ανεργία των άγαμων μητέρων είναι σημαντικά υψηλότερη από το μέσο όρο ανεργίας των γυναικών. Τα προβλήματα των μόνων μητέρων επιτείνονται από την έλλειψη δομών παιδικής φροντίδας στην Ελλάδα, που να επιτρέπουν στη μόνη μητέρα να συνδυάσει τη μητρότητα με την εργασία.

Όταν η μόνη μητέρα αναλαμβάνει μόνη την ανατροφή του παιδιού της, είτε γιατί θεωρεί ότι ο μητρικός ρόλος είναι ο πλέον σημαντικός είτε γιατί αδυνατεί να ενταχθεί στην αγορά εργασίας, καθίσταται άτομο εξαρτώμενο από τα άτομα που τη

σελ.70-84,

¹⁵³ βλ. "Portrait social de l'Europe" Eurostat ,1995.

¹⁵⁴ βλ. βλ. Δ. Κογκίδου "Μονογονεϊκές Οικογένειες" 1995, σελ.54-55

¹⁵⁵ βλ. "Εθνική Έκθεση της Ελλάδας για την εφαρμογή του προγράμματος δράσης της 4^{ης} Παγκόσμιας

συντηρούν ή από το κράτος πρόνοιας. Σύμφωνα με τη Land¹⁵⁶ η εξάρτηση για τις γυναίκες δομείται πάνω στο γεγονός ότι παρέχουν φροντίδα. Όταν η φροντίδα γίνεται πλήρης απασχόληση και τροχοπέδη στην ένταξη στην αγορά εργασίας τότε η γυναίκα οδηγείται στην εξάρτηση, στη φτώχεια και ενδεχομένως στην κοινωνική απομόνωση. Η Λαμπροπούλου σημειώνει¹⁵⁷ πως παρά την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών συνεχίζει να παρατηρείται διάσταση ανάμεσα στην καθημερινή πραγματικότητα και την άσκηση κοινωνικής πολιτικής με αποτέλεσμα την αδυναμία κάλυψης σύγχρονων κοινωνικών αναγκών, μία αδυναμία που στηρίζει ένα πατριαρχικό μοντέλο πυρηνικής οικογένειας όπου οι γυναίκες είναι διαθέσιμες για πλήρη παροχή φροντίδας.

Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες

Η ανάληψη της ευθύνης ανατροφής ενός παιδιού από ένα μόνο γονέα, τη γυναίκα, σχετίζεται, με μία σειρά από προβλήματα. Οι δυσκολίες που θα αναφερθούν δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα όλων των μονογονεϊκών οικογενειών, στο βαθμό που διαφορετικές παράμετροι, όπως ο βαθμός αποδοχής από το περιβάλλον, μπορούν να μειώσουν ή να επιτείνουν τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η μόνη μητέρα και το παιδί της.

Η μόνη μητέρα καλείται να επιλύσει μία σειρά από πρακτικά προβλήματα, όπως το πρόβλημα της στέγης και της επιβίωσης με τα οικονομικά μέσα που διαθέτει, πρόβλημα που ιεραρχείται ως πρωταρχικό στις μονογονεϊκές οικογένειες, ειδικά αν ο απών πατέρας δε συνεισφέρει και μάλιστα σε μία χώρα όπως η Ελλάδα όπου οι παροχές του κράτους είναι ιδιαίτερα περιορισμένες. Η οικονομική κατάσταση της μόνης μητέρας εξαρτάται από τη δυνατότητα της να έχει μία απασχόληση σταθερή και καλά αμειβόμενη, για την απόκτηση της οποίας απαιτείται εξειδίκευση και υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, που δεν διαθέτουν οι μητέρες από κατώτερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις. Οι μητέρες αυτές δυσκολεύονται να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να διατηρήσουν ένα σταθερό εισόδημα.

Με την οικονομική κατάσταση της μόνης μητέρας συνδέονται μία σειρά από προβλήματα, όπως το ζήτημα της ασφαλιστικής κάλυψης, της ιατρικής παρακολούθησης του παιδιού, του μεταφορικού μέσου, της αντιμετώπισης των δικαστικών εξόδων για την αναγνώριση του παιδιού, της εξασφάλισης ατόμου για

Διάσκεψης για τις γυναίκες" 1999

¹⁵⁶ βλ. Ο. Στασινοπούλου "Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές." στο Π. Γετίμης, Δ. Γράβαρης, "Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική", 1993

¹⁵⁷ βλ. Κ. Λαμπροπούλου "Οι γυναίκες ως φορείς φροντίδας : Σημασία και επιδράσεις στην άσκηση

τη φύλαξη του παιδιού. Το τελευταίο θέμα τίθεται με τρόπο πειστικό, καθώς η ανεπάρκεια των κρατικών φορέων παιδικής φροντίδας δυσχεραίνει το συνδυασμό των επαγγελματικών υποχρεώσεων με τις ευθύνες της μητρότητας, πολύ δε περισσότερο οδηγεί στη συρρίκνωση του ελεύθερου χρόνου της μητέρας. Η υπερφόρτωση ευθυνών και η έλλειψη ελεύθερου χρόνου επηρεάζει την κοινωνική ζωή και τις διαπροσωπικές σχέσεις της μόνης μητέρας, ενδέχεται να δημιουργήσει προβλήματα υγείας και βίωση του αισθήματος της μοναξιάς.

Πρόβλημα για τη μόνη μητέρα μπορεί να αποτελέσει η προσπάθεια της να υποκαταστήσει τον απόντα πατέρα, να συνδυάσει τις δυνατότητες της με τις απαιτήσεις που θεωρεί ότι συνεπάγεται ο μητρικός ρόλος ή με τις προσδοκίες των άλλων, να αντιμετωπίσει τις αρνητικές αναπαραστάσεις που υπάρχουν για τη μονογονεϊκότητα σε μία κοινωνία, όπου πρότυπο αποτελεί το σχήμα της συζυγικής οικογένειας. Η αρνητική προκατάληψη που υπάρχει για τη μονογονεϊκότητα αν οδηγήσει στη διατάραξη των σχέσεων με την πατρική οικογένεια στερεί από τη μόνη μητέρα ένα υποστηρικτικό δίκτυο ιδιαίτερα σημαντικό.

Μονογονεϊκή οικογένεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Το σχήμα της οικογένειας δεν είναι καθοριστικό στη βίωση πολλαπλών μορφών αποστέρησης. Παράμετροι που σχετίζονται με την εκπαιδευτική πορεία, την επαγγελματική απασχόληση, την οικονομική κατάσταση της μόνης μητέρας, την παρουσία ή απουσία στήριξης από το οικογενειακό περιβάλλον, το στιγματισμό της σε ένα περιβάλλον όπου το διγονεϊκό σχήμα είναι πρότυπο, τα άτυπα δίκτυα στήριξης και τις πολιτικές που απευθύνονται σε αυτήν συμβάλλουν θετικά ή αρνητικά στη βίωση κοινωνικού αποκλεισμού από τη μονογονεϊκή οικογένεια.

Ωστόσο η ανάληψη της ευθύνης ανατροφής ενός παιδιού από ένα μόνο γονέα και μάλιστα μία μόνη μητέρα συνδέεται και στην Ευρώπη και στην Αμερική με την εμφάνιση της φτώχειας στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική της διάσταση.(αλλαγές στα σχήματα κατανάλωσης, αποκοπή και αυτό-αποκλεισμός από την κοινωνική ζωή, αδυναμία συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή, απουσία πολιτικής εκπροσώπησης).

Οι πολιτικές που απευθύνονται στη μονογονεϊκή οικογένεια, στο βαθμό που περιορίζονται σε μία στείρα και ανεπαρκή επιδοματική πολιτική αδυνατούν να καλύψουν τις ανάγκες των μονογονεϊκών οικογενειών. Στο σχεδιασμό και την εφαρμογή τους δε λαμβάνουν υπόψη τα νέα σχήματα οικογενειακής οργάνωσης και

όπως αναφέρει η Μουσουρού¹⁵⁸ δεν ενσωματώνουν τη ρευστότητα στους θεσμούς. Δεν παρέχουν στη γυναίκα το δικαίωμα να επιλέξει το σχήμα οργάνωσης που επιθυμεί, καθώς η οικονομική ενίσχυση δίνεται με κριτήριο το όριο φτώχειας και συμβάλλει με αυτόν τον τρόπο στην ενοχοποίηση και το στιγματισμό της μονογονεϊκής οικογένειας

Για την Κογκίδου¹⁵⁹ η ενοχοποίηση των μόνων μητέρων για τη φτώχεια τους είναι μία φιλική επίθεση ενάντια στο γυναικείο κίνημα και μία προσπάθεια επαναφοράς των γυναικών σε στερεότυπους ρόλους. "Πολλά από τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής στον τομέα αυτό καθώς και οι αναθεωρήσεις που εμπεριέχουν περικοπές δαπανών μειώνουν τη δυνατότητα των γυναικών να μεγαλώνουν παιδιά εκτός γάμου και το δικαίωμα επιλογής διαφορετικών μορφών οικογενειακής οργάνωσης. Αυτό γίνεται περισσότερο σαφές όταν ταυτόχρονα δε συμπεριλαμβάνονται αλλαγές ή άμεσα και αποτελεσματικά μέτρα για τους άντρες που δεν πληρώνουν διατροφές για τα παιδιά, ενώ υπάρχουν συγκεκριμένοι περιορισμοί στις γυναίκες όταν εξαρτώνται από την πρόνοια. "

Αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες

Η Κογκίδου¹⁶⁰ αναλύοντας το λόγο των μόνων μητέρων κατηγοριοποίησε τις αναπαραστάσεις τους για το φαινόμενο της μονογονεϊκότητας με βάση τις ακόλουθες έννοιες:

-Την έννοια της μίας και μοναδικής ιδανικής οικογένειας

Η μόνη μητέρα εκλαμβάνει τη μονογονεϊκότητα ως παρέκκλιση από τη διγονεϊκή οικογένεια που τη θεωρεί πρότυπο. Πρεσβεύει ότι η μονογονεϊκότητα αποτελεί μειονέκτημα στη ζωή τη δική της και του παιδιού της, ακόμα και στις περιπτώσεις που το δεύτερο επωφεληθήκε από τη διάλυση της οικογένειας. Η οικογενειακή της κατάσταση δεν αποτέλεσε προσωπική της επιλογή και ως εκ τούτου τη βιώνει ανητικά και δυσκολεύεται να προσαρμοστεί σε αυτήν

-Την έννοια του ενός ιδανικού ζευγαριού (το οποίο μπορεί να πραγματοποιηθεί στις συνθήκες της μονογονεϊκότητας)

¹⁵⁸ βλ. Λ.Μουσουρού " Η κοινωνιολογία της οικογένειας" 1996

¹⁵⁹ βλ. Δ.Κογκίδου "Εξάρτηση ή ανεξαρτησία. Δυνατότητες και περιορισμοί για τις μόνες μητέρες" στο Φύλο των Δικαιωμάτων 1996 σελ.240

¹⁶⁰ βλ. Δ.Κογκίδου " Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες " στο Δίλη, τευχ. 7, 1994

Κυρίαρχη έννοια είναι το ιδεώδες μίας ευτυχισμένης σχέσης με έναν ιδανικό σύντροφο που θα τις γεμίζει και θα καθορίζει τη θέση τους στον κόσμο. Το παιδί μετατρέπεται σε σύντροφο που επιτρέπει στη μητέρα να εκπληρώσει την επιθυμία της για ζευγάρι. Δημιουργούνται ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί δεσμοί αποκλειστικοί που μπορεί να οδηγήσουν σε μεταστροφή ρόλων.

-Αυτοπραγμάτωση και μονογονεϊκότητα

Η ύπαρξη ενός ζευγαριού συναρτάται από το αν οι δύο σύντροφοι είναι ικανοποιημένοι από την κοινή τους ζωή. Η μονογονεϊκότητα μπορεί να είναι ένα στάδιο ή τελική επιλογή, καθώς αποτελεί έναν εναλλακτικό τρόπο οικογενειακής οργάνωσης. Αυτές οι μόνες μητέρες λόγω της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής και κοινωνικής τους θέσης δε δεσμεύονται από το συμβατικά σχήματα.

-Οικογενειακή σταθερότητα και μονογονεϊκότητα

Η μονογονεϊκότητα γίνεται κατανοητή ως μεταβατικό στάδιο. Η οικογενειακή σταθερότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από τη δημιουργία μίας νέας οικογένειας. Η μητέρα αισθάνεται ανασφάλεια και θέλει να δημιουργήσει μία νέα οικογένεια εξαιτίας του παιδιού.

-Ασυνείδητα κίνητρα, απωθημένες επιθυμίες και μονογονεϊκότητα

Ασυνείδητα κίνητρα ωθούν ορισμένες γυναίκες να γίνουν ανύπαντρες μητέρες. Ορισμένες γυναίκες ενώ θέλουν να ξεφύγουν από το μητρικό ρόλο ανακαλύπτουν την επιθυμία της μονογονεϊκότητας.

-Άρνηση ρόλου γονέα στον άντρα και μονογονεϊκότητα

-Η μονογονεϊκότητα είναι μη επιθυμητή κατάσταση.

Δεν αναγνωρίζει στον άντρα ρόλο γονέα, παρά μόνο αν η γυναίκα δε μπορεί να τα βγάλει πέρα. Είναι μία γυναίκα της οποίας οι αναπαραστάσεις για τον άντρα είναι αρνητικές. Σε αρκετές περιπτώσεις βαθύτερο κίνητρο είναι η αποκλειστική σχέση μητέρας παιδιού.

Η αμφισβήτηση της μονογονεϊκής οικογένειας

Η μονογονεϊκή οικογένεια ως σχήμα θεωρήθηκε παρεκκλίνων και αμφισβητήθηκε η ικανότητα της να ανταποκριθεί στις λειτουργίες της. Υποστηρίχθηκε ότι παράγει παθολογικές καταστάσεις και συμβάλλει αρνητικά στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Παραγνωρίζεται ότι πολλές μονογονεϊκές

οικογένειες καλύπτουν αποτελεσματικά τις ανάγκες των μελών τους. Η μονογονεϊκότητα ενδέχεται να κάνει το παιδί πιο ευάλωτο, χωρίς απαραίτητα να επηρεάσει αρνητικά την εξέλιξη του. Ο συνδυασμός αρνητικών παραγόντων, όπως η φτώχεια ή η έλλειψη υποστηρικτικού δικτύου, μπορεί να επηρεάσει την προσαρμογή του παιδιού. Ωστόσο και στη διγονεϊκή οικογένεια μπορεί να δυσχεραίνεται η υγιής ανάπτυξη ενός παιδιού, αν ως σύστημα είναι αποδιοργανωμένο.

Η μονογονεϊκότητα δεν είναι μία ενιαία κατάσταση για τα μέλη της. Αν και έχει συνδεθεί με καταστάσεις φτώχειας και δυσλειτουργίες, δεν είναι υποχρεωτικά αυτά τα στοιχεία που δομούν την πραγματικότητα της, ούτε τα μέλη της δυστυχημένα και αποκλεισμένα. Για μία γυναίκα η μονογονεϊκότητα μπορεί να αποτελεί προσωπική επιλογή, που βιώνεται σε ένα περιβάλλον υποστηρικτικό και με επάρκεια οικονομικών μέσων. Τόσο η ίδια όσο και το παιδί της δε θα παρουσιάζουν ψυχοκοινωνικά προβλήματα, ούτε θα αντιμετωπίζονται ως άτομα παθολογικά. Η πολλαπλότητα των σχημάτων που εντάσσονται στον όρο "μονογονεϊκή οικογένεια" επιβάλλει τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι οι συνθήκες ζωής και οι προοπτικές των μόνων γονέων και των παιδιών τους διαφοροποιούνται λόγω ποικίλων παραμέτρων.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τις έρευνες που διεξήχθησαν στην Ελλάδα στην τελευταία δεκαετία με αντικείμενο την μονογονεϊκή οικογένεια και μια έρευνα στην οποία τα ερευνητικά συμπεράσματα γίνεται αναφορά στη σχέση μονογονεϊκής οικογένειας και φτώχειας.

Ιδιαίτερα περιορισμένος είναι ο αριθμός ερευνών που εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας μας. Μολονότι δυνητικά ίσως υπάρχουν πρόσθετες έρευνες που δεν είναι καταγεγραμμένες στη βιβλιογραφία που εξετάσαμε, πρεσβεύουμε ότι η έλλειψη ερευνητικής εργασίας στα θέματα που σχετίζονται με την οικογένεια αντανακλά το μειωμένο αριθμό ερευνητικών προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται και εκπονούνται στην Ελλάδα. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την προσέγγιση του θέματος της μονογονεϊκής οικογένειας στην Ελλάδα, το ποσοστό της πληθυσμιακής αυτής ομάδας, όντας χαμηλό - το χαμηλότερο της Ευρώπης - δεν την καθιστούσε ομάδα κοινωνικά ευδιάκριτη ώστε να αποτελέσει αντικείμενο προσοχής και ως εκ τούτου και εξειδικευμένης διερεύνησης. Ωστόσο η σταδιακή αύξηση του ποσοστού σε συνδυασμό με τη

διαβίωση πολλών μονογονεϊκών οικογενειών σε συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού συνέβαλλε στην επισήμανση και στη διερεύνηση των νοικοκυριών αυτών.

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η έρευνα¹⁶¹ που διεξήχθη στο δήμο Αργυρούπολης από τον Οκτώβριο του 1990 μέχρι το Μάιο του 1991. Η έρευνα που αποτελούσε τμήμα του προγράμματος "Φτώχεια 3 " είχε ως στόχο τον εντοπισμό των ομάδων που βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό σε όλες τις διαστάσεις του. Εκτός των κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών αναζητήθηκαν και ειδικές πληροφορίες για τα προβλήματα και τις δυνατότητες ενσωμάτωσης των λιγότερο ευνοημένων ομάδων του πληθυσμού, προκειμένου η έρευνα να ενισχύσει τις δράσεις του συγκεκριμένου προγράμματος και να συμβάλει στη διοργάνωση άλλων. Το δείγμα, που ανέρχεται στο 5% του πληθυσμού της περιοχής, συνδυάζει τη μελέτη νοικοκυριών με αυτή των μεμονωμένων ατόμων με τη χρήση ερωτηματολογίου. Οι ηλικιωμένοι, οι άνεργοι και οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι οι λιγότερο ευνοημένες ομάδες που καταγράφονται. Η έρευνα καταδεικνύει ότι η οικογένεια αποτελεί τον πιο σημαντικό θεσμό κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα.

Σε ότι αφορά τη μονογονεϊκή οικογένεια αναζητείται η σχέση της με καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η υπόθεση που τίθεται προς επιβεβαίωση ή διάψευση είναι ότι η μονογονεϊκή οικογένεια επιλύει τα περισσότερα προβλήματα της στηριζόμενη στη συμπαράσταση της ευρύτερης οικογένειας, πρωτίστως της οικογένειας καταγωγής της μητέρας, πολύ δε λιγότερο βοηθούμενη από την οικογένεια του πατέρα του παιδιού. Εναλλακτική υπόθεση προς την παραπάνω αποτελεί η θέση ότι η μονογονεϊκή οικογένεια υποστηρίζεται από στενές σχέσεις που έχει αναπτύξει με το φιλικό της περιβάλλον, ειδικότερα με άτομα με παρόμοια στάση ζωής.

Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις των μόνων γονέων, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία (83,3%) είναι γυναίκες, βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τις οικογένειές τους, από τις οποίες λαμβάνουν σημαντική οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη, ενώ η σημαντικότερη βοήθεια που τους προσφέρεται είναι αυτή που δίνεται στην ανατροφή των παιδιών. Επισημαίνεται μια διαφοροποίηση ανάμεσα στη ζητούμενη και την παρεχόμενη βοήθεια, η πρώτη αφορά οικονομικά ζητήματα ενώ η δεύτερη έχει το χαρακτήρα της διαρκούς πρακτικής βοήθειας και συνοδεύεται από την παρέμβαση του συγγενικού κύκλου στην οργάνωση της καθημερινής ζωής. Όπως αναφέρεται " 46,2% των αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών δηλώνει ότι υπάρχει άμεση παρέμβαση από το συγγενικό τους περιβάλλον μέσω της βοήθειας

¹⁶¹βλ. Σ. Χτούρης "Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία" (1992) είτε Σ. Χτούρης "Διαστάσεις της φτώχειας και λιγότερο ευνοούμενες

που τους παρέχεται, ενώ το 50% αυτών που δέχονται τέτοια βοήθεια θεωρούν ότι αφορά την προσωπική τους ζωή και ξεφεύγει από τα όρια της απλής βοήθειας. ¹⁶²

Σε ότι αφορά τις διαφορές μεταξύ των νοικοκυριών παρατηρείται ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες με αρχηγό γυναίκα αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσχέρειες σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τις αντίστοιχες με αρχηγό άνδρα, που σε ποσοστό 66,7% δηλώνουν ότι με ικανοποιητικό τρόπο κατορθώνουν να ικανοποιήσουν τις οικονομικές τους ανάγκες. Ανάλογες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και στο επίπεδο εκπαίδευσης και εξειδίκευσης των παραπάνω μόνων γονέων, με τις γυναίκες να διαθέτουν τα χαμηλότερα προσόντα και στις δύο κατηγορίες.

Στο ζήτημα της αντιμετώπισης από την κοινωνία, το μεγαλύτερο ποσοστό των μόνων γονέων αναφέρεται σε άγνοια, αδιαφορία και ανοχή, ενώ ένα μικρό ποσοστό δηλώνει ότι δέχεται ουσιαστική συμπαράσταση και ότι εκδηλώνεται προς αυτό ενδιαφέρον. Το πλέον σημαντικό πρόβλημα που καταγράφεται είναι τα οικονομικά βάρη και σε μικρότερο βαθμό η ψυχολογική επιβάρυνση και ο περιορισμός του ελεύθερου χρόνου.

Η θέση, οι ανάγκες, τα προβλήματα και η δράση των μονογονεϊκών οικογενειών αποτέλεσαν ζητήματα που προσεγγίστηκαν από έρευνα¹⁶³ που διεξήχθη το 1989 σε δείγμα 100 μονογονεϊκών οικογενειών της περιοχής του Περιστερίου, μέσα από συνέντευξη με τη χρήση ημιδομημένου ερωτηματολογίου. Το δείγμα αποτελείται από μόνους γονείς σε διάσταση, διαζευγμένους, εγκαταλελειμμένους από το σύντροφο τους, ανύπαντρους και γονείς σε κατάσταση χηρείας. Ηλικιακά το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος ανήκει στην κατηγορία των 30-44 ετών. Διερευνήθηκε αν οι ανάγκες και τα προβλήματα των μονογονεϊκών οικογενειών επηρεάζονται από παράγοντες που σχετίζονται με τον τύπο του νοικοκυριού, το βιοτικό του επίπεδο, το μορφωτικό επίπεδο του μόνου γονέα, την επαγγελματική και οικονομική του κατάσταση, την ευρύτερη κοινωνικοποίηση του καθώς και αν καθορίζουν την επαγγελματική, την προσωπική και την κοινωνική του ζωή.

Η πλειονότητα (97%) των ερωτηθέντων είναι γυναίκες, εργαζόμενες και νοικοκυρές, οι περισσότερες από τις οποίες είναι διαζευγμένες ή σε διάσταση, έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και χαρακτηρίζονται από έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης. Το μορφωτικό τους επίπεδο σε συνδυασμό με τις αυξημένες ευθύνες φροντίδας παιδιών συνδέονται με την έλλειψη ενδιαφερόντων

ομάδες στη μετασχηματιζόμενη κοινωνία" (1991)

¹⁶² βλ. υπ.1

¹⁶³ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον ΕΟΠ με υπεύθυνη τη Μ. Χατζώκου

και τη μειωμένη συμμετοχή σε δραστηριότητες και συλλόγους. Δηλώνουν πως αισθάνονται μοναξιά, καταπίεση και απογοήτευση, ότι παρουσιάζουν συναισθηματικές μεταπτώσεις. Σε αντίθεση με τις γυναίκες του δείγματος οι τρεις άνδρες έχουν υψηλότερο βιοτικό επίπεδο, εμπλέκονται σε δραστηριότητες, ενημερώνονται καθημερινά και δεν παρουσιάζουν έντονα ψυχολογικά προβλήματα.

Ως πλέον σημαντικά προβλήματα καταγράφονται τα οικονομικά, οι στεγαστικές δυσκολίες, η έλλειψη απασχόλησης, τα προβλήματα υγείας και αυτά που αφορούν τη φροντίδα των παιδιών. Οι προτάσεις τους σχετίζονται με τα παραπάνω και επικεντρώνονται στην ανάγκη ύπαρξης οικονομικών παροχών, στη δυνατότητα επιδότησης ενοικίου και προτεραιότητας σε στεγαστικά δάνεια, στην ανάπτυξη προγραμμάτων φροντίδας και απασχόλησης παιδιών σχολικής ηλικίας.

Οι προαναφερθείσες έρευνες περιλαμβάνουν στο δείγμα τους μητέρες διαζευγμένες, χωρισμένες, χήρες και ανύπανδρες. Η ακόλουθη έρευνα¹⁶⁴ επικεντρώνεται σε άγαμες μητέρες προκειμένου να διασφαηνίσει το νόημα και να καταγράψει την εμπέλεια της πράξης αυτής στην Ελλάδα. Πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ το 1988 σε δείγμα 70 περίπου γυναικών της Αττικής, που προσεγγίστηκαν μέσα από κρατικούς και δημοτικούς παιδικούς ή βρεφονηπιακούς σταθμούς. Προκειμένου να προσεγγισθούν και άλλες μητέρες δημοσιεύθηκαν αγγελίες σε εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας, που, ωστόσο, δεν απέδωσαν αποτέλεσμα. Για την πληρέστερη κάλυψη του θέματος χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο για την καταγραφή των κοινωνικοδημογραφικών δεδομένων, ημικατευθυνόμενη συνέντευξη στηριζόμενη σε θεματικό οδηγό που είχε καταρτιστεί από την ερευνητική ομάδα και αυτοβιογραφία. Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο 40 από τις γυναίκες του δείγματος ανταποκρίθηκαν και στα τρία προαναφερθέντα μεθοδολογικά εργαλεία.

Οι υποθέσεις που διατυπώθηκαν αφορούν τη " θεληματική μητρότητα " και επιχειρούν να προσδιορίσουν πως την ορίζουν οι μόνες μητέρες και ποιο είναι το περιεχόμενο της στο πλαίσιο της διαδικασίας εξέλιξης της γυναίκας, καθώς και αν συνδέεται με την απόρριψη του άνδρα ή την απάρνηση του θεσμού του γάμου. Από τα δεδομένα προκύπτει ότι για τη συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών του δείγματος η εκτός γάμου μητρότητα δεν αποτελεί ένα επιπλέον βήμα στην εξελικτική πορεία της γυναίκας στην Ελλάδα. "Πρόκειται στην πραγματικότητα για γυναίκες υποταγμένες ολοκληρωτικά στη μοίρα τους, μόνες, που ανατρέφουν τα

¹⁶⁴ Η έρευνα παρουσιάζεται στα δύο παρακάτω άρθρα: α) Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα, Ηρώ Δασκαλάκη, Αρετή Λάμπρου, Γιούλη Παπαπέτρου "Ανύπανδρη μητέρα Προβλήματα Συγκρούσεις Προοπτικές" στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.82, 1991, σελ.70-84, β) Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα " Η άγαμη μητέρα στην Ελλάδα: κοινωνική προκατάληψη ή δομική μεταλλαγή της οικογένειας " στο *Βήμα Των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ. Β, τευχ. 8, 1992, σελ. 135-160, καθώς και στο ακόλουθο βιβλίο: Josiane Caron , Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα "Ανύπαντρες Μητέρες Γυναίκειο Κίνημα ", 1997

παιδιά τους κάτω από οικονομικές, κοινωνικές και οικογενειακές συνθήκες πολύ δύσκολες, που δε μπόρεσαν ποτέ να αναρωτηθούν "ποια είμαι", καθώς είναι φυλακισμένες μέσα στην κοινωνική ανισότητα".¹⁶⁵

Το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών του δείγματος βιώνουν ένα αίσθημα κοινωνικής απομόνωσης. Δηλώνουν ότι αισθάνονται κοινωνικά στιγματισμένες και παραδέχονται ότι αποκρύπτουν από το περιβάλλον τους ότι το παιδί τους έχει γεννηθεί έξω από τη διαδικασία του γάμου. Προέρχονται από περιβάλλον με συντηρητικές απόψεις για τη θέση και το ρόλο της γυναίκας, καθώς πολλές κατάγονται από αγροτικές περιοχές και ακόμα περισσότερες ανατράφηκαν σε οικογενειακό περιβάλλον αγροτικής προέλευσης με άμεση συνέπεια την απόρριψη τους από την οικογένεια καταγωγής.

Η συντριπτική τους πλειονότητα είναι χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και δε διαθέτει καμία ειδικευση. Οι γυναίκες αυτές αντιμετωπίζουν την ανεργία, είτε απασχολούνται σε θέσεις πρόσκαιρου χαρακτήρα, κουραστικές σωματικά και με χαμηλή αμοιβή. Η ένταξη στην αγορά εργασίας δυσχεραίνεται και από τις αυξημένες υποχρεώσεις φύλαξης του παιδιού τους. Το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος είναι ηλικίας γύρω στα 40. Συνέπεια των παραπάνω παραγόντων είναι η άθλια οικονομική κατάσταση αυτών των μόνων μητέρων, κατάσταση η οποία αφαιρεί από τη μόνη μητέρα τη δυνατότητα να διεκδικήσει δικαστική αναγνώριση του παιδιού, συνεπάγεται την έλλειψη καλοκαιρινών διακοπών για την ίδια και το παιδί, την πλημμελή ιατρική παρακολούθηση, συρρικνώνει τον ελεύθερο χρόνο της, οδηγεί σε έλλειψη κοινωνικών σχέσεων, σεξουαλικού συντρόφου και μοναξιά.

Σε ότι αφορά την κοινωνική αποδοχή της μονογονεϊκότητας παρουσιάζεται ¹⁶⁶ ένα γκάλοπ που διεξήχθη στο Ρέθυμνο σε δείγμα 600 περίπου ατόμων ηλικίας 15-48 ετών. Τα 63% των ερωτηθέντων χαρακτήρισε απολύτως φυσιολογική τη στάση μίας γυναίκας 30 ετών που αποφασίζει να γεννήσει και να αναθρέψει μόνη της ένα παιδί., έναντι 27,5% των ερωτηθέντων που δήλωσαν ότι αξιολογούν τη στάση αυτή ως μη φυσιολογική και την κατακρίνουν.

Στο πλαίσιο μίας άλλης έρευνας ¹⁶⁷ εξετάζονται οι μονογονεϊκές οικογένειες που δημιουργούνται με τη διάλυση της έγγαμης συμβίωσης ενός ζευγαριού. Αναζητήθηκαν και αναλύθηκαν από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της

¹⁶⁵ Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα, Ηρώ Δασκαλάκη, Αρετή Λάμπρου, Γιούλη Παπαπέτρου "Ανύπανδρη μητέρα Προβλήματα Συγκρούσεις Προοπτικές" στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.82, 1991, σελ.82

¹⁶⁶ στο Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα " Η άγαμη μητέρα στην Ελλάδα: κοινωνική προκατάληψη ή δομική μεταλλαγή της οικογένειας " στο *Βήμα Των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ. Β, τευχ. 8, 1992, σελ.151

¹⁶⁷ Η έρευνα παρουσιάζεται στο Χρυσή Χατζηχρήστου "Διαζύγιο και μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα: Δημογραφική θεώρηση και μία πρόταση για την ανάπτυξη πολυεπίπεδης συμβουλευτικής παρέμβασης " *Βήμα Των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ. ΣΤ, τευχ. 24, 1998, σελ. 143-165 και στο Χρυσή

Ελλάδας και τη Στατιστική της Δικαιοσύνης δημογραφικά και στατιστικά στοιχεία για το διαζύγιο στην Ελλάδα κατά τα έτη 1958-1993. Για την εκτίμηση των παραπάνω δεδομένων λήφθηκαν υπόψη οι αλλαγές της ελληνικής νομοθεσίας και στοιχεία από άλλες χώρες. Οι μεταβλητές που προσδιορίστηκαν είναι η συχνότητα των διαζυγίων και ο αριθμός των παιδιών των διαζευγμένων γονέων, οι λόγοι διαζυγίου, η υπαιτιότητα των συζύγων και η διάρκεια του λυθέντος γάμου.

Διαπιστώνεται ότι ο αριθμός των διαζυγίων στην Ελλάδα υπερτριπλασιάστηκε κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, παρατήρηση που δεν καλύπτει πλήρως το φαινόμενο, στο βαθμό που δε συμπεριλαμβάνει τα χωρισμένα ζευγάρια στα επίσημα στοιχεία. Απότομη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων παρατηρείται κατά τα έτη 1980 και κυρίως 1984 καθώς και τα αμέσως επόμενα, λόγω των νομοθετικών διατάξεων που ψηφίστηκαν και εφαρμόστηκαν εκείνα τα έτη. Το 1980 τέθηκε σε εφαρμογή ο νόμος για το "αυτόματο διαζύγιο" και το 1984 αντίστοιχα το νέο Οικογενειακό Δίκαιο. Σύμφωνα με την πρώτη διάταξη δίνεται η δυνατότητα αίτησης διαζυγίου όταν οι σύζυγοι είναι σε διάσταση για περισσότερα από 6 χρόνια, ενώ η δεύτερη νομοθετική ρύθμιση επιτρέπει για πρώτη φορά την έκδοση συναινετικού διαζυγίου. Το τελευταίο συνέβαλλε στην αλλαγή του στερεοτύπου γύρω από το διαζύγιο που παρουσίαζε τον ένα εκ των δύο συζύγων να επιδεικνύει προς τον άλλο μορφή βάνουσης συμπεριφοράς και γενικότερα στην καταπολέμηση του κοινωνικού στίγματος που ταυτιζόταν με το διαζύγιο. Ωστόσο εδώ επισημαίνεται μια κυκλική διαδικασία, καθώς η θέσπιση του συναινετικού διαζυγίου είναι απότοκο της αλλαγής των επικρατούντων πεποιθήσεων για τη διάλυση ενός γάμου.

Μέχρι το 1983 ως συχνότερος λόγος διαζυγίου καταγράφεται ο "κλονισμός της εγγάμου σχέσεως". Μετά την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου το "συναινετικό διαζύγιο" αποτελεί το συχνότερο λόγο στις εκδοθείσες οριστικές αποφάσεις διαζυγίου, που δηλώνει αναγνώριση συνυπαιτιότητας και όχι απαραίτητα προβληματική συμπεριφορά εκ μέρους του ενός εκ των δύο συζύγων. Αξίζει να αναφερθεί ότι στις δεκαετίες 1960 και 1970 η πλειονότητα των διαζυγίων εκδιδόταν με υπαιτιότητα της συζύγου, ενώ μετά το 1979 επικρατεί η υπαιτιότητα του συζύγου. Σε ότι αφορά τη διάρκεια του γάμου που έληξε με διαζύγιο το μεγαλύτερο ποσοστό διήρκεσε περισσότερο από 10 χρόνια. Παρατηρείται επίσης αύξηση της συχνότητας διαζυγίων σε γάμους μικρής διάρκειας (μικρότερης των δύο χρόνων). Στο βαθμό τέλος που αυξάνονται τα διαζύγια αυξάνεται αντίστοιχα και ο αριθμός των παιδιών διαζευγμένων γονέων που ζουν σε μονογονεϊκή οικογένεια.

Χατζηχρήστου "Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά" (1999)

Όπως αναφέρεται στις διαπιστώσεις της έρευνας, η αναθεώρηση των αντιλήψεων για το γάμο και το διαζύγιο σχετίζεται με την επιθυμία για προσωπική ανάπτυξη, με τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του ζευγαριού και με τις νέες αντιλήψεις για τη συζυγική ζωή με βάση την ικανοποίηση των συντρόφων από την συναισθηματική, ερωτική και κοινωνική τους ζωή. Για την αύξηση του αριθμού των διαζυγίων γίνεται αναφορά σε παλαιότερη έρευνα¹⁶⁸ στην οποία η αύξηση αποδόθηκε στις νέες οικονομικές δυνατότητες και στη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των Ελληνίδων. Σε άλλη έρευνα¹⁶⁹ διαπιστώνεται ότι οι άντρες εγκρίνουν περισσότερο τις αξίες της παράδοσης και της ισχύος ενώ οι γυναίκες την αξία του αυτοπροσδιορισμού.

Οι παραπάνω έρευνες εστιάζουν στις μονογονεϊκές οικογένειες, άλλοτε καταγράφοντας το συνολικό αριθμό τους, ανεξάρτητα από τον τρόπο εισόδου στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας και άλλοτε διερευνώντας τη μονογονεϊκή οικογένεια που προκύπτει από το διαζύγιο ή από τη μητρότητα εκτός του πλαισίου του γάμου. Παρακάτω παρουσιάζονται τα πρώτα στοιχεία μίας έρευνας¹⁷⁰ που στο δείγμα της περιλαμβάνει μονογονεϊκές και διγονεϊκές οικογένειες. Μελετά 234 περιπτώσεις οικογενειών με παιδιά προσχολικής ηλικίας που φιλοξενούνται σε Κρατικούς Βρεφονηπιακούς Σταθμούς της Αθήνας και του Ρεθύμνου. Τα στοιχεία συλλέχθηκαν το 1992 με προσωπικές συνεντεύξεις με τη μητέρα και τη νηπιαγωγό. Εξετάζει τα ψυχοκοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά της μονογονεϊκής οικογένειας σε σύγκριση με αυτά της διγονεϊκής και διαγράφει την ψυχοκοινωνική κατάσταση των παιδιών προσχολικής ηλικίας αυτών των ομάδων.

Από τις οικογένειες που μελετήθηκαν 22 είναι μονογονεϊκές με αρχηγό μητέρα πλην μίας στην οποία το παιδί ανατρέφεται από το σύντροφο της μητέρας του. Για το 73% των οικογενειών αυτών ο τρόπος εισόδου στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας είναι ο χωρισμός, για το 18% η μητρότητα εκτός γάμου και για το 9% η χηρεία. Σε ότι αφορά την κατανομή των μονογονεϊκών οικογενειών στις δύο πόλεις 14,9% των οικογενειών που προσεγγίστηκαν στην Αθήνα είναι μονογονεϊκές και το αντίστοιχο ποσοστό στο Ρέθυμνο είναι 6,12%.

Οι μονογονεϊκές οικογένειες έχουν μικρότερο αριθμό παιδιών από τις διγονεϊκές. Τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών εμφανίζουν ψυχοσωματικά προβλήματα σε ποσοστό 36,4% ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις διγονεϊκές είναι

¹⁶⁸ βλ. Γκιζέλης Γ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α., Φίλιας Β "Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα", 1984, ΕΚΚΕ

¹⁶⁹ βλ. Γεώργας Δ., Χριστακοπούλου Σ., Μυλωνάς Κ., Schwartzt S. "Καθολικές αξίες : ελληνική πραγματικότητα " *Ψυχολογικά Θέματα* , 5 (1), 1992

¹⁷⁰ βλ. Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα, Ερνεστίνη Γκιζιάκη " Ψυχοκοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά της ελληνικής μονογονεϊκής οικογένειας με αρχηγό μητέρα-Μελέτη περιπτώσεων ", στο

6,6%. Ως ιδιόρρυθμο από τη νηπιαγωγό χαρακτηρίζεται το 50% των παιδιών των μονογονεϊκών του δείγματος έναντι 23% των παιδιών των διγονεϊκών. Σε ό,τι αφορά την ψυχοκοινωνική κατάσταση των παιδιών μόνο ως προς το πόσο συνεργάσιμο είναι το παιδί εμφανίζεται στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες καθώς τα παιδιά των διγονεϊκών είναι πιο συνεργάσιμα. Αναφορικά με τις άλλες παραμέτρους που μελετήθηκαν, δηλαδή το πόσο ζωηρό, ανεξάρτητο, επιθετικό, αυθόρμητο, νευρικό, δειλό και προσαρμοσμένο είναι το παιδί, η διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Το ενδιαφέρον, η φροντίδα που παρέχουν και ο χρόνος που αφιερώνουν οι μητέρες στα παιδιά τους δε διαφοροποιείται ανάμεσα στις δύο ομάδες, ώστε η μία εκ των δύο να παρουσιάσει ψυχοκοινωνικά προβλήματα.

Τα προβλήματα και οι διέξοδοι των μονογονεϊκών οικογενειών αποτέλεσαν το αντικείμενο έρευνας¹⁷¹ που πραγματοποιήθηκε το 1990 στο Βόλο και στη Ρόδο σε δείγμα 108 οικογενειών, προερχόμενες από τους Συλλόγους μονογονεϊκών οικογενειών των δύο πόλεων. Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις και ερωτηματολόγια. Αρχικός στόχος της έρευνας ήταν να συμπεριληφθούν στο εξεταζόμενο δείγμα όλα τα μέλη των δύο συλλόγων, 179 στο σύνολο τους, ωστόσο πρακτικές δυσκολίες και αρνήσεις περιορίσαν το μέγεθος του τελικού δείγματος.

Το ποσοστό των ανύπαντρων γονέων στο δείγμα είναι μη αντιπροσωπευτικό του συνόλου του συγκεκριμένου πληθυσμού και συνεπώς δεν είναι δυνατό να εξαχθούν συμπεράσματα που να γενικεύονται. Ωστόσο η μόνη κοινή απάντηση στην ομάδα των ανύπαντρων μητέρων είναι ότι δεν τις ήθελαν οι πατέρες των παιδιών. Υπάρχουν ανάμεσα σε αυτές περιπτώσεις που η εγκυμοσύνη έγινε αντιληπτή από την αρχή, στοιχείο που ενδεχομένως δηλώνει ότι οι γυναίκες αυτές ήθελαν να αποκτήσουν παιδί, παρά την απουσία του πατέρα.

Η πλειονότητα των μόνων γονέων είναι μητέρες που αναλαμβάνουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών. Τα 2/3 των μόνων γονέων του δείγματος ζουν μόνοι, ενώ η επιλογή των υπολοίπων να συγκατοικήσουν με συγγενείς συνδέεται με αίτια οικονομικά και λόγους που αφορούν τη φροντίδα των παιδιών. Το πρωταρχικό πρόβλημα για τους μόνους γονείς στο Βόλο είναι το οικονομικό και η απουσία ασφαλιστικής κάλυψης, ενώ στη Ρόδο το στεγαστικό. Στο Βόλο το μορφωτικό επίπεδο και τα εισοδήματα των γονέων είναι ιδιαίτερα χαμηλά και παρατηρείται υψηλή εξάρτηση από επιδόματα και διατροφές. Στη Ρόδο το

“Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα”, 1994

171 βλ. Ειρήνη Μπαρμπαλή “ Προβλήματα και διέξοδοι για τις μονογονεϊκές οικογένειες των αστικών περιοχών ” στο *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, τ.98, 1993

εκπαιδευτικό επίπεδο είναι χαμηλό, πιθανά λόγω της ευκολίας εύρεσης εργασίας, έστω εποχιακής.

Οι μόνοι πατέρες αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσχέρειες στη διαχείριση του νοικοκυριού και στη φροντίδα των παιδιών, στο βαθμό που λόγω του διαχωρισμού των ασχολιών σύμφωνα με το φύλο δεν είναι εξοικειωμένοι με τα παραπάνω. Καταφεύγουν στην πατρική οικογένεια για βοήθεια καθώς οι ίδιοι ασχολούνται με τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. Ως ομάδα είναι λιγότερο ευνοημένη γιατί η επιδοματική κοινωνική πολιτική σε ελάχιστες περιπτώσεις παρέχει οικονομική στήριξη σε αυτούς.

Προβλήματα όπως μαθησιακές δυσκολίες, υπερκινητικότητα, επιθετικότητα και έλλειψη αυτοπεποίθησης παρουσιάζουν τα παιδιά όταν η διάσπαση της οικογένειας συνδεθεί με μείωση της προσοχής προς αυτά. Τα παιδιά αισθάνονται έντονα την ανάγκη για σταθερότητα και εμπιστοσύνη στα πρόσωπα του περιβάλλοντος.

Για τους μόνους γονείς η ένταση των αισθημάτων μοναξιάς, πίεσης, αδιαφορίας και κοινωνικού αποκλεισμού εξαρτάται από το βαθμό σύνδεσης με το πρόσωπο που έφυγε ή πέθανε. Το αίσθημα της κοινωνικής απομόνωσης το βιώνουν εντονότερα οι ανύπαντροι γονείς, στοιχείο που υποδηλώνει ότι οι προκαταλήψεις δεν έχουν εκλείψει. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των γονέων απευθύνθηκε στις υπηρεσίες της πρόνοιας με δική του πρωτοβουλία, ένα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό αναζήτησε τις υπηρεσίες αυτές μετά από παρότρυνση φίλου ή άλλου γονέα. Οι περισσότεροι γονείς χαρακτήρισαν τη βοήθεια ως ασήμαντη. Το κύριο αίτημα τους στο σύλλογο μόνων γονέων είναι η εύρεση εργασίας.

Η δυσμενής οικονομική κατάσταση των μονογονεϊκών οικογενειών είναι ένα από τα ευρήματα μίας έρευνας¹⁷² που εξετάζει τη σχέση του μεγέθους και της σύνθεσης της οικογένειας με την οικονομική ανισότητα και τη φτώχεια. Τα στοιχεία προέρχονται από την έρευνα του ΕΚΚΕ "Προσδιορισμός των κοινωνικών δεικτών και των ορίων φτώχειας" με έτος αναφοράς το 1988. Συνάγεται ότι οι οικογένειες ηλικιωμένων ή με ηλικιωμένους στη σύνθεσή τους, οι πολυμελείς οικογένειες και οι μονογονεϊκές οικογένειες αντιμετωπίζουν σε μεγάλο βαθμό κίνδυνο φτώχειας.

Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι όταν η υπεύθυνη της οικογένειας είναι γυναίκα τα ποσοστά φτώχειας είναι πολύ υψηλά, κυρίως όταν πρόκειται για μονογονεϊκές οικογένειες, τάση που αντιστρέφεται όταν ο υπεύθυνος είναι άντρας. Σε σχέση με την οικογενειακή κατάσταση του υπεύθυνου του νοικοκυριού οι

¹⁷² βλ. Διονύσης Μπαλούρδος, Γιάννης Υφαντόπουλος " Οικογένεια, ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα " στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ98-99, 1999

διαζευγμένοι εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά φτώχειας και ελαφρώς χαμηλότερα οι άγαμοι, ενώ οι έγγαμοι βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση.

ΥΙΟΘΕΤΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΕΣ

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι έρευνες¹⁷³ που παρατέθηκαν έχουν σχεδιαστεί και πραγματοποιηθεί με ποσοτικές μεθόδους. Στις περισσότερες χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο και συνέντευξη του ατόμου που διεξήγαγε την έρευνα με τα υπό μελέτη άτομα. Το ερωτηματολόγιο προσδιόριζε τα θέματα της συνέντευξης και κατηύθυνε τη συνεντεύκτρια στην αναζήτηση των στοιχείων που σχετίζονταν με τις υποθέσεις της έρευνας. Η επιλογή της συγκεκριμένης μεθόδου πρεσβεύουμε ότι σχετίζεται με τον προσανατολισμό των ερευνών και την πλήρη έλλειψη δεδομένων που να αφορούν τη μονογονεϊκή οικογένεια στην Ελλάδα.

Η πλειονότητα των ερευνών μελετά ένα δείγμα του πληθυσμού των μονογονεϊκών οικογενειών, προκειμένου να περιγράψει τα κοινωνικοδημογραφικά του χαρακτηριστικά και να διασαφηνίσει τις παραμέτρους που συνθέτουν την κατάσταση της μονογονεϊκότητας. Η ποσοτική ανάλυση είναι η μέθοδος που δίνει τη δυνατότητα της συγκέντρωσης και επεξεργασίας στοιχείων που να δηλώνουν ποια είναι τα χαρακτηριστικά και τα θέματα που αφορούν ένα πληθυσμό. Δίνονται πίνακες που παρουσιάζουν τη συχνότητα εμφάνισης ενός χαρακτηριστικού, κατατάσσονται στοιχεία ανάλογα με τη βαρύτητα τους και εντοπίζονται συσχετίσεις μεταξύ στοιχείων.

Η εξέλιξη του φαινομένου της μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα, που αποτελούσε μια πραγματικότητα μη ορατή, καθιστά αναγκαίο στις αρχικές προσεγγίσεις να καταγράφονται οι τρόποι εισόδου στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, τα προβλήματα, ο βαθμός αποδοχής από το περιβάλλον δηλαδή να δίνεται η ταυτότητα των ομάδας αυτής μέσα από μια σειρά περιγραφικών μεταβλητών.

Τα παραπάνω στοιχεία δεν αποτελούν παρά μια μόνο όψη της κοινωνικής πραγματικότητας που είναι ανάγκη να συμπληρωθεί από την ποιοτική μέθοδο. Η έρευνα που αναφέρεται στις ανύπαντρες μητέρες¹⁷⁴ υιοθέτησε μία τριπλή προσέγγιση με τη χρήση ερωτηματολογίων, ατομικών συνεντεύξεων και οδηγού

¹⁷³ βλ. υπ.1,3,10,11

αυτοβιογραφίας. Αρχικά σε μία επίσκεψη γνωριμίας συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά και με θέματα που άπτονται της εμπειρίας της άγαμης μητέρας και της αντίληψης των συνθηκών ζωής της. Ακολούθησε αφηγηματική συνέντευξη που βασίστηκε σε ημικατευθυνόμενη συζήτηση , με στόχο να δοθεί στη γυναίκα η ευκαιρία να εκφραστεί ελεύθερα. Οι συζητήσεις ακολούθησαν ένα θεματικό οδηγό που είχε σχεδιαστεί για να βοηθήσει στην παρουσίαση της ζωής των υποκειμένων. Επιπρόσθετα ζητήθηκε από τις γυναίκες να καταθέσουν μία γραπτή αυτοβιογραφία.

Ο συνδυασμός ερωτηματολογίου και αφήγησης παρέχει τη δυνατότητα, πέρα από τα περιγραφικά στοιχεία που περιλαμβάνουν τις παραμέτρους που ορίζει ο/η ερευνητής/τρια, να αναδύονται και άλλα μέσα από το λόγο των υποκειμένων, στοιχεία που αγνοούσαμε ή που πιθανά το άτομο επιχειρεί να αποκρύψει. Ταυτόχρονα καταγράφεται ο τρόπος που βιώνουν τα άτομα το υπό έρευνα φαινόμενο και το πώς αξιολογούν οι ίδιοι τα γεγονότα. Η χρήση πολλαπλών μεθόδων μολονότι συμβάλλει στην επιβεβαίωση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας των δεδομένων, απαιτεί μεγαλύτερη συμμετοχή των υπό έρευνα ατόμων. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη έρευνα μόνο ένα ποσοστό του δείγματος που προσεγγίστηκε ανταποκρίθηκε και στα τρία εργαλεία.

Η έρευνα που αφορούσε το διαζύγιο ¹⁷⁵ βασιζόταν στη στατιστική επεξεργασία στοιχείων από την ΕΣΥΕ και τη Στατιστική της δικαιοσύνης για την παρουσίαση της εξέλιξης του φαινομένου που σηματοδοτεί την είσοδο στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας και στοιχείο που αποκαλύπτει την αλλαγή των σχετικών στάσεων.

Η έρευνα που ασχολείται με τις λιγότερο ευνοούμενες ομάδες¹⁷⁶ και την καταγραφή της έκτασης του φαινομένου της φτώχειας χρησιμοποίησε ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν από όλα τα μέλη του νοικοκυριού. Στόχος ήταν να μετρηθούν οι διαστάσεις της φτώχειας στο επίπεδο του νοικοκυριού και στο επίπεδο του ατόμου. Με αυτόν τον τρόπο καταγράφονται πιθανές τάσεις διαφοροποίησης στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Για τη μέτρηση της φτώχειας χρησιμοποιούνται οι κλίμακες σχετικής και απόλυτης μέτρησης της φτώχειας καθώς και η κλίμακα υποκειμενικής εκτίμησης της φτώχειας.

¹⁷⁴ βλ. υπ. 4

¹⁷⁵ βλ. υπ. 7

¹⁷⁶ βλ. υπ. 1

ΚΑΙΝΟΤΟΜΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο του προγράμματος “Φτώχεια 3” σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε στη Δυτική Θεσσαλονίκη ένα πρότυπο πρόγραμμα δράσης, για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού συγκεκριμένων ομάδων του τοπικού πληθυσμού, μία εκ των οποίων ήταν οι μονογονεϊκές οικογένειες της περιοχής. Οι δράσεις του προγράμματος εκτυλίχθηκαν σε μία περιοχή υποβαθμισμένη περιβαλλοντικά, φτωχή σε υπηρεσίες κοινωνικής μέριμνας, το εισόδημα των κατοίκων της οποίας είναι πολύ χαμηλό, συγκρινόμενο με το εισόδημα κατοίκων άλλων περιοχών της Ελλάδας. Οι μονογονεϊκές οικογένειες, οι οικογένειες των ατόμων με ειδικές ανάγκες, οι Τσιγγάνοι και οι επαναπατρισθέντες Πόντιοι αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των κοινωνικά αποκλεισμένων της περιοχής.

Στο πλαίσιο του προγράμματος και για την αρτιότερη οργάνωση του διεξήχθη έρευνα στην περιοχή το 1990 για να διαπιστωθούν τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων της περιοχής. Χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο και ως μονάδα μελέτης καθορίστηκε το νοικοκυριό. Βάσει δημογραφικών δεδομένων η περιοχή χωρίστηκε σε ζώνες, από τις οποίες με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας σχηματίστηκε δείγμα 1787 νοικοκυριών. Για τη διαμόρφωση του δείγματος των μονογονεϊκών οικογενειών αξιοποιήθηκαν πληροφορίες από κοινωνικές υπηρεσίες λόγω του ενδιαφέροντος που υπήρχε για τη συγκεκριμένη ομάδα.

Βασικοί στόχοι της έρευνας ήταν η συλλογή πληροφοριών για την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική κατάσταση των ατόμων της περιοχής, ο υπολογισμός των ομάδων-στόχων και η σύγκριση μεταξύ του γενικού πληθυσμού και των ομάδων-στόχων. Στο ερωτηματολόγιο απαριθμούνταν τα μέλη του νοικοκυριού και καταγράφονταν η στάση και η προσωπική εκτίμηση της κατάστασης τους..

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία οι μονογονεϊκές οικογένειες ανήκουν στο φτωχότερο κομμάτι της περιοχής. Αποτελούν το 10% του πληθυσμού της περιοχής και ταυτοχρόνως το 21% των πολύ φτωχών της περιοχής. Η απουσία του ενός γονέα οφείλεται σε θάνατο στο 30% των μονογονεϊκών οικογενειών, σε διαζύγιο στο 13%, σε χωρισμό στο 23% και σε γέννηση παιδιού εκτός γάμου στο 23%. Οι μισές μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούνται από το γονέα και το παιδί, στις υπόλοιπες συμμετέχει και κάποιος συγγενής του γονέα. Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για αυτόχθονες και στην πρώτη για αποίκους. Οι άντρες μόνοι γονείς

είναι άνω των 55 ετών, ενώ στις γυναίκες δεν παρατηρείται αντίστοιχο όριο που να αφορά την ηλικία.

Το εκπαιδευτικό επίπεδο των μόνων γονέων είναι ιδιαίτερα χαμηλό. 70% αυτών έχουν παρακολουθήσει μερικές ή όλες τις τάξεις του δημοτικού. Από τις γυναίκες μία στις τρεις δουλεύει, μία ασχολείται με τα οικοκυρικά και μία στις τρεις αναφέρει ότι παίρνει κάποια σύνταξη ή επίδομα. Οι γυναίκες, που αποτελούν την πλειοψηφία των μόνων γονέων απομονώνονται κοινωνικά μετά το χωρισμό, το διαζύγιο και τη γέννηση ενός παιδιού εκτός γάμου.

Η κατάσταση και η προοπτική των μόνων γονέων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν δε ληφθεί υπόψη η οικονομική διάσταση της φτώχειας τους. Σε ό,τι αφορά την πρώτη, περισσότερες από τις μισές μονογονεϊκές οικογένειες (54,9%) έχουν εισόδημα μέχρι 70.000 το μήνα, στοιχείο ενδεικτικό της φτώχειας τους, αν συνυπολογιστεί ότι το αντίστοιχο ποσοστό στον υπόλοιπο πληθυσμό είναι 17,7%. Οι περισσότερες αντιμετωπίζουν πρόβλημα επιβίωσης. Η έλλειψη σταθερού και ικανοποιητικού εισοδήματος είναι αποτέλεσμα της υποαπασχόλησης και της ανεργίας. Αίτια των τελευταίων είναι τα υψηλά ποσοστά ανεργίας στην περιοχή, ανεργία που πλήττει κύρια τις γυναίκες, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και η έλλειψη επαγγελματικής εξειδίκευσης, η έλλειψη δομών παιδικής φροντίδας για τους εργαζόμενους γονείς και τα προβλήματα υγείας.

Η κοινωνικοπολιτιστική και πολιτική διάσταση της φτώχειας συμπληρώνει την εικόνα της αποστέρησης και του αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών. Η ζωή τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περιθωριακή στο βαθμό που η συμμετοχή τους σε πολιτικούς συλλόγους ή οποιασδήποτε μορφής συλλογικές οργανώσεις είναι ανύπαρκτη.

Η πλειοψηφία τους δεν ψυχαγωγείται και για ένα μεγάλο ποσοστό η μόνη διασκέδαση έξω από το σπίτι είναι η επίσκεψη σε φίλους. Μόνο το 31,4% των μόνων γονέων κάνει διακοπές και αυτές περιορίζονται στην επίσκεψη σε συγγενείς. Επιπρόσθετο στοιχείο που καταδεικνύει την πολιτιστική τους αποστέρηση αποτελεί το γεγονός ότι σε μεγαλύτερο ποσοστό σε σχέση με το γενικό πληθυσμό παρακολουθούν τηλεόραση ή βίντεο. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία δηλώνουν ότι δεν είναι ικανοποιημένοι από τη ζωή τους στην περιοχή.

Ανήκουν στα λιγότερο ενημερωμένα κομμάτια του πληθυσμού και σε ό,τι αφορά τα κοινωνικά προβλήματα της περιοχής απορρίπτουν την ιδέα της ενεργοποίησης τους για την επίλυση τους. Μολονότι πιστεύουν ότι η κατάσταση τους επιδεινώνεται δε θεωρούν ότι έχουν τη δυνατότητα να προτείνουν λύσεις στα προβλήματα τους.

Οι στόχοι για τις ομάδες διαμορφώθηκαν λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική, την κοινωνική-πολιτική και πολιτιστική διάσταση της φτώχειας, καθώς και τη βελτίωση της κατάστασης της υγείας, προκειμένου να διαμορφωθεί μία πολυδιάστατη προσέγγιση, που να ανταποκρίνεται επαρκέστερα στην άρση των μειονεκτημάτων που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό ομάδων του πληθυσμού.

Επιδιώκοντας τη βελτίωση του επιπέδου ζωής (οικονομική διάσταση της φτώχειας) ως στόχοι για τις μονογονεϊκές οικογένειες ορίστηκαν η εξασφάλιση απασχόλησης και οικονομικής βοήθειας από τον ιδιωτικό τομέα ή η αυτοαπασχόληση, τα εργαστήρια χειροτεχνίας, η διοργάνωση bazaar για την πώληση των αντικειμένων των εργαστηρίων, η παροχή επαγγελματικής συμβουλευτικής και εκπαίδευσης, η συγκρότηση ομάδας καθαριότητας και η επίλυση θεμάτων σχετικών με τη διακοπή της διατροφής και την κακή χρήση των επιδομάτων.

Για την ενίσχυση της κοινωνικής συμμετοχής (κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας) των μονογονεϊκών οικογενειών οι στόχοι που ορίστηκαν αφορούσαν την υποστηρικτική διδασκαλία για μαθητές, την επαγγελματική εκπαίδευση μαθητών της μέσης εκπαίδευσης, την ίδρυση της ομάδας "Όασις" και του συλλόγου των μόνων γονέων, τη συμμετοχή σε εθνικά δίκτυα, τα μαθήματα χειροτεχνίας για μικρά παιδιά, τη διοργάνωση καλοκαιρινής κατασκήνωσης.

Επιχειρώντας τον πολιτιστικό εμπλουτισμό της ζωής (κοινωνικο-πολιτιστική διάσταση της φτώχειας) των μονογονεϊκών οικογενειών και το ξεπέραςμα της κοινωνικής απομόνωσης επιδιώχθηκε η βελτίωση της αυτογνωσίας και της αυτοεκτίμησης και η ενδυνάμωση της ικανότητας τους να παρέχουν λύσεις στα προβλήματα τους, να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και να συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή. Για την επίτευξη αυτού του στόχου διοργανώθηκαν εβδομαδιαίες κοινωνικές συγκεντρώσεις, κοινωνικές εκδηλώσεις από το σύλλογο, ομιλίες για θέματα σχετιζόμενα με την οικογένεια και εξασφαλίστηκε ατομική ψυχολογική στήριξη.

Σημαντικός στόχος θεωρήθηκε επίσης η γνωστοποίηση των προβλημάτων των μονογονεϊκών οικογενειών και η δημιουργία θετικού κλίματος μέσα από τη συνεργασία με κοινωνικές οργανώσεις της περιοχής, εκπαίδευση των ατόμων που συμμετείχαν στο πρόγραμμα και τη συμμετοχή των μελών του συλλόγου σε κοινωνικές εκδηλώσεις της περιοχής και των κοντινών δήμων.

Σε ότι αφορά τη βελτίωση της υγείας καθορίστηκε η επίσκεψη ενός γιατρού δύο φορές την εβδομάδα στο κέντρο για να παρέχει συμβουλές προς τις οικογένειες, προσφέρθηκε συμβουλευτική για θέματα υγείας, διατροφής και προληπτικής ιατρικής φροντίδας καθώς και δημιουργία δικτύου υπηρεσιών υγείας.

Οι δραστηριότητες που οργανώθηκαν, με βάση τους παραπάνω στόχους, στο βαθμό που επικεντρώνονταν στην άρση των ποικίλων αποστερήσεων που οδηγούν μία ομάδα στον αποκλεισμό, πέρα από την επίτευξη των επιμέρους στόχων, κατόρθωσαν να επιτύχουν την ενεργητική συμμετοχή των αποδεκτών της παρέμβασης. Το κέντρο μονογονεϊκής οικογένειας, το μόνο στην Ελλάδα, αποτέλεσε περιβάλλον καινοτομιών και σημαντικό υπόδειγμα στον τομέα της αυτό-οργάνωσης των συμμετεχόντων. Η ίδρυση του συλλόγου των μόνων γονέων, από τους συμμετέχοντες στο πρόγραμμα ήταν ένα πρώτο βήμα προς την αυτό-οργάνωση και τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους.

ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΚΕΝΩΝ, ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ, ΕΛΛΕΙΨΕΩΝ

Στην Ελλάδα ο αριθμός των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί για τη μονογονεϊκή οικογένεια είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Στην πλειοψηφία τους οι έρευνες αυτές βασίζονται σε πολύ μικρό δείγμα και μη αντιπροσωπευτικό. Το θέμα της μονογονεϊκότητας, ωστόσο, απαιτεί πληθώρα ερευνών που να συνεισφέρουν στην επισήμανση των διαφορετικών καταστάσεων που εντάσσονται σε αυτόν τον όρο. Όπως σε κάθε κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας, με τον ίδιο τρόπο και στο ζήτημα της μονογονεϊκής οικογένειας, το άτομο που το ερευνά μπορεί να εντοπίσει μία αθέατη πλευρά και να συνδυάσει με μοναδικό τρόπο τις μεταβλητές που θα ελέγξει. Αυτά τα κενά που παραθέτουμε παρακάτω αποτελούν ελλείψεις σημαντικές που εντοπίσαμε κατά τη διεξαγωγή της μελέτης μας. Προτείνουμε

- Να καταγραφούν και να διερευνηθούν οι μονογονεϊκές οικογένειες σε επαρχιακές πόλεις, όπου αντιμετωπίζουν ένα πιο συντηρητικό περιβάλλον και μια πιο κλειστή κοινωνία. Να εξεταστεί κατά πόσο η σχέση της μονογονεϊκής οικογένειας με το οικογενειακό και φιλικό δίκτυο είναι στενότερη και πιο υποστηρικτική ή πιο απορριπτική. Να διερευνηθούν τα προβλήματα και οι διέξοδοι των οικογενειών αυτών.
- Σύγκριση της ζωής της μόνης μητέρας με εκείνη του μόνου πατέρα, στο βαθμό που η δεύτερη ομάδα δείχνει να μην αντιμετωπίζει έντονες δυσχέρειες ως μονογονεϊκή οικογένεια. Αναζήτηση των παραγόντων που διαφοροποιούν τις δύο κατηγορίες ως προς τον τρόπο που βιώνουν τη μονογονεϊκότητα.
- Να διερευνηθεί η αναπαράσταση που υπάρχει για τη μόνη μητέρα και αυτή που υπάρχει για τον απόντα πατέρα καθώς και το αν σχετίζεται με τους στερεοτυπικούς ρόλους των δύο φύλων.

- Να εξεταστεί ένα δείγμα από γυναίκες για τις οποίες η μονογονεϊκότητα αποτελεί ατομική επιλογή. Στο βαθμό που συνήθως μελετώνται μονογονεϊκές οικογένειες με έντονα προβλήματα, οι οποίες καταφεύγουν σε υπηρεσίες πρόνοιας, μια τέτοια έρευνα, πέρα από την παρουσίαση μίας όψης ελάχιστα καταγεγραμμένης, θα παρουσιάσει πιθανότατα οικογένειες που δεν αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα.
- Διερεύνηση της επικοινωνίας των μόνων γονέων με τις υπηρεσίες πρόνοιας. Η αναπαράσταση για τους μόνους γονείς των ατόμων που εργάζονται σε αυτές.
- Διερεύνηση περιπτώσεων μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγό μόνο πατέρα. Η επιλογή του να αναλάβει τη φροντίδα του παιδιού. Η στάση του περιβάλλοντος του, η σχέση του με τη μητέρα του παιδιού.
- Σύγκριση περιπτώσεων μόνων μητέρων και παντρεμένων προκειμένου να εντοπισθούν πιθανές ομοιότητες καθώς και διαφορές. Οι δύο ομάδες είναι ανάγκη να εξισωθούν ως προς κάποια χαρακτηριστικά. Η σχέση τους με το παιδί και τον άλλο γονέα. Η συμμετοχή του τελευταίου στην ανατροφή του παιδιού.
- Διερεύνηση της μονογονεϊκής οικογένειας ως σύνολο. Η ποιότητα ζωής στο εσωτερικό της, οι διαδικασίες και τα μέσα επίλυσης προβλημάτων, ο τρόπος λήψης αποφάσεων, το status της, οι διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις στο εσωτερικό της.¹⁷⁷
- Η αποδοχή της μονογονεϊκότητας από την ελληνική κοινωνία. Μία τέτοια έρευνα στάσεων είναι αναγκαίο να εξετάσει αν η μονογονεϊκή οικογένεια είναι αποδεκτή ως οικογένεια και σε ποιο βαθμό θεωρείται υγιές σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Θα πρέπει να συμπεριληφθεί η μεταβλητή του φύλου προκειμένου να συγκριθούν οι αντιλήψεις ανδρών και γυναικών στο συγκεκριμένο θέμα.
- Η παραχώρηση παιδιών από ανύπαντρες μητέρες για υιοθεσία. Κυρίως οι περιπτώσεις που η απόφαση παίρνεται στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού και όχι αμέσως μετά τη γέννηση. Να καταγραφούν οι παράγοντες που επέδρασαν στην απόφαση της.
- Η διερεύνηση της περίπτωσης του γονέα που υποχρεώνεται σε δικαστική αναγνώριση. Είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί η στάση του, τα αισθήματα που τρέφει για το παιδί, ο βαθμός συμμετοχής του στην ανατροφή του παιδιού, ο βαθμός τήρησης των υποχρεώσεων που προκύπτουν από την αναγνώριση.

¹⁷⁷ βλ. Δ.Κογκίδου "Μονογονεϊκές Οικογένειες" 1995

- Ο γονέας που δε ζει στο ίδιο νοικοκυριό. Ο βαθμός συμμετοχής στη ζωή του παιδιού.
- Η συνεργασία με τη μητέρα. Να συγκριθούν περιπτώσεις γονέα που είναι ανύπαντρος με περιπτώσεις γονέα διαζευγμένου.
- Ποιοτική ανάλυση του λόγου των μόνων μητέρων. Ο τρόπος που βιώνουν τη μονογονεϊκότητα, το αν εσωτερικεύουν την αδυναμία επίλυσης προβλημάτων στην αυτοεικόνα τους.
- Να εξεταστούν οικογένειες στη φάση της διάλυσης και μετά από κάποιο χρονικό διάστημα για να διαπιστωθεί ο τρόπος χειρισμού των καταστάσεων και οι παράγοντες που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση μίας νέας δυναμικής.
- Να διερευνηθούν οι ψυχολογικές, οικογενειακές, κοινωνικές, οικονομικές και επαγγελματικές παράμετροι που συνδέονται με το διαζύγιο και τη λειτουργία των μονογονεϊκών οικογενειών.¹⁷⁸
- Να σχεδιαστεί και να πραγματοποιηθεί μία έρευνα με δείγμα, όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικό και πολυπληθές, πιθανότατα αξιοποιώντας στοιχεία από οργανισμούς, στους οποίους απευθύνονται οι μόνες μητέρες, προκειμένου να παρουσιάσει μία εικόνα σαφή της μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ιδιαίτερα σημαντικές και πραγματοποιήσιμες θεωρούμε τόσο την έρευνα που αφορά την αναπαράσταση για τη μόνη μητέρα όσο και αυτήν που επικεντρώνεται στην αποδοχή της μονογονεϊκότητας από την ελληνική κοινωνία. Οι αναπαραστάσεις και η στάση της κοινωνίας διαμορφώνουν το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η μονογονεϊκή οικογένεια και από το οποίο προκύπτουν περιορισμοί ή δυνατότητες για αυτήν.

Η διερεύνηση της επικοινωνίας των μόνων γονέων με τις αρμόδιες υπηρεσίες είναι εφικτή και θα μπορούσε να αποκαλύψει πιθανά προβλήματα των δύο εμπλεκόμενων. Η αναπαράσταση για τους μόνους γονείς των εργαζόμενων στις υπηρεσίες θα μπορούσε να προσφέρει στοιχεία αξιοποιήσιμα.

Η καταγραφή και η διερεύνηση των μονογονεϊκών οικογενειών των επαρχιακών πόλεων είναι μία έρευνα που μπορεί να δώσει συγκρίσιμα στοιχεία. Είναι ανάγκη να συνδυάζει ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους προκειμένου να παρουσιάσει όψεις που τα αριθμητικά δεδομένα δεν μπορούν να αποδώσουν. Η αναζήτηση επαρκούς δείγματος μπορεί να γίνει μέσα από τις υπηρεσίες στις οποίες

¹⁷⁸ βλ. Χ.Χατζηχρήστου "Διαζύγιο και μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα: Δημογραφική θεώρηση και μία πρόταση για την ανάπτυξη πολυεπίπεδης συμβουλευτικής παρέμβασης" *Βήμα Των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ. ΣΤ, τευχ. 24, 1998.

απευθύνονται οι μόνοι γονείς, όπως οι παιδικοί σταθμοί και μέσα από τους συλλόγους τους.

Εξαιρετική σημασία αποδίδουμε στη χρήση ποιοτικών μεθόδων που προσφέρουν τα εργαλεία για βαθύτερη κατανόηση του υπό έρευνα αντικειμένου, καθώς ο ερευνητής μπορεί να ανακαλύψει όψεις που δεν είχε εντάξει στις υποθέσεις του. Με ποιοτική μέθοδο μπορεί να διερευνηθεί η μονογονεϊκή οικογένεια ως σύνολο και η ποιότητα ζωής στο εσωτερικό της. Στο βαθμό που οι υπάρχουσες έρευνες επικεντρώνονται στα άτομα και όχι στο σύνολο της οικογένειας αυτή η έρευνα θα κάλυπτε ένα σημαντικό κενό.

Η ανάλυση του λόγου των μόνων μητέρων θα προσέφερε σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν τη μονογονεϊκότητα καθώς και για την επίδραση των βιωμάτων τους στην αυτοεικόνα τους. Θα ήταν χρήσιμο το δείγμα να περιλαμβάνει τόσο μητέρες εξαρτημένες από επιδόματα και άλλα άτομα, όσο και μητέρες που αντεπεξέρχονται στα προβλήματα και τις ευθύνες με τις δικές τους δυνάμεις.

Μολονότι είναι δύσκολο να εντοπιστούν οι γονείς που είναι απόντες από το νοικοκυριό και να συμπεριληφθούν στα άτομα του δείγματος, πρόσωπα εντός και εκτός του νοικοκυριού μία τέτοια έρευνα θα προσδιόριζε παράγοντες που επιδρούν στην ποιότητα ζωής και τη δυναμική της μονογονεϊκής οικογένειας.

Στην Ελλάδα δεν έχει διερευνηθεί η μονογονεϊκή οικογένεια με αρχηγό πατέρα. Παρά τις δυσκολίες προσέγγισης του δείγματος η έρευνα μπορεί να δώσει στοιχεία για την ταυτότητα του μόνου πατέρα και τις συνθήκες της μονογονεϊκότητας στη δική του οικογένεια.

Ένας ερευνητικός φορέας είναι ανάγκη να σχεδιάσει και να πραγματοποιήσει μία έρευνα αντιπροσωπευτική για τη μονογονεϊκότητα στην Ελλάδα. Να αξιοποιήσει δεδομένα από οργανισμούς, όπως ο ΕΟΠ, και οι παιδικοί σταθμοί. Το δείγμα είναι απαραίτητο να συμπεριλαμβάνει και μονογονεϊκές οικογένειες που δεν απευθύνονται στις υπηρεσίες της πρόνοιας. Ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων θα επέτρεπε τη συλλογή δεδομένων τόσο για τα χαρακτηριστικά ανάλογα με τον τρόπο εισόδου στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας όσο και για τα προσωπικά βιώματα των γυναικών μόνων μητέρων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα προβλήματα των μονογονεϊκών οικογενειών είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το φαινόμενο της θηλυκοποίησης της φτώχειας καθώς η μειονεκτική οικονομική

θέση των γυναικών επιτείνεται από τη μονογονεϊκότητα και δεν είναι αποτέλεσμα της. Η έλλειψη οικονομικών πόρων είναι αποτέλεσμα προηγούμενων αποκλεισμών, λόγου χάρη του αποκλεισμού τους από την απόκτηση επαγγελματικής εκπαίδευσης και την αγορά εργασίας. Η κατάσταση και η αναπαράσταση για τη μονογονεϊκότητα δε μπορούν να γίνουν κατανοητές χωρίς τη συνεξέταση του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας. Η μέριμνα για τη μονογονεϊκότητα δεν είναι παρά αποδοχή της αποδέσμευσης της γυναίκας από στερεότυπα και ρόλους που δεν είναι απόρροια προσωπικής επιλογής και πρόξενος αισθημάτων πληρότητας.

Αν τα παραπάνω αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα ορισμένων γυναικών δεν καλύπτουν όλο τον πληθυσμό των μόνων μητέρων, μία ομάδα ετερογενή σε ότι αφορά τα προσωπικά χαρακτηριστικά και αυτά του περιβάλλοντος, που καθορίζουν τον τρόπο βίωσης της μονογονεϊκότητας και την προοπτική της.

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- **Αγάλου Δ.**, "Προβλήματα ανατροφής παιδιού από άγαμη μητέρα και η στάση της κοινωνίας" στο *"Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο"*, Πανελλήνιο Συνέδριο, Δεκέμβριος 1994, ΕΟΠ, εκδ. Επτάλοφος.
- **Ανδρούτσου Β.**, "Ανύπανδρη μητέρα - Προβλήματα - Συγκρούσεις προοπτικές" στο *"Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο"*, Πανελλήνιο Συνέδριο Δεκέμβριος 1994, Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, εκδ. Επτάλοφος.
- **Βιδάλη Μ. Παναγιωτόπουλος Γ.**, "Η κρίση της ελληνικής οικογένειας. Συμβολή σε μία κοινωνιολογική ανάλυση των κοινωνικών προβλημάτων", *Δημοσιεύματα του κέντρου έρευνας της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, 2000, (υπό δημοσίευση).
- **Βιδάλη Μ. Παναγιωτόπουλος Γ.**, "Οι ανύπαντρες μητέρες. Η κατασκευή ενός "κοινωνικού τύπου" και τα διακυβεύματα του", *Δημοσιεύματα του κέντρου έρευνας της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, 2000, (υπό δημοσίευση).
- **Γεώργας Δ.**, "Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας", στο συλλογικό τόμο *"Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο"*, Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, ΕΟΠ, Επτάλοφος, Αθήνα, 1994, σσ.17-29.
- **Γεώργας Δ., Χριστακοπούλου Σ., Μυλωνάς Κ., Schwartz S.**, "Καθολικές αξίες : ελληνική πραγματικότητα", *Ψυχολογικά Θέματα*, τ. 5(1), 1992, σσ. 7-25.
- **Γκιζέλης Γ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α., Φίλιας Β.**, *"Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας : Μεταβαλλόμενα σχήματα"*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.
- **Δραγώνα Θ.**, *"Γέννηση. Η γυναίκα μπροστά σε μία καινούρια ζωή"*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Δωδώνη, Αθήνα, 1991.
- **Καβουνίδη Τ.**, "Κοινωνικός αποκλεισμός, ιδιότητα του πολίτη και φύλο" σ. 365-372 στο *"Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός"* Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα 1998.
- **Κακλμανάκη Ρ.**, *"Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία"*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1984.

- **Καρβαρίτου Γ.**, "Οι γυναίκες στη μεταμοντέρνα κοινωνία: φτωχότερες ή πλουσιότερες;", *Σύγχρονα Θέματα*, τ.40, 1989, σσ.25-30.
- **Κατάκη Χ.**, "Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας", Κέδρος, Αθήνα, 1984
- **Κογκίδου Δ. Πανταζής Π.**, "Μονογονεϊκές οικογένειες: περιορισμοί, ανάγκες και προοπτικές (στην περιοχή Ελευθερίου-Κορδελιού, Ευόσμου, Μενεμένης)", Έκθεση για την πρότυπη δράση ΦΤΩΧΕΙΑ 3, Θεσσαλονίκη, 1990.
- **Κογκίδου Δ.**, "Εξάρτηση ή ανεξαρτησία; Δυνατότητες και περιορισμοί για τις μόνες μητέρες" σ.227-255 στο: *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Φεβρουάριος 1996, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, εκδ. Νεφέλη.
- **Κογκίδου Δ.**, "Μονογονεϊκές οικογένειες" εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1995.
- **Κογκίδου Δ.**, "Σε αναζήτηση μιας νέας κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών" σ.563-578 στο "Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός" Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998.
- **Κογκίδου Δ.**, "Ευρωπαϊκό forum για την οικογένεια : Οικογένεια-Ευρώπη-21^{ος} αιώνας : όραμα και θεσμοί-Πρακτικά", Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα, 1998.
- **Λαμπροπούλου Κ.**, "Οι Γυναίκες ως Φορείς Φροντίδας: Σημασία και Επιδράσεις στην Άσκηση Κοινωνικής Πολιτικής", στο συλλογικό τόμο "Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα", 3^ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σσ. 715-732.
- **Μαντζιάφου-Κανελλοπούλου Μ.**, "Οικογένειες με ένα γονέα" Αθήνα 1981.
- **Μαράτου-Αλιπράντη Λ.**, "Μονογονεϊκές οικογένειες" *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 95, 1998, σ.185-208.
- **Μαράτου-Αλιπράντη Λ.**, "Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός" σ.547-562 στο "Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός" Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998.
- **Μαρκαντώνη Ι.Σ. Ρήγα Α.Β. και συν.**, "Οικογένεια και κοινωνική ένταξη εφήβων εκτός γάμου", εκδ. Μαυρομμάτη, (υπό έκδοση).
- **Μαρκαντώνη Ι.Σ. Ρήγα Α.Β.**, "Οικογένεια Μητρότητα Αναδοχή", εκδ. Μαυρομμάτη, 1991.
- **Μισέλ Α.**, "Κοινωνιολογία της οικογένειας", Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- **Μουσούρου Λ.**, "Κοινωνιολογία της σύγχρονης Οικογένειας" Gutenberg, Αθήνα 1989.
- **Μουσούρου Λ.**, "Γυναίκα και απασχόληση Δέκα Ζητήματα", Gutenberg, Αθήνα, 1993.

- **Μουσουρού Λ.,** *“Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού”*, Εστία, Αθήνα, 1985.
- **Μουσουρού Λ.,** *“Η ελληνική οικογένεια”*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1984.
- **Μουσουρού Λ.,** *“Κοινωνικο-Δημογραφικές Μεταβολές και Σύγχρονα Οικογενειακά Σχήματα”*, στο συλλογικό τόμο *“Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα”*, 3^ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σσ. 693-701.
- **Μουσουρού Λ.,** *“Κύκλος της οικογενειακής ζωής και γυναικεία απασχόληση”*, Αθήνα, 1983.
- **Μουσουρού Λ.,** *“Οικογένεια και παιδί, αποτελέσματα μίας εμπειρικής έρευνας”*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Εστία, Αθήνα, 1988.
- **Παξινού Α.,** *“Ο σύλλογος Μονογονεϊκών Οικογενειών Βόλου - Δραστηριότητες και προβλήματα”* στο *“Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ’ ένα μεταβαλλόμενο κόσμο”*, Πανελλήνιο Συνέδριο, Δεκέμβριος 1994, ΕΟΠ, εκδ. Επτάλοφος.
- **Παπαευαγγέλου Ε.,** *“Κοινωνική ασφάλεια : η προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας”*, στο *“Η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα”*, Τ. Δουλκέρη (επιμ.), Παπαζήσης, Αθήνα, 1993.
- **Παπαζήση Θ.,** *“Μητρότητα και καριέρα : Άτυχος γάμος από τρελό έρωτα”*, στο συλλογικό τόμο *“Το φύλο των δικαιωμάτων”*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Φεβρουάριος 1996, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, εκδ. Νεφέλη.
- **Στασινοπούλου Ο.,** *“Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές”*, στο συλλογικό τόμο *“Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική”*, Γετίμης Π. Γράβαρης Δ. (επιμ.), Θεμέλιο, 1993.
- **Στασινοπούλου Ο.,** *“Οικογένεια-Κράτος-Κοινωνική πολιτική Οριοθετήσεις και Διαπλοκές”*, στο συλλογικό τόμο *“Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα”*, 3^ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σσ. 702-714.
- **Συμεωνίδου Χ.** *“Η ασυμβατότητα της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών”*, Δίνη, 1994, σσ. 112-130.
- **Συμεωνίδου Χ.,** *“Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης”*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.74, 1989.
- **Τσιάκαλος Γ. Κογκίδου Δ.,** *“Ορισμός της φτώχειας ή : από τον ορισμό της φτώχειας εξαρτώνται οι στρατηγικές καταπολέμησης της”*, ΦΤΩΧΕΙΑ 3, Θεσσαλονίκη, 1991.

- **Τσίτουρα Σ.,** "Τα παιδιά του διαζυγίου" στο *"Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο"*, Πανελλήνιο Συνέδριο, Δεκέμβριος 1994, ΕΟΠ, εκδ. Επτάλοφος.
- **Τσίτουρα Στ.,** επιμ. του: *"Φροντίδα για την οικογένεια"*, Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας. Ελληνική Εταιρεία Πρόληψης της Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- **Ermisch .J.,** "Demographic aspects of the growing number of lone-parent families", in *"Lone-Parent Families: The Economic Challenge"*, E. Duskin (επιμ.), OECD Social Policy Study, No 8, Paris, 1990.
- **Favre D., Savet Al. (dir.),** *"Parents au singulier, Monoparentalites : Echec ou defi ? "* Editions Autrement, Paris, 1993.
- **Heath Terri, Orthner K. Dennis,** "Stress and adaptation among male and female single parents", *Journal of Family issues*, vol. 20, numb. 4, July 1999.
- **Kaufmann J.C.,** *"Famille et pauvrete en Europe"*, Commission des Communautés Europeennes, Contrat PCR 1/56. Rapport d' expertise. English Summary. September 1990.
- **Kissman K., Allen A.,** *"Single parent families"*, Sage Publications, USA, 1993.
- **Le Gall D., Martin C.,** *"Les familles monoparentales, evolution et traitement social"*, Les Editions ESF, Paris, 1987.
- **Maratou-Alipranti L.,** (forthcoming) "Family change and family policies : Greece, in P.Flora and F. Rothenbacher, eds. *"Family change and family policies in southern Europe*, Oxford : Oxford University Press
- **Maratou-Alipranti L.,** "Defining family obligations in Greece", in J. Millar and A. Warman, eds. *"Defining Family Obligations in Europe"*. Social Policy Papers, Paper Series No. 23, Bath: University of Bath, 129-53, 1995.
- **Millar J.,** "Lone mothers and poverty", in Gledinning C. and Millar J, *"Women and poverty in Britain" The 1990s*, London, Harvester Wheatshaf, 1992.
- **Moussourou L.,** "Family policy in Greece: Traditional and modern patterns", in D. Dumon, ed. *"Changing family policies in the member states of the European Union"*, Brussels: Commission of the European Union, D.G.V., 88-105, 1994.
- **Moussourou L.,** "Greece: Issues concerning the family in 1995", European Observatory on National Family Policies, ed. *"A synthesis of National Family*

Policies: Employment and Social Affairs", Luxembourg: European Commission, 37-45, 1995.

- **OECD**, "*Les familles monoparentales*", Paris, OECD, 1990.
- **Ostner I.**, "Independence and dependency-Options and constraints for women over the life course", *Women's Studies Int. Forum*, Vol. 17, Nos 2/3, 1994, pp. 129-139
- Portrait social de l'Europe, **Eurostat**, Bruxelles, Luxembourg, 1995.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Είναι γεγονός ότι στη χώρα μας παρατηρείται μια χρονική υστέρηση στη συγκρότηση *αρχείων γνώσης* που παράγεται ανά τομέα ή γνωστικό πεδίο επιστήμης. Το παρόν έργο φιλοδοξεί να συμβάλλει προς την κατεύθυνση της πλήρωσης του κενού αυτού στο αντικείμενο που διαπραγματεύεται με τρόπο που να διευκολύνει αφενός τη συγκέντρωση πληροφοριών που υπάρχουν διάσπαρτες ή συντηρούνται σε αποσπασματική μορφή και τη διάχυση της γνώσης και αφετέρου στη χρήση της γνώσης αυτής για την παραγωγή δράσεων χρήσιμων στην ελληνική κοινωνία.

Πέρα από την προφανή αυτή σπουδαιότητα του παρόντος εγχειρήματος είναι ανάγκη να υπερτονιστεί εδώ **η εκπαιδευτική - παιδευτική αξία του έργου το οποίο υλοποιήθηκε κατ' αποκλειστικότητα από εκπαιδευόμενους νέους κοινωνικούς επιστήμονες - ερευνητές καθώς το σύνολο των μελών της ομάδας έργου αποτελείται από μεταπτυχιακούς φοιτητές του Παντείου Πανεπιστημίου που ενασχολούνται ακαδημαϊκά με το αντικείμενο του κοινωνικού αποκλεισμού** υπό την επιστημονική καθοδήγηση έμπειρων ερευνητών του ΕΚΚΕ και ακαδημαϊκών δασκάλων, με τη μορφή μιας επιστημονικής επιτροπής παρακολούθησης που απαρτίζεται από τις ενασχολούμενες με το ζήτημα του "κοινωνικού αποκλεισμού" Δρ Ι. Τσίγκανου, Μ. Τζωρτζοπούλου και Δρ. Χρ. Ζαραφωνίτου. **Η προσπάθεια κατατείνει αφενός στην εκπαίδευση των φοιτητών-νέων επιστημόνων στην εκπόνηση μελετών σκοπιμότητας και τον εθισμό τους σε ομαδικά πονήματα και αφετέρου στην ενίσχυση και ενδυνάμωση του ερευνητικού ιστού της χώρας με την εμπλοκή νέων επιστημόνων στις συνεργασίες Πανεπιστημίων και Ερευνητικών Κέντρων.**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΕΝΤΥΠΟ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΧΡΗΣΗΣ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΙΔΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ